ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પાઠ્ય પુસ્તક ૨૨ મું

સંક્ષિપ્ત કરણઘેલો

પ્રકાશક

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પાઠ્ય પુસ્તક ૨૨ મું

સંક્ષિપ્ત કરણઘેલો

(લેખકના ટૂંકા જીવનપરિચય સાથે)

રા. બા. નંદશંકર તુળજાશંકર

સંક્ષેપ કરાવનાર

રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિર, સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાબરમતી.

કિંમત ૧૨ આના

પ્રકાશક—

વિઠ્ઠલદાસ મગનલાલ કોઠારી

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

પ્રથમ મુદ્રણ–સંવત ૧૯૭૮, પ્રત ૧૦૦૦

દ્વિતીય મુદ્રણ–સંવત ૧૯૮૧, પ્રત ૧૦૦૦

(પુસ્તક સમિતિના સંવત ૧૯૮૧ ના ૯ મા ઠરાવની રૂએ પ્રકાશિત)

મુદ્રક—

વેણીલાલ છગનલાલ બૂચ,

નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

'સંક્ષિપ્ત કરણઘેલો' સત્યાગ્રહાશ્રમના રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિરે પોતાને માટે તૈયાર કરાવ્યો હતો, અને એવા સંક્ષેપની બહાર પણ માગણી છે એમ જાણી પુસ્તક સમિતિએ બીજા જેઠ સુદ ૩ સંવત ૧૯૭૯ ને દિવસે પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઠરાવ્યું હતું (કાર્ય ૫ મું).

કોઈ વાર વાક્યોને ટૂંકાવવા માટે જરાતરા ફેરફાર કરવાની જરૂર પડી હશે તેટલી બાદ કરતાં સંક્ષેપ કરવામાં મૂળ લેખકની ભાષા જેવી ને તેવી જ રાખી છે. જે વિષયોમાં વિદ્યાર્થીને પ્રવેશ કરાવવાની જરૂર નથી, તેવો ભાગ કાઢી નાંખ્યો છે, અને એક વર્ષમાં આખું પુસ્તક વાચન માટે ચાલી શકે એટલું કદ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે; વિદ્યાર્થીને લેખકનો ટુંકો જીવનપરિચય પણ સાથે કરાવ્યો છે; પણ એમનું સમગ્ર જીવન જાણવા માટે શ્રી વિનાયક નંદશંકર મહેતાનું 'નંદશંકર જીવન ચિત્ર' (ગુજરાતી પ્રેસ, મુંબાઇ) વાંચવા ભલામણ છે.

મિતિ
ગાંધી જયન્તિ
૧૯૭૯

સંક્ષેપકાર

બીજી આવૃત્તિ

આ બીજી આવૃત્તિમાં ભાષાની જોડણી વિદ્યાપીઠના નિયમોને અનુસરીને રાખી છે. પહેલાં ૩૨ પાનાં છપાયાં ત્યાં સુધી જોડણીના નિયમો ઘડાયેલા ન હોવાથી, એટલા પાનામાં જોડણી મૂળ પુસ્તકને અનુસરીને છે. બીજે ઠેકાણે કદાચ કોઇ ભૂલો રહી ગઇ હોય તો તે નજરચૂકનો દોષ સમજવો.

આ આવૃત્તિમાંથી દિલ્હીના હિંદુ-મુસલમાન ઝગડાનો પ્રસંગ વિચારપૂર્વક કાઢી નાંખ્યો છે.

પહેલી આવૃત્તિમાં આવી ગયેલા દોષો દૂર કર્યા છે. તે માટે 'સમાલોચક'ના અવલોકનકારનો આભારી છું.

બુદ્ધ જયન્તિ,
૧૯૮૧ } સંક્ષેપકાર

અનુક્રમણિકા

સુધારો-વધારો

પા. ૧થી ૩૨ સુધીમાં જોડણી નિયમો મુજબ—

ન હતો ને બદલે નહોતો કરવું;

છુટ, ફુલો, મુક, ફુલ જેવા શબ્દોમાં દીર્ઘ વરડું કરવું;

મ્હોં, મ્હોડે, ચડે જેવા શબ્દો મોં, મોઢે, ચઢે કરવા;

'એ' (અવ્યય) ને બદલે 'યે' કરવું;

બલ્કે, બ્હેન વગેરે શબ્દોને બલકે, બહેન વગેરે કરવા

નોંધ ઉમેરો—

પાન ૧૦ ફકરો ૯—**યથાસ્થિત**—આ શબ્દનો સાચો અર્થ 'જેવું હતું તેવું' એવો થાય; પણ શબ્દના દુરુપયોગથી એનો અર્થ 'સારી પેઠે', 'ધરાઇને' એવો થઇ ગયો છે; અને એ અર્થમાં અહીં વપરાયો છે.

લેખકનું જીવન

આ પુસ્તકના લેખક રાવબહાદુર નંદશંકરનો જન્મ સુરતમાં સંવત ૧૮૯૧ના ચૈત્ર વદ ૪ ને દિવસે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ તુળજાશંકર અને માતાનું નામ ગંગાલક્ષ્મી. જાતે નાગર બ્રાહ્મણ. તુળજાશંકર જકાતખાતામાં નોકર હતા. પાંચ રૂપિયાના પગારથી નોકરી શરૂ કરી મરણ સમયે પંદર રૂપિયાના દરજ્જા સુધી પહોંચેલા. પણ તે સમયમા રહેણી બહુ સસ્તી એથી એટલો પગાર કમાનાર માણસ મધ્યમ સ્થિતિનો ગણાતો. તુળજાશંકર ન્યાતમાં પ્રામાણિક, ગરીબ, નિરભિમાની, સાદા, સીધા, નિખાલસ, અને ટોળિયા સ્વભાવના ગણાતા. સુરતીનો ખાવાપીવાનો શોખ એમનામાં મૂર્ત્તિમંત ઉતરેલો. એકવાર એમની બદલી સુરતથી ભગવાડે થઇ. સુરતમાં તે વખતે લગ્નસરા ચાલતી હતી. ભગવાડાની હવા બહુ ખરાબ ગણાતી. એમ કહેવત હતી કે, 'ભગવાડે જીવે અડધોજી, પણ માંડવીમાં મરે પૂરોજી.' તુળજાશંકરનો પગાર તો આ બદલીથી બે રૂપિયા વધ્યો હતો, પણ ન્યાતનાં જમણ ખોવાં પડે એ એમને જરાયે ગમ્યું નહિ. બદલી ફરાવવા ખટપટ કરી તે ફોગટ ગઇ. તેથી એક દિવસ હળદરથી શરીર પર પીળાશ આણી, મીઠાના પાણી પી ઉલટીઓ કરી દાક્તર પાસે ગયા. દાક્તર સાહેબે જાણ્યું કે આ તો 'કમળો' થયો છે; તુરત બે મહિનાની રજા આપવા સરકારને ભલામણ કરી. તુળજાભાઈ સુરત પધાર્યા ને ખૂબ મિષ્ટાન્ન ખાઇ તાજાતાતા થઇ નોકરી પર પાછા સિધાવ્યા.

નંદશંકરની માતા ઘરઘેલાં, ઘરરખુ હતાં. પીયર પૈસાદાર હતું, પણ પોતે સાસરાની ગરીબી જ સ્વીકારેલી. આખો દિવસ કામ, કામ ને કામ. શરીર કસાયલું અને મજબૂત. 'ગંગાલક્ષ્મી ધીરાં ને તબિયત શાણી; નર્યું જાણે પોષ માસનું પાણી'.

નંદશંકરનું મોસાળ સુરત નજીક ઓરપાડ ગામમાં હતું. નંદશંકર એમના માતામહ જોડે ત્યાં બહુ ફરેલા. સૃષ્ટિસૌંદર્ય ઉપર પ્રેમ અને તેનું બારીક નિરીક્ષણ એ ત્યારથી એમના ચિત્તમાં ચોંટેલું.

એમની બાલ્યાવસ્થામાં સુરતની સ્થિતિ બહુ દીન થઈ ગઇ હતી. વેપારધંધો મુંબાઇએ છીનવી લીધો હતો; પણ વેપારની જાહોજલાલીને અને અધમ દશાએ પહોંચેલા નવાબોના ઠાઠમાઠને પરિણામે પ્રજામાં જે લહેરીપણું પેસી ગયું હતું, તે હજુ કાયમ જ હતું. મિષ્ટાન્નો ઉડાવવાં, નાચરંગ કરાવવાં, નાટક –ચેટક જોવાં અને ઉજાણીઓ ઉજવવી, એ જ સુરતીલાલાઓનો ધંધો. એને પરિણામે તેઓ દેવામાં તરબોળ થઇ ગયા હતા, અને મિથ્યાભિમાનમાં ખોટી મોટપ ધારણ કરી રહ્યા હતા.

જાણે સુરતના સર્વે રોગોનું નિકંદન કરવાને એક તક આપવાની ઈશ્વરની ઈચ્છા હોયને શું, તેમ નંદશંકરના જન્મના અરસામાં બીજી પણ મહાન વ્યક્તિઓએ સુરતમાં જન્મ લીધો હતો. કવિ નર્મદાશંકર અને આપણા નંદશંકર બન્નેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં થયો. નવલરામનો ઇ.સ. ૧૮૩૬ માં, મંછારામ ઘેલાભાઈ નો ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં અને જેવચરામનો પણ એ જ અરસામાં. આ પૈકી પહેલા ત્રણે આખા ગુજરાતની સેવા કરી યશ મેળવ્યો છે.

એક બાજુથી આ રીતે ઈશ્વરે પ્રતિભાશાળી પુરુષોને સુરતમાં મોકલી દીધા. બીજી બાજુથી એમનું કાર્ય સુતરૂ થાય માટે સુરતની અશુદ્ધિ કાઢી નાખવાનું શરૂ કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં સુરતમાં એક ભયંકર આગ લાગી. સોમવારની સાંજથી તે બુધવારની સવાર સુધી આ આગે સુરતનો નાશ કર્યો. કરણઘેલામાં બાગલાણની આગનું જે વર્ણન આવે છે તે સુરતની આગને બરાબર લાગુ પડે છે. સુરતના પાપની ભસ્મ પણ રહી ન જાય માટે આગ પછી તરત જ એક મોટી રેલ આવી અને આખા સુરતને ધોઈ ગઇ. ખાલી ખીસે મોટાઈ રાખવા-વાળાનો પણ મદ ઉતરી ગયો, તો પછી સામાન્ય વર્ગનું તો પૂછવું જ શુ ? આ બનાવો પછી સુરત ઝપાટાબંધ ખાલી થવા લાગ્યું. વેપારધંધો તો આગળથી જ ભાંગ્યો હતો; વસ્તીનો મોટો ભાગ મુંબાઇમાં ઘર કરવા ગયો. સુરતને ભોગે મુંબાઇ વધી ગયુ.

દશ વર્ષના વય થતાં સુધી નંદશંકર એક ગૂજરાતી શાળામા શીખ્યા. તે વખતે ગૂજરાતી શાળામાં ગણિત ઉપર બહુ ધ્યાન અપાતું. મૅટ્રિકયુલેશનથી ઊંચુ ગણિત ગૂજરાતી ભાષા દ્વારા શીખવાતું. ભૂમિતિ શીખવા ઇંગ્રેજીનુ જ્ઞાન આવશ્યક નહોતું. નામું અને અક્ષર તો પાકાં જ થવાં જોઇએ એવો આગ્રહ રહેતો. માતૃભાષા દ્વારા જ શિક્ષણ આપવામાં આવે તો બાળકનો કેટલો અમૂલ્ય કાળ બચી શકે, તેનું આ સમયની શાળાઓ ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે.

દશ વર્ષની ઉંમરે નંદશંકરને ઈંગ્રેજી શાળામાં બેસાડયા. જેમ ગૂજરાતી શાળામાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ

મેળવવાનો લાભ હતો તેમ ઇંગ્રેજી શાળામાં ઇંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરવા ઈંગ્રેજ શિક્ષક મેળવવાનો લાભ તે વખતે સહજ હતો. નંદશંકરનું ઘણુંખરૂં ઈંગ્રેજી શિક્ષણ ઇંગ્રેજના હાથતળે જ થયું. આ કારણથી નંદશંકર મૅટ્રિક્યુલેટ ન હોવા છતાં મુખ્ય ઈંગ્રેજ કવિઓ અને લેખકોનાં પુસ્તકો એમણે વાંચેલાં અને સમજેલાં. એમના સમયમાં ઇતિહાસને સાહિત્યથી છુટું પાડવામાં આવતું નહિ, જેથી કરીને મહાન ઐતિહાસિક ગ્રંથો જ વિદ્યાર્થીઓ વાંચતા, ને સાથે ઘણું સાહિત્યના જ્ઞાનમાં વધારો કરતા. વળી તે સમયમાં સારા લેખકોનાં પુસ્તકો મોઢે કરવાનો બહુ રીવાજ હતો. નંદશંકર કહે છે કે ઇંગ્રેજી કવિતાની સેંકડો લીટીઓ એમણે કંઠસ્થ કરેલી. સ્વર્ગવાસી ગોખલેની પણ એ જ કથા છે સાહિત્યમાં ઉત્તમ વચનોને મોઢે કરવાના કેટલાક ફાયદા છે. એમ મોઢે કરવામાં બાળપણમા આનંદ નથી જણાતો. કારણ કે તે વખતે એ સાહિત્ય પૂરૂં સમજાયું હોતું નથી. પણ સંગ્રહ કરી રાખેલા દાણાની માફક મોટી ઉંમરે એ સ્મૃતિવચનો બહુ આનંદદાયક થાય છે. તે છતાં કેવળ નીરસપણે મોઢે કરવું પડે એ તો ખોટું જ છે. તેમ પરીક્ષા પસાર કરવા ગમે તે ભરડવું પડે એ પણ ખોટું છે.

શિક્ષણ પૂરૂં થયા પછી તરત જ (અઢાર વર્ષની ઉમરે) નંદશંકરે શાળાખાતામાં નોકરી લીધી બે વરસ કારકુની કર્યા પછી સુરતની જે શાળામાં એ ભણ્યા હતા ત્યાં જ શિક્ષક થયા, અને પાછળથી મુખ્ય શિક્ષક પણ નિમાયા આ પ્રમાણે પંદર વર્ષ સુધી શિક્ષણનું કામ કર્યું. એમના હાથ તળે શીખેલા-

ઓમાંથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ પાછળથી જાણીતા માણસ થયા. બહુ વર્ષ શિક્ષક રહેલા એટલે સુરતમાં એ 'માસ્તર'ને નામે જ ઓળખાતા. વિદ્યાર્થીઓ એમને બહુ પ્રેમથી ચાહતા અને એ વિદ્યાર્થીઓ માટે પોતાનો 'આત્મા રેડી દેતા.' પ્રાતઃકાળથી ભોજન સમય પર્યંત ઘણા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ એમની પાસે આવતા, અને પોતે તેમને તનમનથી મદદ કરતા. સંસારસુધારા વિષે તેમના વિચાર આગળ પડતા હતા; તો પણ જૂના વિચારવાળાની પણ એમનામાં એટલી શ્રદ્ધા હતી કે તેમને ઘેર પોતાના છોકરાઓને મોકલતાં આંચકો ખાતા નહિ. એક જણ કહેતો કે 'એ તો સુધારા રૂપી ઉકરડાનું રતન છે! રતન ત્યાં પડ્યું તેથી શું તેનો ગુણ ખોવાનુ હતું?" શિક્ષણમાં એમને ગણિતનો વિષય બહુ પ્રિય હતો. ત્રિકોણમિતિનુ ભાષાંતર એમણે કર્યું હતું. વાનપ્રસ્થ થયા પછી એમની આંખો નબળી પડી ગઈ હતી તેથી ઝાઝું લખીવાંચી શકાતું નહિ. ત્યારે પોતાનો સમય આનંદમાં ગાળવા માટે એ પથ્થરપાટી અને લેખણ લઇને બેસતા અને ગણિતના અઘરા દાખલાઓ ગણ્યા કરતા.

શિક્ષણખાતામાં હતા તે સમયમાં એમણે સંસારસુધારા વિષે પણ લેખો લખી તથા ભાષણો કરી સુરતમાં સારૂં કામ કર્યું હતું. સુરતમાં આ વખતે સુધારાનો ફુવારો છૂટચો હતો. આજમ દુર્ગાદાસ મહેતાજી ગલીએ ગલીએ સુધારા વિષે ભાષણો આપતા હતા. નંદશંકર એમને મદદ કરતા, નર્મદાશંકરનું તો આ સમયમાં સુધારામાં જ સર્વસ્વ સમાયું હતું. નવલરામ અને મલબારી પણ એ જ

પંથના. મહિપતરામ તો જહાલ સુધારક કહેવાય; તેમ અંબારામ ઘેલાભાઈ નરમ પક્ષના સુધારક ગણાય. આ સમયની કવિતાઓ, નાટકો, નિબંધો સર્વેનું સાધ્ય સુધારો હતું. એ કવિતાઓ અને નાટકો વાંચતાં આપણને આજે એમ લાગે કે નિબંધોને પદ્ય અને નાટકમય બનાવવું કેમ ગમ્યું હશે? પણ એ સમયમાં વિચારશીલ માણસો સુધારામાં એટલા લીન થયા હતા કે એમને સુધારાનો વિષય જ્યાં અને જેવી રીતે-સ્થાને અસ્થાને-ચર્ચ્યો હોય તો યે સારો લાગતો.

આ જમાનાના સુધારકોની ખાસિયત કહીએ તો પહેલું તો 'બુદ્ધિવાદ'નું પ્રાબલ્ય. બુદ્ધિથી જે સમજી શકાય તેટલું જ માનવું તે બુદ્ધિવાદ. બુદ્ધિએ જે સ્વીકાર્યું તેને સિદ્ધ કરવાનો આગ્રહ એ બીજું લક્ષણ. એમાં પછી કોઇ પણ જાતની અડચણોથી પાછા પડવું નહિ 'ઝંપલાવો —ઝુકાવો' એ જ એમનું સૂત્ર. 'સાહસ કરો' એ જ એમની શિક્ષા. જે કરવું તે આજે જ થઈ જવું જોઇએ, એ અધીરાઇ. આ સૂત્રો નંદશંકરને પણ માન્ય હોવાં છતાં તે નર્મદાશંકર અને મહિપતરામ કરતાં વધારે ગંભીર પ્રકૃતિના હોવાથી એમનામાં પહેલા બેના જેવું ઉતાવળિયાપણું કે અવિચારીપણું દેખાતું નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૬૭માં સર થિયોડોર હોપ સુરતના કલેકટર થઈ આવ્યા. આ ગૃહસ્થ ગૂજરાતી ભાષાના હિતચિંતક હતા. એમણે એમની અમલદારી દરમ્યાન ગૂજરાતી ભાષાને ખીલવવા સારો પ્રયાસ કર્યો. થોડા વર્ષ પહેલાં જે વાચનમાળા ગુજરાતી શાળાઓમાં ચાલતી તે

એમના નામથી જ ઓળખાતી. પણ એમણે એક ભૂલ કરી. એમના ઉપર નંદશંકરની તીવ્ર બુદ્ધિ, લોકદાઝ અને સ્પષ્ટ વકતૃત્ત્વથી ઘણી સારી અસર થઈ. એમને એમ લાગ્યું કે શિક્ષણખાતામાં નંદશંકર પડી રહેશે તો એમનું બુદ્ધિ-કુસુમ જંગલમાં જ કરમાઇ જશે. તેથી એણે નંદશંકરને મુલકીખાતામાં દાખલ થવા નોતર્યા. 'ત્યાંથી થોડા સમયમાં કાર્યકારીપણું અને પ્રામાણિકપણું તને મહાન રાજ્યકારભારી બનાવશે' એમ આશા દેખાડી. હોપ સાહેબે બતાવેલી આશા તો સફળ થઇ, પણ ગૂજરાતે એક શિક્ષકને ખોયો.

મુલકીખાતામાં નંદશંકર પોતાની હોંશિયારી દેખાડ્યા વિના રહ્યા નહિ. ઝપાટાબંધ એમનો દરજ્જો વધતોજ ગયો. છેવટે કુચ્છના દિવાન થવાનું પણ એમને માન મળ્યું. સર્વ ઠેકાણે એ રાજમાન્ય અને લોકમાન્ય થયા. એમણે પોતાના નિષ્કપટ, પ્રામાણિક વર્તનથી અને લોકપ્રેમથી સિદ્ધ કર્યું કે પક્ષો પાડી રાજ્યકારભાર કરવાની જરૂર નથી, અને રાજ્યકારભારમાં છળ-કપટની પણ જરૂર નથી. વાનપ્રસ્થ થતાં સુધી એમણે રાજ્યકારભાર કર્યો. એ નોકરી દરમ્યાન એમને રાવબહાદુરનો ખેતાબ મળ્યો.

'કરણઘેલો' એ નંદશંકરની ચિરંજીવ કૃતિ છે. જો કે નંદશંકરનો સાહિત્યને જાણવા જેવો ફાળો માત્ર આટલું જ પુસ્તક છે, તોપણ એટલાથીયે એમણે ગુર્જર સાહિત્યમાં કાયમનું સ્થાન મેળવ્યું છે. જ્યાં સુધી ગૂજરાતી ભાષા શાળામાં શીખવાશે, ત્યાં સુધી કરણઘેલો વંચાશે. વળી કરણઘેલો એ ગૂજરાતી ભાષાની પહેલી નવલકથા છે. આજનાં

નવલકથાઓની શૈલીમાં અને કરણઘેલાની શૈલીમાં ઘણો ફરક છે, એ ખરૂં; કરણઘેલાની ભાષામાં દોષો પણ છે, એમાં ઇંગ્રેજીની ચોખ્ખી અસર છે, સંવાદોની ન્યૂનતા અને નીરસતા પણ આવી જાય છે, પણ તોયે એ રસહીન થતી નથી. નંદશંકરની વર્ણનશક્તિ અદ્‌ભુત છે. જે વસ્તુનું એ વર્ણન કરે છે તે આપણી આંખ આગળ તરવા માંડે છે; પાટણમાં દશેરાની સવારી, અલ્લાઉદ્દીનની કાકીની ગાંડપણની સ્થિતિ, પાટણનું યુદ્ધ, બાગલાણની આગ—એ સર્વે વર્ણનો એકસરખાં રસપૂર્ણ છે. કોઇ કોઈ ઠેકાણે નરમ અને ઠાવકો વિનોદ પણ નજરે પડે છે. આ પુસ્તકમાં એવો વિનોદવાળો ભાગ કેટલોક ઓછો કરી નાંખ્યો છે, કેમકે એ રાખવા જતાં પુસ્તક બહુ મોટું થઇ જાય એમ હતું, અને વાત સમજવા એ ભાગની જરૂર નહોતી; પણ વિદ્યાર્થીએ મોટપણે એ પુસ્તક જરૂર વાચવું.

વિદ્યાર્થીને કરણઘેલામાં એક રીતે બહુ નિરાશા લાગશે. દરેક વાર્તામાં વિદ્યાર્થીને ગમી જાય એવું એકાદ પાત્ર જોઇએ, કરણઘેલામાં એવું એક પણ પાત્ર નથી, કે જેના ચારિત્ર ઉપર વિદ્યાર્થી મોહી પડે. ગુણસુંદરીનું ચારિત્ર વિદ્યાર્થીને રુચે એવું છે, પણ તેની વાત તો શરૂ થાય છે ત્યાં જ પૂરી થાય છે. માધવની પહેલાં દયા આવે છે, પણ એ દેશદ્રોહી નીવડયો એટલે દયા કરતાં એના વિષેનો તિરસ્કાર વધી જાય છે. કરણઘેલાની પાછળથી દયા આવે છે, પણ એણે તો કર્યું તેવું પામ્યો, એટલે એ દયા આવવા છતાં એના ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો નથી. રૂપસુંદરી, કૌળારાણી અને દેવળદેવીને તો ચારિત્ર્યવાન ગણે જ કોણ? અલાઉદ્દીન ખીલજી, મલેક કાફુર

એ તો આપણા ગૂજરાતના દુશ્મન; એમને માટે આદર કેવો? શંકરદેવ, ભીમદેવ ઠીક છે, પણ એ કાંઇ મુખ્ય પાત્રો નથી.

કરણઘેલો પહેલી વાર સરકારી ખર્ચે ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં છપાયો હતો. એ લખવાની પ્રેરણા શિક્ષણ ખાતાના એક અધિકારી મી. રસલ તરફથી નંદશંકરને થઈ હતી. ઇગ્રેજોનો પગ હિંદુસ્તાનમાં કાયમ થયો ત્યારે ઇગ્રેજ અધિકારીઓને હિંદુસ્તાનની ભાષાઓ શીખવાની બહુ જરૂર હતી. તેને માટે યોગ્ય પુસ્તકો નહોતાં; માટે જુદી જુદી ભાષામાં સરકાર પુસ્તકો લખાવતી. હિંદી અને ઉર્દુમાં આ રીતે 'તોતા કહાણી' જેવાં પુસ્તકો તૈયાર થયાં, ગૂજરાતીમાં નીકળ્યું તે આ પુસ્તક. આ પુસ્તક આગળ 'તોતા કહાણી' જેવાં પુસ્તકોની તો કાંઈ કિંમત જ નથી.

નદશંકર પંચાવન વર્ષની વયે વાનપ્રસ્થ થયા અને પોતાનો નિવૃત્તિકાળ સુરતમાં ગાળ્યો. ત્યાર પછી એ લગભગ પંદર વર્ષ રહ્યા. પણ એમની આંખની નિર્બળતાને લીધે કાંઈ સાહિત્યસેવા કરી શકયા નહિ. સંવત ૧૯૬૧ના અરસામાં તેમનો દેહ પડયો

નંદશંકર સ્વભાવે એક શિક્ષક થવાને પૂર્ણ રીતે યોગ્ય હતા. લપ્પન છપ્પન કોઈ જાતની મળે નહિ; સાદાઇ અતિશય; નિરભિમાનતા બાળક જેવી; કોઇ જાતનો દંભ કે ડોળ નહિ; બાળકો પર પ્રેમ પુષ્કળ; શીખવવાનો રસ; પોતાનું કામ પોતે જ કરી લેવાનો આગ્રહ અને કામનું આળસ નહિ. ઠાવકી મશ્કરીથી એમનો સહવાસ આનંદદાયક થતો. આ ગુણોથી તે પોતાના સમયને શોભાવી ગયા. **સંક્ષેપકાર**

ઐતિહાસિક ટીપ

કરણઘેલાને લગતી વાત જે રીતે આ પુસ્તકમાં આપી છે, તેમાં ઐતિહાસિક હકીકત કેટલી છે તે વિદ્યાર્થીએ જાણી લેવી જોઇએ.

કરણ આશરે ઈ. સ. ૧૨૯૬માં પાટણની ગાદીએ બેઠો. અલ્લાઉદ્દીન ખીલજી પણ તેજ વરસે પોતાના કાકાને મારી દિલ્હીનો પાદશાહ થયો. કરણ અતિશય વિલાસી હતો અને એશઆરામમાં પડી ગયો હતો એમ જણાય છે, પણ રૂપસુંદરીના હરણને લગતી અને માધવના દેશદ્રોહને લગતી હકીકતમાં કેટલું સત્ય છે તે જણાયું નથી; પણ એ વાત નંદશંકરની જ જોડી કાઢેલી નથી. એ વાતને દંતકથાનો આધાર છે. અલ્લાઉદ્દીને ૧૨૯૭માં ગૂજરાત જીતવા અલફખાંને મોકલ્યો. કરણ એની સામે જરાયે થયો હશે કે કેમ એ વિષે શંકા છે. ઘણું કરીને એ દેવળદેવીની સાથે છૂટે હાથે નાઠો. કૌળા (ઉર્ફે કમળા) રાણી મુસલમાનોના હાથમાં ગઇ, અને અલ્લાઉદ્દીનની બેગમ થઇ એ વાત સાચી છે. કનકદેવી નામની કરણને દીકરી હતી કે કેમ એ શંકા છે. કૌળાદેવી ઉપરાંત કરણને બીજી બે રાણીઓ હતી, અને તેમના વીરસિંહ અને સારંગદેવ નામે બે છોકરા હતા. સરધાર અને ભીલડીના વાઘેલા એ એના વંશજો છે એમ કહેવાય છે.

બાગલાણના ઘેરાની અને દેવળદેવીના હરણની વાતને કથાનો આધાર છે. દેવળદેવી ખીજરખાં જોડે પરણી એ વાત પણ સાચી છે. પણ કરણ કેવી રીતે અને કયારે મૂઓ એ જણાયું નથી. શંકરદેવના પક્ષમાં યુદ્ધ કરતાં તે માર્યો ગયો એ વાત કાલ્પનિક છે.

ગૂજરાતમાથી મુસલમાએ દિલ્હી મોકલેલી લૂંટમાં ખંભાતનો એક દેખાવડો છોકરો હતો. તેજ પાદશાહનો માનીતો પણ બેવફા મલેક કાફૂર. અલ્લાઉદ્દીનનું મરણ (ઈ. સ. ૧૩૧૬ માં) એને જ હાથે થયું એમ મનાય છે.

સંક્ષેપકાર

સંક્ષિપ્ત કરણઘેલો

પ્રકરણ ૧ લું

દશેરાની સવારી

૧. એક ભાટના કવિત ઉપરથી જણાય છે કે ગૂજરાત એટલે ગુજ્જર દેશમાં સંવત ૮૦૨ એટલે ઇસ્વી સન ૭૪૬ના વર્ષમાં એક શહેર સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. મહા વદ સાતમને શનિવારે પાછલા પહોરના ત્રણ વાગતે વનરાજનો હુકમ જાહેર થયો. જ્યોતિષ વિદ્યામાં ઘણા પ્રવીણ એવા જૈન માર્ગના જોશીઓને બોલાવીને પ્રશ્ન કીધો, તે વખતે તેઓએ એ શહેરના જન્માક્ષર તપાસીને પ્રગટ કીધું કે ઇસ્વી સન ૧૨૯૯માં તે નગરનો નાશ થશે. આ નવા શહેરનું નામ અણહિલપુર પાટણ પાડ્યું. હમણાં તે પાટણ અથવા કુડી પાટણ એ નામથી ઓળખાય છે. પાટણ શહેરને હમણાં જ્યારે જોઇએ છીએ ત્યારે ત્યાં આગળ પૂર્વે એક મોટું તથા આબાદ શહેર હતું, એવી ઘણી જ થોડી નિશાનીઓ માલમ પડે છે. શહેરના કોટની આસપાસ ઉંડું ખોદતાં કોતરેલા આરસના પથ્થર નીકળે છે. વળી ત્યાંના રજપૂત રાજાઓએ વાવ, કુવા, તળાવ,

દહેરાં વગેરે બાંધેલાં, તેઓમાંનાં થોડાંએક બચેલાં છે તેઓ ભાંગીતુટી અવસ્થામાં હમણાં નજરે પડે છે; તોપણ એ તો નિશ્ચય કે એ શહેર આજથી ૭૦૦ વર્ષ ઉપર એક મોટા રાજાની રાજધાની હતું.

૨. આ શહેરમાં ઇસ્વી સન ૧૨૯૬ અથવા સંવત ૧૩૫૨ના આશ્વિન શુદ ૧૦ એટલે દશેરાની સવારે રાજાના દરબાર આગળ ભારે ગડબડ થઈ રહી હતી. ઘોડાવાળાઓ (રાવતો) દશેરાની સવારીને માટે ઘોડાને સાફ કરવામાં તથા તેને શણગારવામાં, મહાવતો હાથીને તે પ્રમાણે કરવામાં તેમજ રાજાના બીજા નોકરો રથ તૈયાર કરવામાં કામે વળગી ગયા હતા. ખવાસ, ગોલા, રાજાના ભાંડ, મલ્લ વગેરે લોકો પોતાનાં વાહનને માટે મોટી ફિકરમાં દેખાતા હતા. તે દહાડાને વાસ્તે સારાં લુગડાં તૈયાર કરાવવાને વાસ્તે દરજીને ત્યાં દોડાદોડ થઈ રહી હતી. શહેરના સઘળા દરજી, ઘોબી તથા મોચી તે દહાડાની આગલી રાત્રે જરા પણ સૂતા ન હતા; તેમની સાથે તેમના કેટલાએક અધીરા ગ્રાહકો પણ જાગરણ કરવા લાગ્યા હતા; તેટલું છતાં પણ સવારે તેઓની દુકાને એટલી તો ભીડ થઇ રહી હતી કે કોઈ ખુંદાઈ ન ગયું એ આશ્ચર્યકારક હતું. શહેરમાં ચોમાસાના વરસાદનું પાણી બહાર જવાને મોરીઓ છુટી મુકી હતી તે સઘળી લોકોએ તે સવારે બંધ કરી દીધી હતી, તેથી તે રસ્તો આરસી જેવો સાફ થઈ ગયો હતો. તે ઉપર પાટણની સુંદરીઓ નાના પ્રકારના રંગ લઈને હાથ વડે તથા લાકડાનાં બીબાં વડે રમણિક સાથિયા પુરતી હતી, અને કોનો સાથિયો સારો પ્રરાય છે તે બાબે માંહો-

માંહે સ્પર્ધા કરતી હતી. શહેરમાં સઘળે ઉત્સવ થઈ રહ્યા હતો, અને પૂર આનંદમાં સ્ત્રીઓ સારાં લુગડાં, ઘરેણાં પહેરીને મહાલતી હતી, અને વખતે વખતે તેઓના હૈયા-માંથી હર્ષ ઉભરાઈ જતો હોય એમ તેઓનાં ગીત ગાવાથી જણાઇ આવતું હતું. સઘળી નિશાળોમાં છુટ્ટી હતી તેથી છોકરાંઓનાં મ્હોં આનંદથી ભરપૂર હતાં, અને આણીગમ તેણીગમ દોડીને, કૂદીને અને એવું બીજું નાના પ્રકારનું તોફાન કરીને તેઓ હર્ષને બહાર જવાનો રસ્તો આપતાં હતાં. જે ચૌટામાંથી સવારી જવાની હતી તે ચૌટામાંના દુકાનદારો સવારી જોવા આવનાર લોકો તેઓની દુકાનના ઓટલા ઉપર બેસવાનું ભાડું આપશે એ ઉમેદથી ઘણા ખુશીમાં હતા મીઠાઈવાળા, માળી, રમકડાંવાળા, ખાવાનું વેચવાવાળા અને બીજા કેટલાકોને તે દહાડે સારો વકરો થવાનો તેથી તેઓ પણ ઘણા જોશભેર ચાલતા હતા. છેલ્લે જેઓ નવ દહાડા ફળાહાર અને અપવાસ કરીને રહેલા હતા, અને જેઓ તે સવારે ચીમળાયલા તથા ભૂખ્યા વરૂના જેવા બેઠા હતા તેઓ પણ આજે પારણાનું મિષ્ટાન્ન મળશે એ જ વિચારથી ઘણા આનંદભેર દેખાતા હતા.

૩. તે દિવસે સૂર્યોદયની તૈયારી થતાં જ રાજ-મહેલમાં ચોઘડિયાં વાગ્યાં, નોબત ગડગડવા લાગી તથા શંખનાદ થયો એટલે કરણ રાજાએ શય્યાથી ઊઠી પોતાના વહાલા ઘોડાને બહાર કઢાવી થોડોએક ફેરવ્યો. પછી દાતણ કરી સ્નાન કીધું; અને પોતાના ઈષ્ટદેવ શિવની પૂજા ઘણાએક બ્રાહ્મણોની સમક્ષ કીધી. પછી બ્રાહ્મણો વેદના મંત્રો ભણ્યા તેમને રાજાએ ધારા પ્રમાણે દક્ષિણા આપી

બહાર જે હજારો ગરીબ ભૂખે મરતા ભીખારીઓ એકઠા થયા હતા તેઓને અનાજ આપવાનો હુકમ કીધો. એ કામ થઈ રહ્યા પછી લુગડાં, ઘરેણાં પહેરીને પોતે દરબારમાં જવા નીકળ્યો.

૪. જે વિશાળ ઓરડામાં દરબાર ભરાયો હતો તે ઘણો જ લાંબો, પહોળો તથા શોભાયમાન હતો. તેમાં સ્ફટિકના કીર્તિસ્તંભો હતા. ભોંય ઉપર મોટી ગાદી પાથરેલી હતી, અને તેના ઉપર સફેદ ચાદર બીછાવેલી હતી. બાજુઓ ઉપર તકિયા મુકેલા હતા અને જે બાજુ તરફ રાજગાદી હતી તે તરફ રાજાના કામદારોને માટે તેઓના જુદા જુદા હોદ્દા પ્રમાણે વધારે અથવા ઓછી ઉંચાઇની બેઠકો બનાવેલી હતી. રાજાની ગાદી સઘળાથી ઉંચી હતી; તે કિનખાબની બનાવેલી હતી, તથા તે ઉપરની ચાદર બંગાળાની ઉંચામાં ઉંચી તથા મોંઘામાં મોંઘી મલમલની હતી; તકિયો પણ તેવો જ બનાવેલો હતો પાસેની ગાદી યુવરાજ અથવા પાટવી કુંવરની હતી, પણ કારણ રાજાને કુંવર ન હતો તેથી તે ગાદી ખાલી પડેલી હતી તેની પાસેની ગાદી ઉપર માધવ પ્રધાન બિરાજેલો હતો. તેણે આ વખતે મંદીલની પાઘડી તથા કિનખાબનો ડગલો પહેરેલો હતો, અને સોનું, મોતી, હીરા તથા બીજાં જવાહીરનાં ઘરેણાંની તેના શરીર ઉપર કાંઈ ખોટ ન હતી. તેની પાસે મુકુટધારી ઠાકોરો તથા મંડળેશ્વરો એટલે પરગણાના માલીકો બેઠેલા હતા. એક બે મંડળીક રાજાઓ પણ હતા. બીજી તરફ ઉદેપુર ને જોધપુર વગેરે બીજાં રાજ્યસંસ્થાનોમાંથી આવેલા સંધિવિગ્રહિકો, જેઓનું કામ

લડાઇ તથા સલાહ કરવાનું હતું, અને જે દરબારમાં તેઓ રહેતા હોય તેનાં કામકાજની ખબર પોતાના રાજાને કરવાનું હતું, તેઓ તથા સ્થાનપુરુષો, જેઓ પારકા રાજ્યમાં જઇ ત્યાંના રાજ્યની નોકરીમાં રહેતા અને ત્યાંની ખબરઅંતર પોતાના રાજાને કરતા, તેઓ પણ હતા. વળી ત્યાં સામંત એટલે લશ્કરી અમલદારો પણ બેઠેલા હતા; તેઓનો દરજ્જો તેઓના હાથ નીચે જેટલા માણસ હોય તે પ્રમાણે ગણાતો હતો. તેઓમાં મુખ્ય છત્રપતિ તથા નોબતવાળા એટલે જેઓના ઉપર છત્ર ધરી શકાય તથા જેઓની આગળ નોબત વાગી શકે તેઓ હતા. એક તરફ તલવાર, કટાર, બરછી, ઢાલ વગેરે શસ્ત્રવાળા સીપાઇઓ હતા; અને એ સઘળાઓની સામેની બાજુએ ભાટ, ચારણો, ચિતારા, ઘોડા ઉપર બેસતાં શીખવનારા, નાચતાં શીખવનારા, ભાંડ, જાદુગરો ઇત્યાદિ બેઠેલા હતા. એ પ્રમાણે તે દિવસે દરબાર ભરાયો હતો. એટલામાં સોનાની છડીવાળા ચોબદારો આગળ ચાલી "રાજાધિરાજ, ખમા ખમાજી અન્નદાતા" એવી નેકી પોકારતા સંભળાવા લાગ્યા. તે શબ્દ સાંભળી દરબારના લોકોને માલમ પડ્યું કે રાજા પધારે છે. રાજા દરબારમાં આવતાં જ તમામ દરબારી લોકોએ ઉભા થઇ જુદી જુદી રીતે તેને માન આપ્યું. ચોબદારો વધારે બૂમ પાડવા લાગ્યા, અને આખા દરબારમાં ગણગણાટ શબ્દ થઇ રહ્યો. રાજાજી ગાદીએ બેઠા. ચોબદાર બીજા લોકોને અંદર આવવા ન દેવાને દરવાજા આગળ ઊભા રહ્યા, અને દરબારી લોકો પોતપોતાને ઠેકાણે બેઠા.

૫. કરણ રાજાની ભરજુવાની હતી. તેની ઉંમર ત્રીશ વર્ષની હતી; તેનું શરીર પરમેશ્વરની કૃપાથી, નાનપણથી અંગકસરત કીધાથી, પાતળું તથા જોરાવર હતું. તેની ચામડીનો રંગ ઘઉંવર્ણો હતો. તે શરીરે લાંબો હતો, તેનું મ્હોં લંબગોળ હતું. તેનું નાક સીધું તથા લાંબુ હતું. તેના હોઠ નાના તથા બિડાયલા હતા, જેથી જણાતું કે તે ઘણો આગ્રહી. એટલે જે કામ મનમાં ધારે તે કર્યા વિના રહે નહિ, એવા સ્વભાવનો હતો. એ સ્વભાવને લીધે તે ઘણી વખત ઉતાવળથી તથા વગરવિચારે કામ કરતો, તેથી જ તેનું ઉપનામ ઘેલો પડ્યું હતું. તેની આંખ જરા લાંબી હતી. અને હમેશાં રતાશ પડતી રહેતી તેથી તેનું રૂપ કાંઇક વિકાળ દેખાતું, અને તે જોઇને દુષ્ટ લોકો થથરી જતા. તેનામાં ક્ષત્રિયનું ખરેખરૂં લોહી હતું, અને તેની હિમ્મતનાં સઘળે ઠેકાણે વખાણ થતાં. તેનો ઉતાવળો તથા ઉન્મત્ત સ્વભાવ એ તેની મુખ્ય ખોડ હતી. તેનું કપાળ વિશાળ હતું, અને તેની ભમર જાડી તથા એકબીજાની પાસે પાસે આવી ગયેલી હતી તેથી તેનામ દ્રઢતાનો ગુણ કોઈ પણ જોનારને લાગતો. આ વખતે તેણે પોષાક ઘણો કીમતી પહેર્યો હતો. માથા પર મંદીલની પાઘડી પહેરી હતી, તે ઉપર હીરા તથા મોતીનો શિરપેચ બાંધેલો હતો. અંગરખુ જરીનું હતું, અને એક કાશીની બનાવટનું શેલુ કમરે વીંટાળેલું હતું, જેમાં સોનાના મિયાનની તથા હીરે જડેલી મૂઠવાળી તલવાર તથા હીરા મોતીએ જડેલું ખંજર ખોસેલું હતું. તેની ડોકમાં મોતીની માળાઓ તથા હીરાના કંઠા હતા. તેણે કિનખાબની સુરવાલ પહેરેલી હતી, અને એક પગે સોનાનો તોડો હતો. જોડા

મખમલના હતા તથા તે ઉપર સોનાની ટીકડી ચોડેલી હતી. તેને માથે મોરપીંછ હતાં, તથા આસપાસ બે ખીદમતગારો ચંમર કરતા હતા. એવી શોભાથી કરણ રાજા ગાદીએ બિરાજેલો હતો.

૬. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કરણ રાજાની નજીકમાં તેનો પ્રધાન માધવ બેઠેલો હતો. માધવ કોઇ ગરીબ માણસનો છોકરો વડનગર શહેરમાં જન્મ્યો હતો, અને તેની ઉંમર સોળ વરસની થઈ ત્યારે તે ધંધો શોધવાને પાટણમાં આવ્યો હતો. પહેલાં તો તે લશ્કરના સીપાઇઓના પગાર વહેંચવા ઉપર કારકુન રહ્યો. ત્યાં ચાલાકી, હોંશીઆરી તથા ઇમાનદારી બતાવી તે ઉપરથી તેને કોઠારીની જગા મળી. ધીમે ધીમે તે સારંગદેવ રાજાનો માનીતો થઈ પડ્યો. સારંગદેવ મરી ગયો ત્યારે તેના છોકરાઓ વચ્ચે ગાદીને માટે તકરાર પડી તેમાં માધવની હોંશિયારી તથા કાવત્રાંથી કરણનો રાજ્યાભિષેક થયો. તે દિવસથી માધવના ભાગ્યનો ઉદય થયો, અને કરણ રાજાએ ગાદી ઉપર નિર્ભય થતાં જ માધવને મુખ્ય પ્રધાનપદ આપ્યું. દરેક રાજ્યમાં મુખ્ય પ્રધાનની પદવી ઘણી ભારે તથા જોખમભરેલી હોય છે. રાજા તથા રૈયત બન્નેને એકીવખતે ખુશ કરવાનું કામ હમેશાં મુશ્કેલ થઈ પડે છે. માધવ તે સઘળું સમજતો હતો. તેને લોકોમાં વહાલા થવાની તથા પોતાનું નામ લોકોને વાસ્તે સારાં તથા ઉપયોગી કામો કરી અમર કરી લેવાની ઘણી હોંશ હતી. તોપણ રાજાની મહેરબાની તે જ તેના અધિકારનો પાયો છે, એમ તે સારી પેઠે જાણતો હતો. તેથી ગમે તે પ્રકારે રાજાને રાજી રાખવાનો તેણે

દૃઢ નિશ્ચય કીધો હતો. આગલા રાજાઓમાંના કેટલાએકના પ્રધાન વાણિયા હતા તેથી તે લોકો માનતા હતા કે માધવને પ્રધાનપદ મળ્યાથી તેમનો હક ખોટો થયો; માટે હરેક પ્રસંગે રાજાની આગળ માધવની તેઓ ચાડી કરતા હતા. તેની સામે માધવને ઘણી યુક્તિઓ કરવી પડતી હતી. એ બધું કરવાની સાથે પોતાને વાસ્તે દ્રવ્ય એકઠું કરવા તરફ પણ તેની ઘણી નજર હતી; કેમકે તેનું પ્રધાનપણું કાયમ રહેશે એવો એક ક્ષણ વાર પણ તેને પક્કો ભરોંસો ન હતો હવે પૈસા તો મેળવવા અને સાધન તો થોડાં તેથી તે ઘણી વાર મોટા વિચારમાં પડતો હતો. રાજ્યની મર્યાદા ઉત્તર તરફ અચળગઢ તથા ચંદ્રાવતી, પશ્ચિમ તરફ મોઢેરા તથા ઝીંજુવાડા, પૂર્વ તરફ ચાંપાનેર તથા ડભોઈ અને દક્ષિણ તરફ છેક કોંકણ સુધી હતી, પણ ભોળા ભીમદેવના મરણ પછી રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. અચળગઢના પરમાર રાજાઓ ખંડણી બરાબર આપતા ન હતા. બીજા ખંડિયા રાજાઓ પણ નામની તાબેદારીમાં હતા. તેથી જો કરણ રાજા શૂરો નીકળે અને રાજધાનીનું સુખ મૂકી તલવાર બાંધી આગળ પડે તો જ રાજ્યની આગલી કીર્તિ પાછી આવે. પણ તેમ થવાનો ઘણો સંભવ ન હતો. જો કરણ જય કરી આવે, જો કેટલાએક નાના રાજાઓ પોતાની ખંડણી આપવી જારી કરે અને તેથી રાજ્યની આમદાનીમાં વધારો થાય તો જ બ્રાહ્મણોને રાજી કરાય, તો જ ખેડુતોને છુટ આપવામાં આવે તથા રાજ્યમાં આવતા જતા માલ ઉપરના દાણનો ઘટાડો થઈ શકે. જો એ પ્રમાણે ન થાય, અને નહિ થશે

એવી તેની ખાતરી હતી, તો રૈયતને ખુશ કરવી એ અશક્ય; માટે રાજાને રીઝવી જેમ બને તેમ પૈસા પોતાના ખજાનામાં ભરવા એ જ રસ્તો ખુલ્લો રહ્યો. પણ તેમ કરવામાં જોખ ઘણું હતું. પ્રધાનપણું કરવું અને ગોખરૂની શય્યા ઉપર સુવું એ બરોબર હતું જ્યારે સઘળા નાખુશ રહે અને રાજા કાનનો કાચો, ત્યારે ગમે તેટલી ઉંચી પદવીનો શો ભરોંસો? વળી એવી રીતે વર્તી પોતે એકલાનું પેટ ભરી મોતે કે કમોતે મરવું એ વાત તેને જરા પણ ગમતી ન હતી. તેને કાંઇ છોકરાં ન હતાં, અને હવે પછી કદાપિ થાય પણ નહિ એવી બીક હતી. એ વાતથી તેના મનને નિરંતર શોક ઉત્પન્ન થતો હતો. કાળું ધોળું કરી પૈસા મેળવવા તે કોને વાસ્તે? પાછળ કોઇ ભોગવનાર ન મળે. પિત્રાઇઓ તેની દોલતને માટે લડી મરે, અને તેનો જરા પણ ઉપકાર માને નહિ, એટલું જ નહિ પણ ઉલટા તેની નિંદા કરવામાં શામેલ થાય, એવા વિચારથી તેના હૈયામાં જાણે જખમ વાગતા હોય તેવું દુઃખ થતું. વળી હિન્દુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે જેને પુત્ર પરિવાર નહિ તેના જીવતરને ધિક્કાર! તેની પાછળ પોક મુકનાર, આગ મુકનાર તથા મૃત્યુસંસ્કાર કરનાર કોઇ નહિ તેથી તેની મુઆ પછી શી ગતિ થશે એ વિષે પણ તેને ઘણો ભય રહેતો હતો. પોતાનું નામ અમર રાખવાને માણસોને સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય છે અને એ નામ પોતાના વંશથી અથવા લોકોપયોગી કામથી કાયમ રહે છે. માધવને પોતાના વંશ તરફથી કાંઇ આશા ન હતી, તેમ લોકોપયોગી કામો કરવાનો હજુ સુધી પ્રસંગ પણ મળ્યો ન હતો. તેથી અગર જો તે રાજ્યમાં સૌથી

શ્રેષ્ઠ હતો, અગર જો રાજા તેને પૂછ્યા સિવાય પાણી પણ પીતો ન હતો, અગર જો તેની ડોકી ધુણવાથી હજારોનાં નસીબ ખુલતાં અને હજારો પાયમાલ થઈ જતા અને અગર જો તેના ઉપર લક્ષ્મીની પણ કૃપા હતી તોપણ જ્યારે ભવિષ્ય ઉપર વિચાર કરતો ત્યારે તેની અવસ્થા એવી થતી કે કોઇ ગામડિયો પણ તેની અદેખાઈ ન કરે.

૭. માધવની આટલી ઓળખાણ કરાવ્યા બાદ હવે આપણે દરબાર તરફ પાછા વળીએ.

૮. દરબાર ભરાતાં જ ત્યાં બેઠેલા બ્રાહ્મણો આશીર્વાદના મંત્રો ભણવા લાગ્યા; ત્યારબાદ ભાટોએ કવિતાઓ ગાઈ સભાનું મન રંજન કીધું. તે બેઠા પછી પંડિતોએ વ્યાકરણનો થોડો વિવાદ ચલાવ્યો. પછી ચિતારાઓએ સુંદર ચિત્રો રજુ કરી પોતાની કળા બતાવી.

૯. આ સઘળું કામ થઇ રહ્યું ત્યારે સવારના દસ વાગ્યાનો વખત થયો હતો. રાજાનો જઠરાગ્નિ કાંઈ મંદ ન હતો તેથી દરબારમાંથી તે ઉઠ્યો. ચોબદારોએ ધારા પ્રમાણે નેકી પોકારી. કામદાર લોકો પોતપોતાને ઘેર ગયા. રાજાએ ભોજનશાળામાં જઈ રૂપાના પાટલા ઉપર બેસીને સોનાની થાળીમાં યથાસ્થિત ભોજન કીધું. ત્યાર પછી પાન સોપારી, તજાના વગેરે ખાધાં અને સુવાના ઓરડામાં જઇ પલંગ ઉપર બેઠો. દરરોજ જમ્યા પછી ધર્મ, નીતિ તથા રાજ્ય સંબંધી જે વાતો શાસ્ત્રોમાં લખેલી હોય તે બ્રાહ્મણોને મ્હોડે સાંભળવાની રાજાને ટેવ હતી, તે પ્રમાણે થોડીઘણી વાતો સાંભળી રાજા નિદ્રાને વશ થયો.

૧૦. જ્યારે રાજા નિદ્રાદેવીને વશ થઇ આ લોક તથા પરલોકને વિસરી જઇ મૃત્યુથી ઉતરતી અવસ્થામાં પડેલો હતો તે વખતે કિલ્લા આગળ તથા શહેરમાં ભારે ગડબડાટ થઈ રહ્યો હતો. લોકો ઘણા ઉમંગથી સારાં સારાં લુગડાં પેહેરી, નવી રંગેલી પાઘડીમાં જુવારા ખોસી તથા નવા જોડા પેહેરી કેટલાએક એકલા તથા કેટલાએક નાનાં નાનાં છોકરાંને સાથે તેડી સવારી જવાના રસ્તા ઉપર કોઈ ઓટલા અથવા દુકાન ઉપર બેસતા હતા. કેટલાએક રજપૂત તથા બીજા લશ્કરી લોકો હથિયાર કમરે બાંધીને ઘણા ડોળથી ફરતા હતા. ભીલ, કાઠી, કોળી વગેરે જંગલી લોકો તરત ખસી જઇને રસ્તો આપતા. ઢેડા તથા તેથી હલકી જાતિના લોકો “ ખસો બાપજી ” એ પ્રમાણે બૂમો પાડી ધીમે ધીમે રસ્તો કરી જતા અને લોકોને તેઓને વાસ્તે ખસવું પડતું તે વખતે તેઓને ગાળ દીધા વિના રેહેતા નહિ. ઘણી વાર કોઇ ઘોડો અથવા હાથી ભડકતો ત્યારે લોકોમાં દોડાદોડી થતી, અને છોકરાં ચીસાચીસ પાડતાં. મોટા કામદારોનાં બૈરાં સુખાસનમાં બેસી તેમના ધણીનાં સગાં, મિત્ર અથવા ઓળખીતાનાં ઘર હોય ત્યાં જતાં. ગરીબ તથા વચલા વાંધાનાં લોકોની બાયડીઓ ખુલ્લી રીતે ચાલતી જતી, પણ તેઓને રસ્તામાં કોઇ ઉપદ્રવ કરશે એવી દહેશત ન હતી. ઓટલા તથા બારીઓ લોકોથી ભરાઇ ગયાં હતાં. બાકીના લોકો કેટલાએક છાપરા ઉપર અને કેટલાએક ઝાડો ઉપર ચડીને બેઠા હતા, અને ઘણાએક રસ્તાની બાજુએ બે હાર કરી ઉભા રહ્યા હતા. દુકાનદારોએ દુકાન ધોળાવી રંગાવી, તે ઉપર તોરણ બાંધી સઘળો માલ

બહાર કાઢેલો હતો. તેમજ રહેવાનાં ઘરો પણ ઘણુંએક રંગાવેલાં તથા ઘણું કરીને સઘળાં ધોળાવેલાં હતાં. એ પ્રમાણે શહેરમાં સવારી જોવાની તૈયારીમાં લોકો બેઠા તથા ઉભા હતા. કિલ્લા આગળ કાઠીયાવાડી, સિંધી, કચ્છી તથા કાબુલી શણગારેલા અને ઘણા ઉમદા જીનવાળા કેટલાએક ઘોડા ખખારતા, કેટલાએક નાચતા, કેટલાએક ભોંય ઉપર પગ ઠોકતા તથા કેટલાએક કાવો ફર્યા કરતા હતા. હાથીઓથી ઉભા ન રહેવાતું હોય તેમ એક જગાએથી બીજી જગાએ જતા, કેટલાએક તેના બળથી અતિ મસ્ત થઇને ડોલતા તથા કેટલાએક સુંઢ હલાવી ઉંચી કરી આસપાસના લોકોને નસાડતા હતા. સુખાસન એક કોરે મુકીને ભોઈ લોકો આણીગમ પેલીગમ મોજ કરતા ફરતા હતા. સવાર તથા પાયદળ સીપાઈ સઘળા હથિયારબંધ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. રાજા કરણે સવારે જે લુગડા પેહેર્યા હતાં, તેનાં તે જ હમણાં પણ તેના શરીર ઉપર હતાં. વિશેષ એટલું જ કે બહાર કોઇની નજર ન લાગે માટે હાથે કેટલાંએક માદળિયાં બાંધેલાં હતાં. રાજાનો હાથી ઘણો જ પુષ્ટ તથા બીજા સૌ કરતાં ઉંચાઇમાં વધારે હતો. તેના ઉપર સોનેરી ઝુલ નાંખી હતી તેના પગમાં સોનાનાં કડાં ઘાલેલાં હતાં. તેના કુંભસ્થળ ઉપર મોતીની માળાઓ બાંધેલી હતી. હાથી ઉપરનો મેઘાડંબર તમામ રૂપાનો સોને રસેલો હતો તથા તેમાં કેટલેએક ઠેકાણે રત્નો જડેલાં હતાં રાજાની પાછળ માધવ પ્રધાનજી ચમર લઇને બેઠેલા હતા. સવારીની આગળ નોબત તથા ડંકા વગાડનારા ઊંટ અથવા હાથી ઉપર બેઠેલા હતા. નોબતની આસપાસની ઝુલ કીનારીદાર

લુગડાની હતી અને તેના વગાડનાર પણ બાંકા બનીને બેઠેલા હતા. તે પછી સવાર તથા સીપાઇઓ આવ્યા. પછી શહેરનાં મુખ્ય માણસો તથા દરબારના કામદાર લોકો ઘોડા, રથ વગેરે વાહન પર બેસીને ચાલ્યા. વચમાં વચમાં મલ, ભાંડ વગેરે હલકા લોકો પણ મોટો ઠાઠમાઠ કરી ચાલતા હતા. છેલ્લે હાથી ઉપર રાજા આવ્યો. સવારીમાં ઘણીએક તરેહનાં વાજીંત્ર વાગી રહ્યાં હતાં, તેમાં રણશીંગડાં, ભુંગળ, શરણાઇ વગેરેનો અવાજ બહાર નીકળી આવતો હતો. રાજા સઘળા લોકોને આખે રસ્તે માથું નમાવતો જતો હતો, અને લોકો તેને જોઇને નીચા વળી નમતા તથા હરખના પોકાર કરતા હતા. કેટલાએક લોકો જેઓ ઉંચી બારીઓમાં બેઠેલા હતા તેઓ રાજા ઉપર ફૂલના હાર, દડા તથા છૂટાં ફૂલની વૃષ્ટિ વરસાવતા હતા. ઘણા લોકો રસ્તામાં ફૂલ વેરતા હતા અને કેટલાએક શ્રીમંત લોકો સોનારૂપાનાં ફૂલ રાજાના માથા ઉપર વધાવતા હતા. તે વખતે લોકોની રાજા ઉપરની પ્રીતિ એટલી ઉભરાઇ જતી હતી કે જો બની શકે તો તેઓ પોતાનામાંથી થોડું થોડું આવરદા રાજાને આપવાને તૈયાર થાય.

૧૧. સવારી શહેર બહાર કેટલેએક દૂર જઇ એક શમીના ઝાડ આગળ અટકી. ત્યાં હજારો બ્રાહ્મણો શમી-પૂજન કરાવવાને તથા દક્ષિણા વહેંચાય તે લેવાને એકઠા થયા હતા. રાજા હાથી ઉપરથી ઉતરીને શમી વૃક્ષ આગળ જઇ ઉભો રહ્યો; તે વખતે રાજગોરે આવી સરપાવ માગ્યો, "રાજાધિરાજ! કાંઈ આપો તો પૂજનના કામનો આરંભ થાય." તેજ ક્ષણે નાણાંની એક થેલી ગોરને મળી. બીજા બ્રાહ્મણો

પણ પોતપોતાના યજમાન પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા: "મહારાજ! આજે રામચંદ્રજીએ દુષ્ટ રાવણ ઉપર ચઢાઈ કરી, અને આજે પાંડુપુત્ર વૈરાટ નગરમાં પેઠા. આજે અર્જુન તથા તેના ભાઇઓએ શમીપૂજન કીધું અને પોતાનાં શસ્ત્રને તે વૃક્ષ ઉપર લટકાવ્યાં; માટે આજ એ શમી એટલે અપરાજિત દેવીનું પૂજન કરવાનો ઘણો ધર્મ છે." પછી તેઓએ પહેલાં તો તે ઝાડને પંચામૃતનું સ્નાન કરાવ્યું; તેના ઉપર પાણી છાંટયું અને ચંદન પુષ્પ ચઢાવ્યાં; અપરાજિત દેવી આગળ દીવો કીધો; ઝાડ ઉપર ચાંલ્લા કરી હાર ચઢાવ્યા; ગુલાલ અબીલ નાંખ્યાં; નૈવેદ્ય મૂકયું અને રાજા પાસે પ્રદક્ષિણા કરાવી. પછી તેઓએ વારાફરતી દશ દિગ્પાળની પૂજા કીધી. પછી રાજાએ તથા બીજા લોકોએ બળેવને દહાડે બાંધેલી રક્ષા તોડી ઝાડ ઉપર ફેંકી દીધી. તે થયા પછી શમીના મૂળ આગળથી થોડું થોડું મટોડું તથા તેનાં પાંતરાં, સોપારી તથા જૂઆરા બ્રાહ્મણોએ સઘળાને આપ્યાં, અને કહ્યું કે આ સઘળાને એકઠા માદળિયામાં ઘાલી જ્યારે પ્રવાસ કરવા જાઓ ત્યારે રાખજો. હવે પૂજન પુરૂં થયું એટલે રાજા તરફથી દક્ષિણા થઇ અને ખાનગી ગૃહસ્થોએ પણ પોતપોતાની શક્તિ તથા બાપદાદાના સંપ્રદાય પ્રમાણે દક્ષિણા આપી, અને અગરજો કે એ દક્ષિણા હમેશાંનાં કરતાં કાંઈ થોડી ન હતી, તોપણ ધારા પ્રમાણે સઘળા બ્રાહ્મણો કાળનો વાંક કાઢી સારી પેઠે બબડયા. પોતાનાં છોકરાંની આગળ કેવી અવસ્થા થશે તે વિષે ઘણી ફિકર કરવા લાગ્યા અને છેલ્લે ભાગે વહેંચવામાં બોલચાલ ઉપરથી ગાળાગાળી અને ગાળાગાળી

ઉપરથી મારામારી ઉપર આવી ગયા, અને જો કેટલાએક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો ત્યાં કજિયો પતાવવામાં ન હોત તો થોડું લોહી પણ તે દિવસે અપરાજિત દેવીને અર્પણ થાત.

૧૨. એ બ્રાહ્મણોને લડતા તથા શોરબકોર કરતા રહેવા દઇને રાજાની સવારી સાથે આપણે પણ પાછા વળીએ. સવારી થોડી આગળ ચાલ્યા પછી રાજાએ પાછા ઉતરીને ગઢેચી માતા એટલે કિલ્લાનું રક્ષણ કરનારી દેવીનું પૂજન કરી ત્યાંના બ્રહ્મણોને દક્ષિણા આપી. ત્યાંથી સવારી ચાલી તે ઠેઠ કિલ્લા સુધી આવી પહોંચી ત્યાં સુધી અટકી નહિ. કિલ્લા આગળ એક મોટું ચોગાન હતું ત્યાં લાખો લોકો એકઠા થઈ રહ્યા હતા. ત્યાં સવારો, પાયદળ, ઘોડા, હાથી અને છેવટે રાજાનો હાથી એ સઘળા ઊભા રહ્યા. પછી એક ઠેકાણે મલ્લો, જેઓ આખા વરસ સુધી દૂધ, દહીં, ઘી ખાઇખાઇને જાડા થઇ ગયા હતા તેઓ કુસ્તી કરવા લાગ્યા. એક ઠેકાણે બે સવાર ઘોડા ઉપર બેસીને જૂઠું યુદ્ધ કરતા હતા. બન્નેની પાસે બુઠ્ઠી અણીના ભાલા હતા અને તેઓ એક હાથમાં ગેંડાના ચામડાની ઢાલ પકડી લડતા હતા. તેમાંથી સામાવાળાના ભાલાના આંચકાથી જે પડી જાય તે હારે, અને લોકો તુરત તાળી પાડી બુમાબુમ કરી મુકે. એક રજપૂત સવાર ભાલાવાળાની સામા તલવાર લઇને લડ્યો, અને તલવારની અણી વતી તે સામા માણસને વગાડ્યા સિવાય તેને ઘોડા ઉપરથી ઢાળી પાડ્યો. કેટલાકએક કોળી સીપાઇ-ઓ માટીનું ચક્કર મુકી તેમાં તીર પીંછાં સુદ્ધાં પેસે એવી શરતે આઘેથી તીર મારતા હતા. કેટલાએક સવારો પોતાના ઘોડાને કાવો જ ફેરવ્યા કરતા. કેટલાએક તેઓને

નચાવતા. કેટલાએક ઘોડાને દોડાવી પાછો લાવતા. એ પ્રમાણે ત્યાં ગમત થઈ રહી હતી. આશરે એક કલાક સુધી કસરત કરી સવાર લોકો તથા સીપાઇઓ રાજાને જુહાર કરી પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા. તમાશગીર લોકો તે દહાડાની હકીકતની વાતો કરતા તથા સવારીની ટીકા કરતા કરતા પાછા વળ્યા.

૧૩. રાજા હાથી ઉપરથી ઉતરી મેહેલમાં જઇ લુગડાં ઘરેણાં ઉતારી, દેવની પૂજા કરી, આરતી ઉતારી ચંદ્રશાળામાં ગયો, અને ત્યાં ભોજન કરવાની તૈયારી કીધી. વાળુ કર્યા પછી એક રૂપાની સાંકળના હિંડોળા ઉપર રાજા આરામ લેવા જરા સુતો. ઓરડાના બારણા આગળ ચોકીદાર બેઠા હતા, તેઓ રાજા હવે સુઇ જશે એમ ધારતા હતા. પણ થોડી વાર પછી રાજા હિંડોળેથી ઉઠયો અને એક હલકા રજપૂતનાં લુગડાં રાખેલાં હતાં તે તેણે પહેર્યાં. તેણે પોતાનું મ્હોં છુપાવવાને બુકાની બાંધી અને પગે જૂના જોડા પહેર્યા. પછી એક ખવાસને બોલાવી હુકમ કીધો કે આજ રાત્રે વીરચર્યા એટલે નગરચર્યા જોવાનો મારો વિચાર છે, માટે એક લોટામાં પાણી ભરી લઇ મારી સાથે આવવું. ખવાસ હુકમ પ્રમાણે જલદીથી તૈયાર થયો, અને તે તથા રાજા બન્ને મહેલને પાછલે બારણેથી નીકળી પડયા.

૧૪. રાજા શહેરમાં ફરી વળ્યા, પણ રાજ સંબંધી વાત કોઈ પણ ઠેકાણે તેના સાંભળવામાં આવી નહિ. જ્યાં જ્યાં કાંઈ પણ વાત થતી હતી, ત્યાં સવારીની જ વાત ચાલતી હતી. તેમાં તેનાં રૂપ, ગુણ, લુગડાં, ઘરેણાં ઇત્યાદિના

વખાણ થતાં હતાં. એટલું સાંભળી રાજાનું મન તૃપ્ત થયું નહિ તેથી શહેર બહાર ચાંદનીમાં ફરવા જવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો.

૧૫. દરવાનને થોડા પૈસા આપી દરવાજો ઉઘડાવ્યો અને મેદાન ઉપર નીકળી ગયો. તે દહાડે શરદ મહિનાનો ચંદ્ર ખીલી રહ્યો હતો. આકાશ ઘણું જ નિર્મળ હતું. ચાંદરણાંથી બધું મેદાન રૂપેરી રંગનું હોય એમ દેખાતું હતું. તે ઠેકાણે કોઈ પ્રાણી નજરે પડતું ન હતું, પણ પાણીનાં ખાબોચિયાંમાંથી દેડકાંઓ ડ્રૂંડું ડ્રૂંડું કરતાં હતાં; કંસારીઓ જગાએ જગાએથી બંધ ન પડે એવો અવાજ કરતી હતી, અને કોઈ કોઈ ઠેકાણેથી સાપનો શબ્દ પણ સંભળાતો હતો. એવી રીતે રાત રમણિક લાગતી હતી. આગળ ચાલતા તેઓ સ્મશાન પાસે આવી પહોંચ્યા; ત્યાં ચાંદરણાંમાંથી ઝાડોની છાયાથી અંધારૂં પડતું હતું; અને સ્મશાન એ નામથી જ પેલો ખવાસ ધ્રુજવા લાગ્યો હતો, પણ રાજાની પાસે તલવાર તથા ખંજર હતાં તેથી તેના મનમાં બીક થોડી હતી. તે સ્મશાનમાં નિઃશંક થઈને ફર્યો.

૧૬. કેટલોક વખત ફરી કરણ રાજા પાછો વળ્યો. પાછા આવતાં માર્ગમાં એક મહાદેવના સ્થાન આગળ ભારે ભીડ થઈ હતી, તે જોઈ તેનું કારણ લોકોને પુછતાં એક જણે જવાબ દીધો કે દહેરામાં વૈરાટપર્વનું નાટક થાય છે તે જોવાને લોકો મળ્યા છે. નાટકનું નામ સાંભળીને તે જોવાનું તેને મન થયું, અને ખવાસને બોલાવી બન્ને જણ દહેરામાં ગયા તથા ધક્કામુક્કી કરી ઊભા રહ્યા તો ત્યાં વૈરાટ

રાજાની સભા મળી હતી, અને પાંડવો એક પછી એક જુદો જુદો વેશ ધારણ કરી રાજાની પાસે નોકરી માગવા આવતા હતા. નાટકની ગમ્મતમાં રાજા એટલો બધો લીન થઇ ગયો કે રાત કેટલી વીતી ગઇ તેનું પણ તેને ભાન રહ્યું નહિ. કેટલીક વારે ખવાસને અફીણને લીધે ઝોકાં તથા બગાસાં ખાતો જોઇને રાજાને પણ બગાસાં આવવા માંડ્યાં, અને એક પહોર રાત રહી છે એમ સાંભળીને તેણે પાછા મહેલ ઉપર જવાનો ઠરાવ કીધો. જતાં પહેલાં મહાદેવનાં દર્શન કરવાને દહેરા તરફ ગયો, પણ બારણાં આગળ જાય છે એટલામાં ઝમઝમ કરતી આવતી એક સ્ત્રીને જોઇને તે ઊભો થઈ રહ્યો. જ્યારે તે સ્ત્રી દહેરામાં ગઈ ત્યારે તે કોણ હતી તે વિષે તેણે ખવાસને પુછ્યું. ખવાસે જવાબ દીધોઃ "મહારાજ, એ તો આપણા પ્રધાનજી માધવની ધણીઆણી છે, અને તેની પાછળ ચાકરના હાથમાં સોનાની થાળી હતી તેમાં ચંદન પુષ્પ, ધૂપ, નૈવેદ્ય હતું તેથી તે પૂજા કરવા આવી હશે." કરણને આ સાંભળી અજાયબી લાગી. "માધવની ધણીઆણી? પેલા માધવની! એ વાત ખરી છે? આ રાજ-મહેલમાં વાસો કરવા લાયક, એ રાજમહેલનું આંગણું દીપાવે એવી સ્ત્રી એક બામણાના ઘરમાં!" એવો વિચાર કરતો કરતો કરણ પોતાના મહેલમાં જઈ હિંડોળે સૂતો, પણ તેને જરા પણ નિદ્રા આવી નહિ.

પ્રકરણ ૨ જું

માધવ પર જુલમ

૧. જ્યારે કુરણુ રાજા પોતાના બિછાના ઉપર નિદ્રા માટે તરફડિયાં મારતો હતો, તે વખતે બહાર રાતનો અમલ ઉતરીને રાત તથા દહાડાની મર્યાદા વચ્ચેનો તકરારી વખત થયો હતો. આકાશ કેવળ સ્વચ્છ હતું. અરુણે સોનાની કૂંચી વડે પૂર્વ દિશાનો મોટો દરવાજો ઉઘાડયો અને સૂતી દુનિયાને જાહેર કીધું કે હવે સૌને કામે વળગવાનો વખત થયો છે. અરુણ સારથિ આવ્યો એટલે તેની પાછળ સૂર્ય-નારાયણ રથમાં બેસીને જલદીથી આવશે એવું જાણીને રસ્તામાં રમતા છોકરા મહેતાજીને આવતા જોઈ નાસી જાય છે તેમ તારાઓ એક પછી એક પોતાનું મ્હોંડું સંતાડવા લાગ્યા. ચંદ્ર તો તે પહેલાં અસ્ત થયેલો જ હતો. શુક્રનો તારો જેને વિષે ગામડિયા લોકો કહે છે કે ચંદ્રમા મુઆ પછી એ તેની જગો સાચવશે, તે થોડી મુદત સુધી હિંમત રાખી ઊભો રહ્યો. પછી તે પણ જલદીથી ભરાઇ ગયો. સૂર્ય દેવતાને આદરમાન આપવાને પૂર્વ તરફ વાદળાંમાં ઇંદ્ર રાજાએ ઘણા ભભકાદાર રંગના સાથિયા પૂર્યા. તળાવોમાં કમળનાં પુલ ખીલી તેઓએ પોતાના સૂર્ય પિતાને મળવાને પોતાનાં મ્હોંડાં પૂર્વ તરફ ફેરવ્યાં. કુમુદિનીનાં પુલની પાંદડી બીડાઈ જઈ નીચે નમી ગઇ. કમલિનીને ખીલેલી જોઇ ભમરાઓ તેની આસપાસ ફરી ગુંજાગુંજ કરવા લાગ્યા. ચંપા, ચંપેલી, સેવતી, માલતી

વગેરે ફુલોમાંથી મંદ મંદ સુગંધે શીતળ વાયુની સાથે ઘસડાઈ આવીને નાસિકાઇંદ્રિયને મસ્ત કીધી. ઠેકાણે ઠેકાણેથી દિવાકરના ચોપદાર કુકડાઓએ નેકી પોકારી. ચલ્લીઓ માળામાંથી નીકળી ચીંચીં કરવા લાગી. કાગડાઓ કાકા બોલવા લાગ્યાં. પાંજરામાંનાં પોપટ, મેના ઈત્યાદિ પક્ષીઓએ મીઠા બોલથી પોતાના ધણીને જગાડયા, અને વાડીઓ તથા ઝાડીઓ સુંદર નાદવાળાં પક્ષીઓના શબ્દથી આનંદકારક થઇ રહી. દેવસ્થાનમાં દેવને જગાડવાને નોબત તથા શંખ વાગવા લાગ્યાં. શહેરમાં ગરીબ લોકોનાં ઘરમાં ઘંટીનો ઘોર તથા તેની સાથે દળનાર બાયડીઓના શોર થઈ રહ્યા. કેટલાએક સવારે સૂતાં સૂતાં પ્રભાતિયાં તથા બીજાં ભજન ગાવા મંડયા. છીપા, સોની લુહાર, કંસારા વગેરે ઉદ્યમી લોકોએ તે વખતે હથોડા ઠોકી શહેરના તે ભાગને ગજાવી મુકયા. કોઇ કોઇ ઘરમાં એક અથવા વધારે બાયડીઓ બેસીને ઘરમાંના લાંબી મુદત ઉપર મુએલા માણસને વાસ્તે અમથો રાગડો કાઢી જૂઠું રડવા લાગી. તેઓની આંખ તેઓના મ્હોંને જવાબ દેતી ન હતી. કોઈ કોઈ ઘરમાં દહીં વલોવવાનો શબ્દ સંભળાતો હતો. રાજાના મહેલમાં ચોઘડિયાં વગેરે બીજાં વાજીંત્રો વાગી રહ્યાં હતાં. વિદ્યાર્થીઓ ઓટલે બેસી પાનાં હાથમાં રાખી ધુણતા ધુણતા આગલા દહાડાનુ શીખેલું ફરીથી વાંચી જતા હતા. વાણિયાના છોકરા પોતાના અક્ષર ઠેરવવાને વાસ્તે દોપીરતાં લખવા બેઠા હતા. ગાય, ભેંસ ઇત્યાદિ પશુઓ ગળાના બંધ છુટવાથી આનંદમાં ગોવાળિયાની પાછળ જતાં હતાં. કુળવંતી, સારા સ્વભાવની બાયડીઓ ઉઠી પોતાનાં ઘર વાળી-ઝાડી પોતાનાં છોકરાં તથા ધણીને

સુખ આપવાનાં સાધન કરવામાં પડેલી હતી; તેમ દુષ્ટ બાયડીઓ બબડતી, ફફડતી છોકરાંને ગાળ દેતી તથા માર-પછાડ કરતી અને ધણીને ધમકાવતી આણીગમ તેણીગમ ફરતી હતી. આળસુ, એદી, અફીણી અને એવા સુસ્ત લોકો અગાસાં ખાતા ઢોલિયા ઉપર ગબડતા હતા, પણ ઉદ્યમી ચાલાક લોકો ઉઠી દાતણપાણી કરી પોતપોતાને ધંધે વળગ્યા હતા. દુકાનદારો તો થોડો નાસ્તો કરી લુગડાં પહેરી હાથમાં મોટી કૂંચી લઇ દુકાને જતા હતા. કેટલાએક દુકાન ઉઘાડતા હતા. અને કેટલાએક તો દુકાન ઉઘાડી, વાળી–ઝાડી, ધોઇ, તેની પૂજા કરી, માલ ગોઠવી દુકાન આગળનો રસ્તો સાફ કરતા હતા. કેટલાએક લોકો પાઘડી પહેરી અંગવસ્ત્ર ઓઢી હાથમાં લોટા લઇ શહેર બહાર જતા હતા. શહેરની સ્ત્રીઓ પાણી ભરીને માથા ઉપર બેડાં ઉપર બેડાં ચડાવી પોતાનાં ધણી, સાસુ, નણંદ વગેરેની વાતો કરતી ચાલી આવતી હતી. સહસ્ત્રલિંગ તળાવ ઉપર બ્રાહ્મણો પોતે નહાયા વગર બેસી બીજાઓને નહાવાના પુણ્યનો બોધ કરતા હતા અને તઓનાં લુગડાં સાચવવાને સારૂ પૈસા લેતા હતા. તળાવમાં આસ્થાથી ઘણા લોકો નહાઇ ધોઇને સ્વચ્છ લુગડાં પેહેરી ચાંલ્લા કરાવી દેવદર્શને જતા હતા. રાતના રાજા ઘૂડ તથા વનવાગળાં સવાર થવાથી કાગડા વગેરે બીજાં પક્ષીના ધાકથી ઝાડોમાં સંતાઇ જવાને ઉડી જતાં હતાં. ચકોર પક્ષી તેના સ્વામી ચંદ્રના અસ્ત પામવા-થી કોઈ ગુપ્ત જગાએ ભરાઈ બેઠું હતું. ચોર લોકો પોતાની આશા સફળ કરી અથવા તે નિષ્ફળ થવાથી નીસાસો મુકતા ઉતાવળથી પોતપોતાને ઘેર જતા હતા.

મુસાફરો ચાલતા, ઘોડે અથવા ગાડીમાં બેસીને ખુશીમાં અથવા ચિંતાતુર જતા હતા. રસ્તામાં ધોબી બળદ લાદીને આનંદથી ગાતા ઘાટ ઉપર જતા હતા. કેટલાએક ધનુર્વિદ્યા શીખવાને અથવા તેમાં અભ્યાસ વધારવાને નિશાન મારતા હતા. રજપૂત લોક શહેર બહાર અથવા ખુલ્લા મેદાનમાં પોતાના ઘોડાને ફેરવવા લઈ જતા હતા. એ પ્રમાણે તે વખતે શહેરનો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.

૨. એ સવારે માધવના ઘરમાં બારીએ માંચી ઉપર એક સ્ત્રી નીચું મ્હોં ઘાલી ચિંતાતુર થઈ ઘણા વિચારમાં બેઠેલી હતી. તેનું લુગડું જથરપથર તથા ચોટલો વીખરાયેલો હતો. તેણે શરીરે આછું આછું ઘરેણું ઘાલેલું હતું. તેનું નામ રૂપસુંદરી તેના રૂપને યોગ્ય જ હતું. પણ તે માધવની સ્ત્રી આ વખતે ચિંતાતુર થઈ શા માટે બેઠી હતી? આજે સવારે વહેલી ઉઠી ત્યારે તેનો ધણી કાંઈ કામસર ગામ જવાનો હતો તેથી નીચે ઉતરેલો હતો, માટે ધારા પ્રમાણે તેનાથી તેનું મ્હોં જોવાયું નહિ, પણ તેને બદલે સાવરણી ખુણામાં પડેલી હતી તે જોઈ; ઓરડામાંથી બહાર નીકળી એટલામાં એક બિલાડી આડી ઉતરી; બારી તરફ નજર ગઈ ત્યારે રસ્તામાં એક રાંડેલી બઈરી જતાં જોઈ. એ પ્રમાણે સવારના પહોરમાં તેને નઠારાં શકુન થયાં. તેનો ધણી ગામ જવાનો, ત્યાં આખો દહાડો રહેવાનો તેથી તેનું શું થશે એ વિષે તેને ભારે ફિકર થઈ, અને તે ગામ તે દહાડે ન જવાને તેણે તેને ઘણો સમજાવ્યો. પણ કામ અગત્યનું, રાજાનો હુકમ થયલો, અને પોતે નાગર એટલે વહેમ પણ થોડો તેથી વહુની વાત ન ગણકારતાં તે ગામ ગયો. તેના ગયા

પછી તે મનમાં વિચાર કરવા બેઠી કે શકુનથી કાંઈ થતું નથી એ તો હું જાણું છું. પરમેશ્વરની ઈચ્છા વિના એક સળી પણ હાલતી નથી. તોપણ તેના મનમાં આવતું કે ભુંડો ભુંડાનો ભાવ ભજવ્યા વિના રહે જ નહિ. માટે શૂળીનું વિઘ્ન કાંટે જાય તો જગદંબાની કૃપા સમજવી.

૩. એ પ્રમાણે વિચાર કરી રૂપસુંદરી નીચે ઉતરી સ્નાન કરી પવિત્ર વસ્ત્રો પહેરી પાટલે બેઠી, અને થોડુંઘણું દેવપૂજન કરી ભોજનની તૈયારી કીધી. પણ એટલામાં ઘરના આગલા ચોગાનમાં શોરબકોર થતો સાંભળ્યો. ચાકરને તુરત તેણે તજવીજ કરવાને મોકલ્યો તેણે આવી જાહેર કીધું કે રાજાના હજારો સીપાઇઓએ આવી આપણો મહેલ ઘેરી લીધો છે, અને તેઓ આપણા ચોકીદારોને કાપી નાંખે છે.

૪. એ ખબર સાંભળતાં જ રૂપસુંદરી મૂર્છાગત થઈ ભોંય ઉપર પડી. કેટલાએક નામરદ ચાકરો નાસી જઈ ઘરમાં ખુણેખોચરે ભરાઈ બેઠા, પણ કેટલાએક શૂરા ઈમાનદાર નોકરોને એ વાત સાંભળી શૂર ચઢયું. અને પોતપોતાની ઢાલ, તરવાર વગેરે જે જે હથિયાર હાથ આવ્યાં તે લઈ લઢવા તૈયાર થઇ ઉભા રહ્યા. રૂપસુંદરીની આગળ ઢાલ લઇને તેનો દીયર એટલે માધવનો ભાઈ કેશવ ઉભો રહ્યો. તેની ઉંમર આશરે પચીસ વર્ષની હતી અને પોતાના મોટા ભાઇએ રળીને તેને ઘણી મુદત સુધી ખવડાવ્યું હતું તેથી નાનપણથી તેને રળવાની ફિકર ન હતી. તેણે તેની સોળ વર્ષથી બાવીશ વર્ષ સુધીની ઉમર અંગકસરત, દાવપેચ, કુસ્તી, તલવારના પટા ઇત્યાદિ સીપાઇને ઉપયોગી થઈ પડે

એવાં કામોમાં કાઢી હતી. તેથી જુવાનીના સ્વાભાવિક બળ સાથે તેનામાં કસરતથી મેળવેલું વિશેષ બળ હતું. તેનું અંગ મજબૂત તથા સીનાદાર હતું. તેની આંખ જુસ્સાથી રાતી જ રહેતી, અને તેને વેચાતી લડાઈ લેવાની એવી તો ટેવ પડી ગઈ હતી કે માધવે તેને સારા ઉંચા હોદ્દા ઉપર નીમેલો હતો તોપણ જેમ બને તેમ તેને બીજા લોકો સાથે થોડો જ પ્રસંગ પડવા દેતો. તે તેના ભાઇના જેવા ખુબસુરત તથા ગોરા વર્ણનો નહોતો, તોપણ લોહીની સ્વચ્છતાથી તેના રૂપ ઉપર જુદા જ પ્રકારનું રૂપ દેખાતું હતું. તે બહાર આવો વાઘ હતો તોપણ ઘરમાં બકરી જેવો હતો અને તેની છાતી બહારથી વજ્ર જેવી હતી, તોપણ તેનું હૈયુ ઘણું નરમ હતું. પોતાના ચાકર પાસે પોતાની વહાલી તલવાર મંગાવી એક હાથમાં તે પકડી બીજા હાથમાં ઢાલ રાખી ઉભો રહ્યો, અને હજારો માણસો એકદમ તુટી પડે તોપણ મરાય તેટલા મારી આખરે મરવું એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી તોફાની સમુદ્રની વચ્ચોવચ પથ્થરના ખડકની પેઠે રૂપસુંદરીનું રક્ષણ કરવાને ઉભો રહ્યો. બહારના ચોગાનમાં ગડબડાટ વધી; ઉછળતી તલવારનો ખડખડાટ કેશવને કાને પડયો; તેનું ચાલે તો ઉડીને ત્યાં જઇ શત્રુના કટકેકટકા કરી નાંખે, પણ સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું તેથી તેનાથી ત્યાંથી ચસાય નહિ. એટલામાં એક મોટી ચીસની સાથે સો માણસો ઘરમાં પેઠાં, અને બારણા આગળ ઉભેલા માધવના ચાકરોને હઠાવીને તથા કાપી નાંખીને આગળ વધ્યાં. કેશવ તેમને આદરમાન આપવાને તૈયાર જ હતો. તેણે એક ઘાથી આગલા સીપાઈના બે કકડા કીધા અને બીજે ઘાએ બીજાનું માથું તેના ધડથી

જુદું પાડયું. સીપાઇઓ જરા આંચકો ખાઈ ઉભા અને પોતાના નાયક સામું જોયું. નાયકે ઇશારત કીધી એટલે એકલા કેશવ ઉપર તલવારના ઘાનો વરસાદ વરસ્યો. પણ એક તસુ ખસ્યા સિવાય તે મરણતોલ ઘાયલ થયો ત્યાં સુધી તેની તલવારે પાંચ અથવા સાત માણસનાં રુધિર પીધાં. પણ ઘણા આગળ એકનો શો હિસાબ? તેનુ શરીર ઘાએ વીંધાઈ ગયુ, આખું અંગ લોહીથી નીતરાબોળ થઇ ગયું અને અંતે એક કારી ઘા વાગ્યાથી તથા લોહી વહેવાને લીધે અશક્ત થઈ જવાથી તે નીચે પડયો, અને એક ભયંકર ચીસની સાથે તેનો આત્મા આ દુષ્ટ તથા પ્રપંચી દુનિયાનો ત્યાગ કરી તેની અસલ ભૂમિમાં મહાન ન્યાયાધીશના તખ્ત આગળ જઇ ઊભો રહ્યો.

૫. કેશવની મરતી વખતની ચીસ સાંભળતાં જ રૂપસુંદરીને ભાન આવ્યું તથા આસપાસનો બનાવ જોઈ બોલી ઉઠી: “શિવ, શિવ, રે ભગવાન, આ તે શો દૈવકોપ!” તે વધારે બોલે છે એટલામાં રાજાના સીપાઇઓએ તેને પકડી ઉંચકી લીધી અને ઘર બહાર લઈ ગયા. બેભાન અવસ્થામાં રૂપસુંદરીને સુખાસનમાં બેસાડી રાજમહેલમાં લાવ્યા અને સીપાઇઓ પોતપોતાને કામે વળગ્યા.

૬. રૂપસુંદરીનું હરણ તથા કેશવનું મરણ થયું, એ ખબર આખા શહેરમાં ચાલ્યાથી સઘળે હાહાકાર થઇ રહ્યો. ઘેર ઘેર, દુકાને દુકાને, ચકલે ચકલે તથા મોહોલ્લે મોહોલ્લે એની એ જ વાત ચાલવા માંડી. માધવ ઉપર આવી ભારે આફત આવી પડી તેથી તે બીચારા ઉપર સઘળાં દયા લાવતાં હતાં. રાજાની આ દુષ્ટ રીતથી સઘળાના મનમાં ત્રાસ

પેસી ગયો. આજ તેને ઘેર ને કાલે આપણે ઘેર મહોંકાણુ મંડાય એવી સઘળાના મનમાં ફિકર ભરાઈ. વળી રાજધાનીના શહેરમાં બ્રહ્મહત્યા થઈ તેથી રાજ્ય ઉપર ઈશ્વર તરફથી શો કોપ થશે એ વિષે ફિકર કરવા લાગ્યા. સઘળા ભારે ઉદાસીમાં પડેલા હતા. બાયડીઓ સઘળી રૂપસુંદરીની વાતો કરતી હતી. કેટલીએક કહેતી હતી કે પકડાઇ તે વખતે તેણે પોતાનો પ્રાણ કાઢવો હતો. કેટલીએક કહેતી હતી કે એ બીચારી શું કરે? જીવ તે હાથે કેમ કઢાય? પરમેશ્વરે એને રૂપ આપ્યું તેમાં એનો શો વાંક? કેટલીએક બોલતી કે રાજા તે રૈયતનો માબાપ અને જ્યારે તે પોતાનાં છોકરાં ઉપર આવી દુષ્ટ નજર કરે અને જોરજુલમથી બાયડીઓને પકડી લઈ જાય, ત્યારે રાજ્યમાં રહેવાય પણ કેમ? આજે એને અને કાલે બીજા કોઇને. પરમેશ્વર એ રાજાનો અપરાધ સાંખવાનો નથી. જોજો, થોડા દહાડા પછી એના ઉપર ભારે દુ:ખ આવી પડશે. એની રાણીને કોઇ લઇ જશે, અને રાજાને પાપે આખી રૈયત દુ:ખી દુ:ખી થશે. ભગવાને જે ધાર્યું હશે તે ખરૂં. એ પ્રમાણે આખા નગરમાં ચર્ચા ચાલી રહી હતી.

૭. માધવનો મહેલ સૂનો સૂનો નિસ્તેજ અને ઉદાસ દેખાતો હતો. મોહોલ્લામાં કુતરાં કઠોર સાદે રડતાં હતાં. બાયડીઓ અને ભાયડાઓ ટોળે મળી ઓટલે બેઠેલાં હતાં, અને પ્રધાનના ઘરને બારણે નાગર ગૃહસ્થ ડાઘુને વેશે કોઈ રડતા હતા તથા કોઈ ભારે દિલગીરીમાં બેઠા હતા. તેના જૂના મિત્ર, તેના સગા કહેવડાવનારા, તેની ઓળખાણમાં આબરૂ માનનારા, તેને બારણે રોજ જોડા ફાડનારા,

તેને બાપજી બાપજી કહેનારા—એ સઘળામાંથી કોઇ ત્યાં ન.હતું જેમ પાણી સૂકાયા પછી માછલાં નાશી જાય છે, જુવાર કપાયા પછી હઇયા બીજે ઠેકાણે ઊડી જાય છે, જેમ ગળપણ ખસેડયા પછી તેના ઉપર બમણુતી માખી જતી રહે છે, તેમ તે લીલા વનના સુડા, ઉગતા સૂરજને પૂજનારા આવતાના બોલબાલા તથા જતાનું મ્હોં કાળું કહેનારા, આ વખતે કોઈ માધવને ઘેર ફરક્યાજ નહિ.

૮. માધવે થોડી મુદ્દત સુધી જ પ્રધાનપણું કીધું હતું, પણ તેટલા વખતમાં તેણે સારાં કામો કીધેલાં હતાં તેથી જ લોકો તેના ઘરને વાસ્તે શોક કરતા હતા. તેનાં સગાં તથા કેશવનાં સાસરિયાં સઘળાં ત્યાં આવ્યાં હતાં. તેઓએ વિલાપ કરી હવેલી ગજાવી મૂકી હતી. વખતે વખતે તેઓ એકઠાં મળીને કુટતાં હતાં, તે વખતે તેઓ એટલા જોરથી છાતી ઉપર હાથ અફાળતાં હતાં કે છાતીનો રંગ લોહીવર્ણ થઈ જતો હતો કેટલાએકને તો તે જગાએથી લોહીની સેર ચાલતી હતી, અને જો કુટવાનું કામ વધારે જારી રહેશે તો રોવા આવેલામાંથી બીજુ કોઈ મરનારની પાછળ જશે એમ લાગતું હતું. ઘર આગળના ચોગાનમાં ચોકીદાર સીપાઇઓનાં મુડદાં કપાઇ ગયેલાં પડ્યાં હતાં તેને ઠીક ગોઠવી બાળવા લઇ જવાની તૈયારી કરવામાં સૌ સૌની ન્યાતના લોકો કામે વળગ્યા હતા. મરનાર સીપાઈઓની સંખ્યા આશરે પચાસની હતી, તે સઘળાની ન્યાતજાતના લોકોની તથા બાકી રહેલા જીવતા ચાકરોની રડારડથી ત્યાં ભારે ગડબડ થઇ રહી હતી. તેની સાથે બાયડીઓ ત્યાં આશરે હજારેક એકઠી મળી તરેહ તરેહવાર અવાજ કાઢી

વિલાપ કરતી હતી. ઘરમાં ગયા કે પરસાળમાં એક ભયાનક દેખાવ નજરે પડતો હતો. એક ખુણામાં કેશવની વહુની મા, બહેન, માસી, ઇત્યાદિ બીજાં સગાં બેઠેલાં હતાં, અને બીજે છેડે કેશવનું શબ પડેલું હતું. ગાયના પવિત્ર છાણથી સ્વચ્છ કીધેલી ભોંય ઉપર દર્ભ પાથરીને શબને સુવાડેલું હતું, અને તેના માથા આગળ નીચું માથું ઘાલી તેની ધણિયાણી બેઠેલી હતી.

૯. ગુણસુંદરી તેની ઉંમરના પ્રમાણમાં વધારે લાંબી હતી; તેનો રંગ ઘઉંલો હતો; તેનું નામ તેને યોગ્ય જ હતું. કેમકે અગરજો તેનું રૂપ તેની જેઠાણીના જેવું ન હતું તો પણ તેનામાં ગુણ રૂપસુંદરી કરતાં વધારે હતા, અને તેના કેટલાએક ગુણો તો માણસોમાંથી પણ થોડામાં જ શોધ્યા જડે એવા હતા. આ પ્રસંગે તેના લોહીમાં જુસ્સો આવવાથી તેના તમામ શરીરનો રંગ રતાશ મારતો હતો. તેના મોઢા ઉપર એક પ્રકારનું તેજ પથરાયેલું હતું. તેની આંખ એવી તો વિકરાળ અને હિંગળોકવર્ણ થઈ ગઈ હતી કે તેને જોઇને કોઇ પણ પુરુષ થથરી જાય, અને તે કોઇ ઈશ્વરી માતા છે એવું તેના મનમાં આવી તેને પગે પડવાની મરજી થઇ આવે. તેનો એવો ઉગ્ર ચહેરો જોઇને તેની માની પણ તેની પાસે જવાની હિંમત ચાલતી ન હતી. તે એકલી પોતાના સ્વામીને એકાગ્ર ચિત્તે જોઇને બેસી રહેલી હતી, અને તેની આસપાસ જે રડાપીટ તથા શોરબકોર થતો હતો તે ઉપર તેનું જરા પણ લક્ષ જતું ન હતું. ઘણા લોકના મનમાં હતું કે તેને જલદીથી સત ચડશે. તેની મા ઘેલી જેવી થઈ ગઇ હતી, અને છોકરીને આ રંડાપો આવ્યો તેના અત્યંત

દુઃખની સાથે તેને જોસ ચડશે તો તે પણ બળી મરશે એવી ધાસ્તી પેદા થવાથી તેને વધારે સંતાપ થવા લાગ્યો હતો. અત્યાર સુધી તેનો એવો અભિપ્રાય હતો કે છોકરી રંડાય તેના કરતાં મરે તે સારૂં. રંડાય તો મ્હોં આગળ એક ધગધગતી સગડી થઇને પડે; તેને જોયાથી નિરંતર દુઃખનું સ્મરણ રહે; તેના જીવને ઘડી ઘડી ક્લેશ થયાં કરે તેથી તેના માબાપના હૈયાનો તાપ ઓલવાય જ નહિ. એથી ઉલટું તે મરે તો ઘણું દુઃખ લાગે ખરૂં. પણ તે દુઃખનો અંત પણ તેજ વખતે; પછી દેખવું એ નહિ અને દાઝવું એ નહિ. પણ હવે તેને લાગ્યું કે મરવા કરતાં રંડાઇને જીવતી રહે તે સારૂં. તે એવી અવસ્થામાં જીવે તેમાં ઉપર કહેલાં દુઃખ તો થાય, પણ છોકરી જીવતી રહી પોતાની આંખ આગળ રહે તેથી જીવને શાતા વળે. વળી તે સલાહ પુછવા, સાથે જવા આવવા તથા ઘરનુ કામકાજ કરવામાં કામ આવે. બીજું તે ઘરડી અશક્ત થઇ ખાટલે પડે ત્યારે રાંડેલી છોકરી તેની ચાકરી કરવામાં તથા તેની સંભાળ રાખવામાં લાખ રૂપીઆની થઇ પડે. દુઃખનું ઓસડ દહાડા. રાંડેલાં બૈરાં ધણીનું દુઃખ કેટલેક વર્ષે ભૂલી જાય ત્યારે રાંડેલી તો રાંડેલી પણ જીવતી છોકરીથી તેનાં માબાપનાં અંતઃકરણમાં તો સંતોષ થાય એ પ્રમાણે વિચાર ગુણસુંદરીની માને થયો. વળી એમ વિચાર આવતો કે જો છોકરી સતી થાય તો કેટલું સારૂં! આખા શહેરમાં બલ્કે આખા ગૂજરાતમાં તેનું નામ કીર્તિવંત થાય, તેની આખી ન્યાતને તેથી શોભા મળે, તેના કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વધે અને તેના માબાપને સૌ કોઇ ધન્ય ધન્ય કહે. વળી શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનો તથા

તેના ધણીનો ઉદ્ધાર થાય અને બધા દેવલોક તેને જોઇને પ્રસન્ન થાય. એ સઘળા વિચારથી ગુણસુંદરીની માના મનમાં ધર્મનો જુસ્સો ભરાયો, અને તેની છોકરી જીવે તે કરતાં મરે તે સારૂં, એવું તેના મનમાં નક્કી થયું. તોપણ પોતાની છોકરીનું મન જોવાને તેને પૂછ્યું: “બહેન, લોકોમાં વાત ચાલી રહી છે કે તું તારો દેહ તારા ધણીને અર્પણ કરનાર છે. એ વાત ખરી હોય તો મારી જાત ઉપર, મારી ઉંમર ઉપર, મારી અવસ્થા ઉપર વિચાર કરીને જે કામ કરવું હોય તે કરજે. તારા વિના મારાથી જીવાવાનું નથી. તારી પાછળ હું મારો દેહ પાડીશ, પછી તારા બાપની, તારાં નાનાં નાનાં ભાઇબ્હેનની શી વલે થશે? શું હું તને મરતાં જોઉં? શું તું તારી મેળે મરે અને હું ડોશી તને વળાવી જીવું? એમ કદી થનાર નથી. માટે તારા દુઃખના જોશમાં તેં જે કાંઇ ગાંડો વિચાર કીધો હોય તે કાઢી નાંખ, અને પરમેશ્વરે જે આફત મોકલી તે સહીને દુઃખે પાપે દહાડા કાઢવા ઉપર નજર રાખ. જો તારૂં આવર્દા ટુંકું જ હશે તો વધારે જીવવું નહિ પડે, પણ જાણીજોઇને તે કેમ મરાય? માટે હવે જીવવું અને જે થાય તે જોવું. તે સિવાય બીજો કાંઇ ઉપાય નથી.”

૧૦. આ વાત સાંભળતાં જ ગુણસુંદરીના મ્હોં ઉપર વધારે લોહી ચઢી આવ્યું; તેની આંખ વધારે લોહીવર્ણ થઈ; તેનું આખું શરીર થરથર ધ્રુજવા લાગ્યું; અને જે મહાભારત દુઃખ તેના ઉપર આવી પડયું હતું તેની અસર તેના અવાજ ઉપર થવાને બદલે તેના શબ્દ વધારે જુસ્સાથી તથા સ્પષ્ટતાથી નીકળવા લાગ્યા. અને તે કોઇ દહાડો વાચાળ ન હતી

તેવી આ વખતે થઇ બોલી: "હવે જીવવું? જેણે મારો હાથ પકડ્યો, જેની સાથે ઘણાં વર્ષ આ સંસારમાં સુખમાં અથવા દુઃખમાં કાઢવાની આશા બાંધી, જેણે મને મનગમતાં લાડ લડાવ્યાં, જેણે આટલાં વર્ષમાં એક કડવો શુકન કહ્યો નથી, જે બહાર વાઘ જેવા ગણાતા, પણ મારી સાથે જેની વર્તણુક ગરીબ ગાયના જેવી હતી તે આટલી નાની ઉંમરમાં આવે અકાળ મોતે મારાથી રીસાઇ ગયા, અને હું દુષ્ટ પાછળ પડી જાઉં? ના, ના, તે જ્યાં જશે ત્યાં હું જઈશ. તેનું જે થશે તે મારૂં થશે. હવે જીવવું? જીવીને મારે મારા ધણીની અસદ્ગતિ કરાવવી અને જે પૂર્વજન્મનાં પાપથી તેનું આવું મૃત્યુ થયું તે પાપ ધોઇ નાંખવાનું મારા અખતિયારમાં છતાં આ ક્ષણભંગુર જગતમાં થોડા દહાડા દુઃખે પાપે કાઢવા સારૂ તેના અક્ષય સુખનો નાશ કરૂં? હવે જીવવું? જીવીને ઘરેણાંનો ત્યાગ કરી રુદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરવી અને મારાં વહલાં લુગડાં બચકે બાંધી ધોળું વસ્ત્ર પહેરી ફરવું. હવે જીવવું? જીવીને સઘળા વ્યવહારથી દૂર રહેવું અને સઘળાં શુભ કામમાં મારો ઓળો પડવા ન દેવો. હવે જીવવું? જીવીને લોકોમાં રાંડ કહેવડાવવું અને રસ્તામાં કોઇને મળું તો તે અપશુકન સમજી પોતાનાં ઘરમાં પાછા ભરાઇ જાય તે સહન કરવું. હવે જીવવું? જીવીને ઘરમાં બોજો થઇને પડવું અને માબાપના દુઃખનું મૂળ થવું. હવે જીવવું? જીવીને ભાઈ ભોજાઇના ઠોક ખાવા અને પેટને સારૂ હલકામાં હલકી પરતંત્રતાની અવસ્થા ભોગવવી. હવે જીવવું? જીવીને શું સુખ ભોગવવું? જીવવાથી ફળ શું? માટે એવી

રીતે જીવવા કરતાં મરવું લાખ ગણું સારૂં. માટે મરવુ એ જ સિદ્ધાંત; એમાં કંઇ સંશય નહિ. માટે મારા ધણીની સાથે મારી પણ તૈયારી કરવી." એટલું બોલતાં બોલતાં તેને બેહદ જોશ ચડી ગયો અને તે 'જય અંબે' 'જય અંબે' બૂમ પાડી ઉઠી. એ બૂમ સાંભળતાં જ સઘળાં બૈરાં સતીમાની પાસે આવી તેને પગે પડચાં અને જે કોઈ રોતું હતું તેને ધમકાવવા લાગ્યાં.

૧૧. તે વખતે બે પિંડ તૈયાર કરાવી ગોરે એક શબનો અને બીજો પાંથક, એ પ્રમાણે એક શબની નીચે ફર્શ ઉપર અને બીજો આગળે મુકાવ્યો. શબને સ્મશાન લઈ જવાની તૈયારી થતી જોઈને બાયડીઓ ગુણસુંદરીને બીજા ઓરડામાં લઈ ગઈ. ત્યાં તેને સ્નાન કરાવ્યું. પછી તેણે પોતાને હાથે ઘણાં જ કીમતી વસ્ત્ર પહેર્યાં અને ઘલાઇ શકાય એટલાં ઘરેણાં ઘાલ્યાં. બાકી જે પોતાનું રહ્યું તે સઘળું પોતાની બહેન, ભોજાઈ વગેરે સગાંને વહેંચી આપ્યું. પછી પોતાને કપાળે પિચળ કાઢી, ચોટલો છુટો તથા ભીનો રાખ્યો અને એવે વેશે તે પાછી પોતાના ધણીના શબ પાસે આવી. તેનાં દર્શન કરવાને મોહોલ્લાનાં તથા શહેરનાં એટલાં લોક એકઠાં થયાં કે ત્યાં દેવમદિરના જેટલી ભીડ થઇ રહી. તે સઘળાં તેને પગે લાગતાં અને તેઓને તે આશીર્વાદ દેતી. કેટલીએક વાર ચુપ રહ્યા પછી તે બોલી, "સાંભળો, લોકો, એક વાર મહાદેવના સસરાએ યજ્ઞ કીધો તેમાં તેણે પોતાના જમાઇને નોતરૂં દીધું નહિ તેથી તે મહાદેવની સ્ત્રી સતીને ક્રોધ ચડયો, અને તે તેના બાપના ઘરમાં અગ્નિકુંડમાં પડીને બળી મુઇ. તેને બીજે જન્મે તે

પાર્વતી થઇ હિમાચળને ઘેર અવતરી અને મહાદેવને પાછી વરી. એ જ રીતે આજે હું મારા ધણીની ચિતામાં બળી મરી બીજા જન્મમાં અવતરી તેને જ પરણીશ, અને જેટલું ભોગવવું બાકી રહ્યું છે તેટલું ત્યાં ભોગવી લઇશ." તે સાંભળી લોકો "જય અંબે" "જય અંબે" બોલ્યા. તે વખતે સતીમાએ પોતાના બે હાથ ઘસીને તેમાંથી મુઠ્ઠેમુઠ્ઠા હિંગળોક કાઢચો અને તે વડે સઘળી સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓને ચાંલ્લા કીધા. ઘણીએક ઓળખીતી સ્ત્રીઓના માથા ઉપર અથવા વાંસે હાથ ફેરવ્યા, અને બીજીઓને લાંબા હાથ કરી આશીર્વાદ દીધો. કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનાં માંદાં છોકરાંને ત્યાં સતીમાતાનાં દર્શન કરાવવા લાવી હતી, તેના ઉપર સતીમાનો હાથ મુકાવવાને તેઓ ઘણી આતુર હતી, તે સઘળાંને રાજી રાખવાને બધાં માંદાં છોકરાંને આશીર્વાદ દીધો એટલે તેઓ સુસ્ત થઈ પડી રહ્યાં હતાં તે હસવા તથા રડવા લાગ્યાં. લોકો આવેલાં કોઇ જાય નહિ અને નવાં આવ્યાં જ કરે તેથી શબ લઇ જવાને વખત ન મળે, માટે બ્રાહ્મણોએ સઘળા લોકોને ઘર બહાર કાઢી મૂકયા અને શબને બહાર કાઢયું. એવે વખતે સાધારણ રીતે જે રડારડ તથા બુમાબુમ પડે છે તે કાંઇ તે વખતે ત્યાં થયું નહિ. જ્યાં સતી થવાની હોય ત્યાં રડવાનું કામ બંધ પડે છે. સતી હાથ ચોળતાં અને હાથમાંથી હિંગળોક વેરતાં વેરતાં બહાર આવી સુખાસનમાં બેઠાં.—આગળ પાછળ લોકોનું ટોળું અને વચમાં શબને ઊંચકનારા બ્રાહ્મણો તથા સતીનું સુખાસન હતું. લોકો પાછળથી "જય અંબે" "જય અંબે" 'અંબે માતકી

જય" કરતા હતા, અને તેમાં સતીમા પણ શામેલ થતાં હતાં. આગળ રણશિંગડાં, શરણાઈ, તુરાઇ, ઢોલ, નોબત, ઘંટા, ઘડિયાળ, શંખ, થાળી, ઝાંઝ વગેરે વાજિંત્રનો એકત્ર થયેલા જેવો પણ બેસુરો તથા ભયાનક નાદ થતો હતો. એવી રીતે તે સઘળાં શહેરના દરવાજા આગળ આવ્યાં. તે વખતે કેટલીક સ્ત્રીઓ પુત્રવંતી થવા સારૂ, કેટલીક સાસરા-પીયરનાં દુઃખ ઓછાં થવા સારૂ, કેટલીક ધણીને કહ્યાગરા કરાવવા સારૂ, કેટલીક ધણીનું કે છોકરાંનું આયુષ્ય વધરાવવા સારૂ, તેમજ પુરુષો પોતાનાં ધારેલાં કામ પાર પાડે એવા હેતુથી સતીને પગે પડી આશીર્વાદ માગવા લાગ્યાં તેઓ સઘળાંને તેણે રાજી કરી પાછાં વાળ્યાં. ત્યાર પછી જે કોઇએ કોઇ પણ વખત સતીના ઉપર દ્વેષ રાખ્યો હશે, જેઓએ ખુલ્લી રીતે તેને અપશબ્દ કહ્યા હશે અથવા ગાળો દીધી હશે તેઓએ પણ તેની પાસે ક્ષમા માગી; તે તેમને મળી. આગળ ચાલતાં શબને દરવાજા બહાર વિસામા ઉપર મૂક્યું અને ત્યાં ધારા પ્રમાણે પિંડદાન કરવામાં આવ્યું. તે વખતે લોકોનાં ટોળામાંથી એક ચીંથરિયા રજપૂને બહાર નીકળી હાથ જોડી સતીને વિનંતિ કીધીઃ "માતા, પરાપૂર્વથી એવો સંપ્રદાય છે કે જ્યારે કોઈ સતી થાય છે ત્યારે તે શહેરના અથવા ગામના દરવાજા ઉપર હિંગળોકના હાથા મારે છે અને શહેર અથવા ગામના રાજા તથા રૈયત એ બન્નેને આશીર્વાદ દે છે; તે પ્રમાણે માતાએ પણ આ વખત કરવું જોઇએ." તે જ ક્ષણે સતીએ પોતાના બે હાથ ચોળી બળતા અંગારાએ ખોબો ભર્યો અને તે શહેર

ઉપર ફેંકી બોલ્યાં: "જે રાજાએ વગર વાંકે પરસ્ત્રી, પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની વહુ, બ્રાહ્મણી અને તે પણ વળી નાગર જ્ઞાતિની એવીનું હરણ કીધું, જે રાજાએ એવું કામ કરી તેના મુખ્ય પ્રધાનને, તેનું ભલું ઈચ્છનારને, તેના રાજ્યનું સુખ વધારનારને તેના દરબારમાંથી હંમેશ માટે કાઢી મૂક્યો, જે રાજાએ બળાત્કારે પરસ્ત્રી હરણ કરવામાં તેનો કારભારી જે ઊંચો બ્રાહ્મણ હતો તેના ભાઈની હત્યા કરાવી અને બ્રહ્મહત્યાની સાથે સ્ત્રીહત્યા પણ કરાવી, તે રાજા ગણ્યા દહાડામાં વનવન રઝળશે, તેની બૈરી પારકા લઈ જશે, તેની છોકરી દુ:ખ પામી પામીને પરપુરુષના હાથમાં જઈ પડશે, તેનું મોત તે પોતે માગી લેશે, તે ક્યાં અને ક્યારે મૂઓ તે કોઈ જાણશે નહિ, તેનું નામ નિશાની કાંઇ રહેશે નહિ, તેના મહેલમાં તેના શત્રુ આવીને વસશે અને રાજાના પાપથી રૈયત દુ:ખી થાય એવો નિયમ છે તે પ્રમાણે આ અણહીલપુર પાટણનો નાશ થશે; તેનું દ્રવ્ય લુંટાઈ જશે, તેના વેપારીઓ જડમૂળથી ઊખડી જશે અને કેટલાએક કાળ પછી આ ઠેકાણે આવું શહેર હતું તેનું એક પણ ચિહ્નન રહેશે નહિ. હે જગદંબા! મારો આ શાપ ફળજો. જો મારૂં આ વચન સિદ્ધ ન થાય તો મને પાપી, દુષ્ટ, ઢોંગી અને મિથ્યા સતી સમજજો; માટે હે તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓ! મને સહાય થજો અને મારૂં વાક્ય ફળીભૂત થજો."

૧૨. એ વચન સાંભળીને તથા બોલતી વખતે સતીમાનું દેવતાઇ તથા ઉગ્ર સ્વરૂપ જોઇને પેલો રજપૂત તો પગથી

માથા સુધી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો અને તેના મનમાં એવા તો વિરુદ્ધ વિકારો ઉત્પન્ન થયા કે તેના જોરથી તેને ચકરી આવી, અને જો પાસેના લોકોએ તેને પકડી લીધો ન હોત તો તે ભોંય ઉપર પડત. તેને એવી અવસ્થામાં જોઇને તે કોણ છે અને તેને બીજા કરતાં આટલો વધારે શોકાતુર થવાનું શું કારણ છે તેની તજવીજ કરવાની બીજાઓને ઘણી ઇચ્છા થઇ, પણ તે ગડબડાટમાં તે ઊઠીને એવો તો સટકી ગયો કે ગમે તેટલું શોધ્યા છતાં પણ તે જડયો નહિ. સતીનો શાપ સાંભળીને સઘળાઓનાં લોહી ઊડી ગયાં અને દરબારી લોકો શી રીતની આફત આવીને પડશે તે વિષે અટકળ કરવા લાગ્યા; બીજા લોકો મોં લાંબાં કરી રાજાનાં સઘળાં આગલાં કામો સંભારવા લાગ્યા. લુચ્ચા, ચોર અને એવા લોકો જેઓને રાજ્યની ઉથલપાથલમાં હમેશાં લાભ થાય છે તેઓ અંતઃકરણમાં ખુશ થઇને ખરાબીનો દહાડો જેમ બને તેમ જલદી આવે એમ પરમેશ્વર પાસે માગવા લાગ્યા. ગરીબ નબળા લોકોએ શહેર છોડી પરદેશમાં વસવાનો નિશ્ચય કીધો.

૧૩. એવા વિચારમાં ને વિચારમાં તેઓ શબની સાથે સ્મશાનમાં આવ્યા, અને ઊંચકનારા બ્રાહ્મણોએ તે શબને ઉતારીને નદીના પાણીમાં ડુબતું મૂકી ચિતા તૈયાર કરવા માંડી. માણસના આત્મા વગરના શરીરને વાયુ તથા પૃથ્વી-માં મેળવી દેવાને જે ઉપાય કરવામાં આવ્યો હતો તે ઉપર સઘળાઓની નજર દોડી. બાવળની સાથે અગર તથા સુખડનાં લાકડાંની એક ચોરસ ચિતા સીંચી હતી અને

તેના ઉપર એક લાકડાની મઢુલી બનાવી તેની ચારે બાજુએ ઘાસ, કાંટા તથા બીજા જલદીથી બળે એવા પદાર્થથી ઢાંકી નાંખી હતી. મથાળા ઉપર મોટી મોટી ભારે ગાંઠો ગોઠવી હતી, અને એક બાજુએથી માંહે પેસવાનો રસ્તો રાખ્યો હતો. સ્મશાનમાં ગયા પછી સતી સુખાસનમાંથી ઉતર્યા તે વખતે તેના ચહેરા ઉપર જરા પણ દહેશત જણાતી નહોતી. તેની ચાલ ઉપરથી પણ તે મરવાનું પાસે આવ્યું એમ જાણી જરા પણ આંચકો ખાતી હોય એમ દીસતું નહોતું. તેનું મોં હસતું તો નહિ, તોપણ તેના ઉપર શાંતિ તથા જે કામ કરવા ધારેલું તે કરવાનો દઢ નિશ્ચય જણાતો હતો. તે ત્યાંથી ચાલીને ચિતા સામે ઉભી રહી, અને શબની સઘળી ક્રિયાઓ થઇ રહ્યા પછી તેણે ચારે દિશાએ નમસ્કાર કીધા અને સૂર્ય તરફ નજર કરી બોલીઃ "સૂર્ય દેવતા! તું પ્રત્યક્ષ દેવ છે, તારૂં તેજ સઘળે વ્યાપી રહ્યું છે. તું સઘળા જીવનનું મૂળ છે અને તું આખું જગત બહારથી જુએ છે, એટલું જ નહિ, પણ વસ્તુઓનાં માંહેલાં તત્ત્વ તથા પ્રાણી માત્રના અંતઃકરણના વિચાર જાણે છે. માટે મેં જે પાપ કીધાં હોય તે બાળી નાંખી મને શુદ્ધ કર. અગ્નિ દેવતા! જો મેં ખરેખરૂ પતિવ્રત પાળ્યું હોય અને મને ખરેખરૂ સત ચઢયું હોય, તો મને અંગીકાર કરજો, નહિ તો મને તમારો સ્પર્શ પણ થવ ન દેતા." ત્યાર પછી તેણે પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરી ચિતાની આસપાસ ત્રણ પ્રદક્ષિણા ફરવી શરૂ કરી. ફરતી વખતે તેણે તેના અંગ ઉપરથી તમામ ઘરેણાં કાઢી નાંખી બ્રાહ્મણોને વહેંચી

આપ્યાં, અને ત્રીજી પ્રદક્ષિણા ફરતી વખતે તેનું ચિત્ત આ દુનિયા ઉપરથી એટલું તો ઊઠી ગયું કે તેની આંખ આંધળી જેવી થઈ ગઈ અને તેણે ઠોકર ખાધી. તે વખતે તેના ગોરે તેનો હાથ પકડયો. પડવાથી લોકોમાં નામોશી થશે એવા વિચારથી જાગ્રત થઇ તેણે હાથ ઝટકી નાંખ્યો અને લોકોની સામું મોં ફેરવીને ઊભી રહી. તેને જોઈ લોકો સ્તબ્ધ થઈ ઊભા રહ્યા. શરદ મહિનાના બે પહોર દહાડાનો આકરો તડકો પડતો હતો. ભીડથી તથા તાપથી લોકોનાં મોં ઉપર પરસેવાના રેલા ચાલતા હતા. લોકો એવા તો ચૂપ હતા કે ત્યાં એક પૈસો પડે તો તેનો પણ અવાજ સંભળાય. પવન એટલો તો બંધ હતો કે ઝાડ ઉપરનું એક પણ પાતરૂં હાલતું નહોતું, અને સરસ્વતીનું પાણી તળાવના જેવું નિર્મળ તથા સ્થિર રહેલું હતું. સ્વદેહરક્ષણ એ સૃષ્ટિનો એક નિયમ છે. ધન, માલ, બૈરી, છોકરાં ઇત્યાદિ જગતમાં જે વહાલામાં વહાલું હોય તેને અર્પણ કરી સ્વદેહનું રક્ષણ કરવાની સઘળામાં પ્રેરણા મૂકી છે. તે નિયમ, તે પ્રેરણા તોડવાને એક માણસ ધર્મના જુસ્સામાં આવીને ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર ભરોંસો રાખીને, અને વગર જોયેલી અને વગર અનુભવેલી વાતો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને પોતાનો દેહ પોતાની રાજીખુશીથી, અક્કલ હોંશિયારીથી અર્પણ કરવાને તૈયાર થયેલું જોઇને જાણે આખું વિશ્વ વિસ્મિત થઈ તમાશો જોવાને સ્થિર ઉભું હોય એમ લાગતું હતું.

૧૪. પણ સતીમા તેના સ્વામીને મળવાને આતુર થઈ રહ્યાં હતાં. તે મહુલીનું એક પાસું ઉઘાડીને તેમાં પેઠાં.

પોતાના ધણીનું માથું ખોળામાં મૂક્યું અને બ્રાહ્મણને ઈશારત કીધી. બ્રાહ્મણોએ તે ઉપર ઘી પુષ્કળ રેડયું અને મશાલ વડે ઘાસ કાંટાને સળગાવી મૂકયાં; તાપનું એકદમ મોટું ભડકું થયું. મઢુલીનું મથાળું કડકડ થઈને તુટી પડયું. બાજુ તરફના પ્રજ્વલિત પદાર્થો વચ્ચોવચ પડ્યા. રણશિંગડાં, તુરાઇ, ભૂંગળ, ઢોલ, નોબત, શરણાઈ, ઝાંઝ, થાળી વગેરે વાજિંત્રોનો એવો મોટો અવાજ થઈ રહ્યો કે લોકોને પોતાના કાન હાથે બંધ કરવા પડયા, અને અવાજના આંચકાથી આભ તુટી પડશે એવું લાગ્યું. એ બધાની સાથે લોકો પણ જેમ પડાય તેમ જોરથી "જે અંબે" "જે અંબે" "અંબે માતની જે" એવી ચીસો પાડવા લાગ્યા. તે વખતે જે ભયાનક અને રાક્ષસી દેખાવ થઈ રહ્યો તેનું બ્યાન જ થઈ શકે નહિ. ગુણસુંદરીનું સુંદર શરીર લાકડાંની કપઠારો નીચે છૂંદાઈ ગયું, અને એક પણ મરતી વખતની ચીસ પાડયા સિવાય તેના તથા તેના સ્વામીના આત્માનાં મૃત્તિકાગૃહો અગ્નિની મારફતે પંચમહાભૂતમાં મળી ગયાં, અને તે દેહરૂપી ઘરમાં વસતા તેમના આત્મા જે જે બક્ષિસો લઈ આ દુનિયામાં આવ્યા હતા તેનો ઉપયોગ શી રીતે કીધો તેનો હિસાબ આપવાને રાજાઓના રાજાની હજુર રજુ થયા.

૧૫. લોકો સઘળા ઉદાસ થઈને તથા દુનિયા તરફની વૃત્તિ ઉઠાવી પોતપોતાના ઘર તરફ વળ્યા. માત્ર એક રજપૂત ત્યાં ઊભો રહ્યો. તેની કલ્પનાશક્તિ આ સઘળા બનાવથી એવી તો તીવ્ર થઈ ગઈ હતી કે તેણે સતીની મરતી વખતની ચીસ સાંભળી એમ તેના મનમાં ભ્રાંતિ

પેઠી. એ કેવાં અપશુકન! હવે શી અવસ્થા થશે? હવે હું શું કરૂં? એવા વિચારમાંને વિચારમાં તે ડુબી ગયો અને અસહ્ય દુઃખ થવાથી એક પથ્થર ઉપર બેસી નાના છોકરાની પેઠે તે રડવા લાગ્યો.

૧૬. જેના મનમાં પાપ તેને કદી સુખ થતું નથી. દુનિયામાં જે જે બનાવો બને છે તેથી તેને નુકશાન પહોંચશે એવી તેને હમેશાં ધાસ્તી રહે છે. એક કાંકરો પડે છે તો તે જાણે છે કે એક પહાડ તેના ઉપર પડ્યો. તેને રાત્રે જરા પણ નિદ્રા આવતી નથી. એક ઘડી પણ ચેન પડતું નથી. ખરેખરી અને કલ્પિત દહેશતોથી તે પીડાયાં કરે છે. માઠાં કામ કીધેલાં તેનો પસ્તાવો નહિ છંટાય એવો અગ્નિ થઈ તેનું આખું શરીર બાળી નાંખે છે; અને તેની પાસે ગમે તેટલું દ્રવ્ય, કુટુંબકબીલો, નોકરચાકર તથા દુનિયાનું સઘળું બહારનું સુખ હોય છે તોપણ પાપનો કીડો તેનું કલેજું કોતરી ખાય છે, અને અંતે તે નરકમાં જવાની ખાતરી રાખી પોતાનો પ્રાણ મૂકે છે. એવી મહા દુઃખદાયક અવસ્થા તે રજપૂત જે કરણ જ હતો તેના મનની હતી.

પ્રકરણ ૩ જું

પ્રવાસ

૧. "અરે રામ! આ શું થયું? અરે દુષ્ટ દૈવ! આ તારો શો કોપ? અરે ભગવાન! મેં શું કીધું કે મારા ઉપર આટલી ઉપરાઉપરી આફત આવી પડી? રાજાએ તે

દહાડે મને ગામ જવાનો હુકમ કીધો તેની મતલબ હવે સમજાઈ. તે દુષ્ટ ચંડાળનો મારૂં ઘર જ ઉખેડી નાંખવાનો વિચાર હતો. એવો કૃતઘ્ની રાજા પૃથ્વી ઉપર કોઈ થયો જ નથી અને થશે પણ નહિ........'ગરજ સરી કે વૈદ વેરી' એ કહેવત પ્રમાણે થોડા વખતમાં મેં કીધેલો ઉપકાર તે ભુલી ગયો........જો તે દહાડે મેં મારી સ્ત્રીની વાત સાંભળી હોત તો હું ગામ જાત નહિ અને આ આફત કદાચ આવી પડત નહિ. પણ દૈવની સામે કોણ ડાહ્યો છે? લખિત વાત સો ભવે પણ મટતી નથી........આવું દુઃખ સામટું કોઇને પડયું જ નહિ હશે. સ્ત્રીને રાજા લઈ ગયો એટલું જ દુઃખ માણુસનું અંતઃકરણ કોતરવાને બસ છે; પણ તેની સાથે આ તો મારો નાનો ભાઈ જેને મેં લાડથી ઉછેરેલો, જેને મેં મારા છોકરા જેવો ગણેલો તે આવે અકાળ મોતે મૂઓ એથી તો સીમા વળી. અરે કેશવા, તને ધન્ય છે! તેં તારો જીવ આપ્યો, પણ જીવતો રહી આપણા ઘરની સ્ત્રીને પારકાના હાથમાં જવા ન દીધી. તેં તારા જોરનું સાર્થક કીધું. સબળે અબળાનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. તેમ કરવામાં તેં તારો દેહ પાડયો તેથી તું હમણાં કૈલાસલોકમાં બિરાજતો હોઇશ. પણ એટલું પણ દૈવને બસ ન લાગ્યું. કેશવની પાછળ ગુણસુંદરી સતી થઈ એથી હરખાવું કે શોક કરવો તે સમજાતું નથી. ઘર તો જડમૂળથી ઉખડી ગયું. વંશવૃદ્ધિની તો હવે આશા રાખવી ફોકટ. પણ નામ તો અમર રહેવાનું. ગુણસુંદરીના સ્વાત્માર્પણથી આખા કુળની, આખી ન્યાતની

પ્રતિષ્ઠા વધી અને મારી સાત પેઢી તરી........હું જીવું છું એટલી જ મહાદેવજીની કૃપા છે. જો હું પણ મરી ગયો હોત તો એ દુષ્ટ રાજા સુખેથી બેસત. પણ હું હવે તેનો કાળ થઈ ભટકયાં કરીશ અને તેને એક દહાડો પણ ચેન પડવા દઇશ નહિ. એનું વેર લીધા વિના રહેવાનો નથી. અરે ક્રોધપુત્ર વેર, તું મારી છાતીમાં જાગ્રત થા. હવે તારૂં કામ છે. જયા લગી આ દેહમાં આત્મા છે ત્યાં લગી તું છાતીમાં જ વાસો કરજે.”

૨. એવા વેરના તરંગ સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમાળના દેવસ્થાનના સરસ્વતી નદી ઉપર જવાના પગથિયાંની પગથાળ ઉપર એક જુવાન માણસ રાતને વખતે ફરતો હતો તેના મનમાં ઊઠતા હતા. તેની છાતી ક્રોધથી ઉભરાઈ જતી હતી, અને તેનો ક્રોધ વાજબી છે એમ જાણી સૃષ્ટિ પણ તેવી જ રીતે ક્રોધાયમાન દીસતી હતી. સરસ્વતી નદીમાં એટલું તો જોરથી પૂર વહેતું હતું કે તેમાં ઝાડનાં ઝાડ તથા મૂએલાં જાનવર ઘસડાઈ જતાં હતાં. આકાશ એવું તો વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયેલું હતું કે સામો માણસ અથડાય ત્યાં સુધી તેનું મોં દેખાતું નહિ, વરસાદ પણ ઝરમર ઝરમર આવતો હતો, પવન એટલા જોરથી વાતો હતો કે તેના ઘુઘવાટથી છાતી ધબક્યા વિના રહે નહિ. તેની સાથે વાયુબળથી પાણી ગજગજ ઊંચાં ઉછળતાં હતાં. ઝાડો ભોંયની સાથે અફળાતાં અને કેટલાંએક તો જડમૂળથી ઉખડી જશે એમ લાગતું હતું. આકાશમાં વીજળીના ચળકાટ થઇ રહ્યા હતા. અને તેથી જ વખતે વખતે અજવાળું

પડતું તે વડે રુદ્રમાળના કીર્તસ્તંભ, તેનું નકશીદાર તોરણુ, નાનાં નાનાં દહેરાનાં શિખરો વગેરે જણાતાં હતાં. વિજળી થઈ રહ્યા પછી ગર્જનાના કડાકા એવા તો જોરથી થતા કે એના જોરથી તથા પવનથી બધું દેવસ્થાન તુટી પડશે એવી દહેશત લાગતી હતી. એવી વખતે એટલે જ્યારે ઈશ્વર કોપાયમાન થયો હોય એવો દેખાવ ચોમેર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે માણસ ક્રોધને વશ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? એવે વખતે મનને શાંતિ થવાને બદલે તે વધારે જોશ ઉપર ચઢે, અને જેવો સઘળો દેખાવ કાળો તેવાં કાળાં કામ કરવાને મન પ્રવૃત્ત થાય એમાં શું નવાઇ ? એવી સ્થિતિ તે વખતે માધવના મનની હતી. તેનું શરીર ધ્રુજતું હતું અને તેના મનની અવસ્થા તેના શરીરની અવસ્થા ઉપરથી જણાઇ આવતી હતી. તેણે મોતીશાના મોંથી ફરી સઘળી વાત સાંભળી લીધી અને તેથી ઉલટું અગ્નિમાં તેલ હોમાયું. આવી વખતે તેણે મોતીશાનો ઉપકાર પણ માન્યો નહિ. જે વખતે માધવના તમામ મિત્રો તેને છોડી ગયા તે વખતે એ શાહ પોતાનું ઘર, ધાર્ણયાણી, છોકરા, દોલત તથા બીજું સુખ તજીને પોતાના અસલ મિત્રને સહાય કરવા આવ્યો. જેના ઉપર રાજાની ઇતરાજી થઇ તેની પાસે ઊભા પણ રહેવું નહિ એવો મોતીશાના પિતા જેઠાશાનો મત હતો; પણ તે ન જાણે તેમ શહેરમાંથી તે નીકળી આવ્યો. મિત્રાચારી તો એવી જ જોઇએ; અને એવી પ્રીતિ જુવાનીમાં જ્યારે અંતઃકરણ ગરમ હોય છે ત્યારે જ થાય છે. ઘડપણમાં જ્યારે સ્વાર્થનું જોર વધે છે ત્યારે પ્રીતિ

ઓછી થાય છે; માટે ઘરડા માણસોમાં એવી મિત્રાચારી ક્વચિત જ હોય છે.

૩. રાત ઘણી ગયા પછી મોતીશા તથા માધવ દહેરાની એક ધર્મશાળામાં સૂતા, પણ માધવને ઊંઘ આવે નહિ. વેર, વેર તેના આખા શરીરમાં વ્યાપી ગયું હતું અને તે શી રીતે લેવું તેના વિચારમાં ને વિચારમાં તેણે પછાડા માર્યા કીધા. કરણનો નાશ શી રીતે થાય તેની તે યુક્તિઓ શોધવા લાગ્યો. વેરની રાક્ષસીએ તેના મનમાં એક નીચ વિચાર ઉત્પન્ન કર્યો. દિલ્હીના મ્લેચ્છ રાજાને સમજાવી ગૂજરાત ઉપર ચઢાઈ કરાવવી અને કરણને સપડાવવો એ વિચારે તેના હૃદયને ઘેર્યું. ક્રોધથી મૂઢ થયેલી બુદ્ધિએ તે વિચાર કબુલ કીધો. એટલો નિશ્ચય કીધાથી તેને જરા શાંતિ થઈ તેથી તે નિદ્રાને વશ થયો.

૪. બીજે દિવસે ઉઠતાં જ વાર ગામમાં જઈ તેણે બે ઘોડા વેચાતા લીધા અને તે તથા મોતીશા ઘોડા ઉપર સવાર થઇ દિલ્હી તરફ પ્રયાણ કરવા નીકળી પડયા. રસ્તામાં અંબાજીનાં દર્શન કરી ભવાનીની કૃપા મેળવી આગળ વધવાનો માધવે નિશ્ચય કર્યો. સરસ્વતી નદીને કિનારે ચાલતાં તેઓ તે નદીના મુખની પાસે કોટેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય છે ત્યાં પહોંચ્યા અને મહાદેવનાં દર્શન કરી ત્યાં રાત રહ્યા.

૫. બીજે દહાડે આરાસુર પહાડની તળેટી ઉપર દાંતાગામ અંબામાતાના ઘણા માનીતા પરમાર રાજાઓનું હતું ત્યાં તેઓ પહોંચ્યા. ત્યાં કેટલાંયે માણસો માનતા

ચઢાવવાને જતાં હતાં તેઓ તે બન્નેને મળ્યા. તેમની સાથે બીજે દહાડે સવારે પહાડ ઉપર ચઢવા માંડયું. ચઢાવ ઘણો લાંબો પણ સરળ હતો, તોપણ ઠેકાણે ઠેકાણે ખડબચડો તથા વાંકોચુકો હતો. જાત્રાળુઓ રસ્તે ચાલતા ત્યારે મેદાન આવતું તેમાં લાંબી હાર દેખાતી. કેટલીએક વાર તો તેઓ રંગબેરંગી પહાડોથી થોડા ઢંકાઇ જતા, અને કોઈ કોઇ વાર ઝાડોના ઓથામાં આવ્યાથી બિલકુલ નજરે પડતા નહોતા. ચઢાવના ઘણા સીધા ભાગની વચ્ચોવચ એક જૂની વાવ હતી. ત્યાં સંઘે થોડી વાર મુકામ કીધો. પછી પાણી પી તાજા થઇને આગળ ચાલ્યા અને ઉદાસ તથા ઉજ્જડ ટેકરામાંથી નીકળી રમણીય મેદાન ઉપર આવ્યા. તે વખતે આરાસુરના સુગંધીદાર પવનની લહેરોથી તેઓને આનંદ થયો. તે વખતે સંઘમાંના આગળ ચાલનાર લોકોએ બૂમ પાડી કે દહેરૂં પાસે આવ્યું. એ બૂમ સાંભળતાં જ સઘળા પોતપોતાના ઘોડા ઉપરથી ઊતરી પડચા અને જમીન ઉપર લાંબા થઈ પગે લાગીને " જય અંબે " " જય અંબે " "અંબે માતકી જય" એવી બૂમ પાડી ઉઠયા. દહેરૂં આરાસુરના પહાડમાં આરાવલી પર્વતોની શાખા જ્યાં નૈર્ઋત્ય કોણમાં પુરી થાય છે ત્યાં હતું. તે દહેરૂં નાનું હતું. અને બીજાં કેટલાંક નામાંકિત દહેરાં કરતાં ઓછું શોભાયમાન હતું. તેની આસપાસ મજબુત કોટ હતો, તેમાં દેવીના પૂજારી, નોકર ચાકરો તથા જાત્રાળુ લોકોને રહેવાને માટે ધર્મશાળાઓ હતી. તેમાં એક નાનું લશ્કર પણ રહેતું હતું. પણ માણસના બળ તથા શસ્ત્ર વડે અંબા માતાનું રક્ષણ

થાય છે એમ ન કહેવાય માટે બહાર દરવાજે રાખવાને અંબા માતાએ ના કહી હતી. આ દહેરામાં જેનું પૂજન થતું હતું તે મહાદેવની પત્ની, હિમાચળ તથા મેનાની પુત્રી દુર્ગા હતી. ચાંપાનેર આગળ પાવાગઢ ઉપર તેનું ઉગ્ર તથા સર્વભક્ષક કાળિકાનું રૂપ છે તેવું ત્યાં નહોતું, પણ ભવાની એટલે સ્વયંભૂની કામ કરવાની શક્તિનું તથા અંબાજી એટલે સૃષ્ટિની માનું રૂપ હતું. આરાસુરનું દહેરૂં ઘણા પ્રાચીન કાળથી ત્યાં હતું. એવું કહેવામાં આવે છે કે એ ઠેકાણે જયારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બાળક હતા ત્યારે તેના વાળ લેવડાવ્યા હતા, અને ત્યાર પછી જયારે રુક્ષ્મણીને શિશુપાળની સાથે પરણવા ન દેતાં તેને ભગવાન લઇ ગયા ત્યારે તે દેવીનું પૂજન કરવા આવી હતી તે આ ઠેકાણે જ આવી હતી. હજારો વર્ષ થયાં જાત્રાળુ લોકો ત્યાં આવતા તેથી આંગણું ઘસાઇ ગયું હતું.

૬. માધવ તથા મોતીશાએ માતાજીનાં દર્શન કરી ફૂલના હાર, નાળિયેર, પૈસા તથા ઘરેણાં ચઢાવ્યાં. વળી તેણે વસ્ત્ર, નિશાન, સોનારૂપાનાં વાસણ, ઘંટ અને માતાની પૂજાનો બીજો કેટલોએક જરૂરી સામાન અર્પણ કીધો. રાત્રે માતાને થાળ મોકલી તેમાં બકરાં, મુરઘાં ઇત્યાદિ માતાને બળિદાન આપી શકાય એવાં પ્રાણીઓનું માંસ તથા મદિરા મૂકેલાં હતાં. માધવ જયાં સુધી ત્યાં રહ્યો ત્યાં સુધી ખાવામાં અથવા બીજા કોઇ પણ કામમાં તેણે તેલ વાપર્યું નહિ; સઘળે ઠેકાણે તેણે ઘીનો જ ઉપયોગ કર્યા કીધો. માતાજીને માધવે ઘણી કીમતી બાધા ચઢાવી તેથી રાત્રે

તેને ચમર કરવા દીધી. તેના બદલામાં વળી તેણે માતાના પૂજારીઓને ખુશી કર્યા. માતાની કૃપાથી પોતાનું કામ સિદ્ધ થશે જ, એમ માધવને લાગ્યું.

૭. બીજે દહાડે બ્રાહ્મણોને જમાડી તથા યથાયોગ્ય દક્ષિણા આપી, જાત્રા પૂરી થઇ તેની નિશાનીનો કંકુનો હાથો તેના ખભા ઉપર દેવડાવ્યો. હવે બીજું કંઈ કામ રહ્યું નહિ તેથી પાસે માનસરોવરના કાંઠા ઉપર અપરાજિત માતાનું દહેરૂં છે ત્યાં તે દર્શન કરવા ગયા. ત્યાંથી આવ્યા પછી અંબા ભવાનીના દેવસ્થાનની પશ્ચિમે આશરે એક કોશ ઉપર એક પહાડ હતો તે ઉપર ગબરગઢ નામનો કિલ્લો તે વખતે હતો તે જોવાનો તેઓનો વિચાર થયો. તે પહાડ આગળ નાના નાના ટેકરા એવી રીતે આવી રહેલા હતા કે જો કોઇ તેને આઘેથી જુએ તો ત્યાં એક મોટો કમાનદાર દરવાજો હોય એમ લાગે.

૮. ત્યાર પછી અંબાજીની પાસે એક નાની નદી ઉપર જંગલી ચંપેલી તથા બીજા સુગંધીદાર ફૂલોની એક વાડી જેવું હતું ત્યાં કેટલાંએક સુંદર સફેદ આરસપહાણનાં બાંધેલાં જૈન ધર્મનાં દહેરાં હતાં. ત્યાં જવાનો મોતીશાએ આગ્રહ કીધો. અને તે જૈન થઇને તેની સાથે અંબાજી આવ્યો માટે તેના દહેરા આગળ ગયા વિના માધવને ચાલે નહિ તેથી તેઓ બન્ને ત્યાં ગયા. આ દહેરૂં વિમળશા નામના એક જૈને બંધાવ્યું હતું.

૯. એ દહેરામાં મોતીશા તથા માધવે દર્શન કીધાં પછી ત્યાંથી આબુના પહાડ ઉપર જવાનો તેમણે ઠરાવ કીધો. રસ્તો ઘણો જ રમણિક હતો. એક નાના નાળાની

કોરે કોરે તેઓ ચાલ્યા. આકાશમાં એક પણ વાદળું નહોતું. અમરાઇમાંથી કોયલ ટહુકા કરતી હતી. બીજાં જંગલનાં પક્ષી વાંસની ઝાડીમાંથી સાદ કરતાં હતાં, અને તિતરનાં ટોળેટોળાં ઝાડો ઉપર બેસીને હોલાઓની સાથે આનંદથી સંવાદ ચલાવતાં હતાં લક્કડખોદ ઝાડોના થડ ઉપર તેઓની કઠણ ચાંચ ઠોકતા હતા તેના અવાજથી આખું વન ગાજી રહ્યું હતું. ત્યાં નાના પ્રકારનાં સુંદર ફૂલ તથા સ્વાદિષ્ટ મેવા નજરે પડતાં હતાં. ઝાડો ઉપર ચડતા વેલાનાં ધોળાં તથા પીળાં ફૂલોમાંથી મધમાખીઓ મધ કાઢતી હતી. ત્યાં કોઇ માણસની વસ્તી નહોતી. કોઇ કોઈ વાર કોઇ રજપૂત સવાર ઢાલ બાંધીને તથા હાથમાં ભાલો રાખીને અંબાજીનાં દર્શન કરવા જતો હોય તે જોવામાં આવતો અથવા કોઈ તળાવની પાસે વણઝારાઓ ગુણો નાંખીને બળદ છુટા મૂકીને પડેલા હતા તે નજરે આવતા હતા. આગળ ચાલતાં એક સપાટ ખીણ આવી. તે રેતાળ હતી, પણ તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ખેડાણ હતું. વળી રસ્તામાં અનાજનાં ખેતર આવતાં અને વખતે વખતે નાનાં ગામો દેખાતાં, અને આઘેના પહાડમાંથી નીકળેલી નદીઓ વહેતી નજરે પડતી હતી. ત્યાંથી ધુમસે ઘેરાયલો આબુ પહાડ દેખાયો. તેની બાજુઓ ઉપર ઝાડ તથા ઝાડી અને નાની નદીઓ દેખાવા માંડી. આગળ જતાં એક ટેકરી ઉપર દોરા જેવો રસ્તો દેખાયો. તે કોઈ ઠેકાણે ચઢતો અને કોઈ ઠેકાણે ઉતરતો હતો. એ રસ્તા ઉપર ઝાડીની ઘટા આવી રહી હતી. તેમાં ચઢતાં ચઢતાં એક કરાડની નીચે એક મેદાન આવ્યું. ત્યાં ઘણાં શોભાયમાન

ઝાડોની વચ્ચોવચ વશિષ્ઠ મુનિનું દહેરૂં હતું. તે દહેરાની વાડીમાં માધવ તથા મોતીશા થાક ખાવાને ઉતર્યા. એ વાડીમાં ઘણાં સુગંધીદાર ફૂલો ઉગેલાં હતાં, તેમાં કેવડાથી તમામ જગ્યા બહેક બહેક થઈ રહી હતી. વળી ત્યાં એક પથ્થરના ખડકમાં ગાયનું મોં કોતરેલું હતું, તેમાંથી પાણીનો ધોધવો પડી નીચે એક મોટી ટાંકલીમાં પડતો તેથી કર્ણેન્દ્રિયને પણ ઘણો આનંદ થતો હતો.

૧૦. મુનિનું દહેરૂં નાનું હતું. તેમાં વશિષ્ઠ જેણે અચલેશ્વરના અગ્નિકુંડમાંથી રજપૂતના મૂળ પુરુષોને કાઢયા તે મુનિની કાળા પથ્થરની મૂર્તિ હતી. ત્યાં સવારે, બપોરે અને સાંજરે નોબત વાગતી હતી. તેના નાદથી તે જગ્યા ઘણી રળિયામણી લાગતી હતી. વશિષ્ઠ મુનિના દહેરા આગળ પથ્થરનાં લાંબા પગથિયાં કાપી કાઢેલાં છે. તે ઉપર થઇને ઊંચે ચઢવાનું હતું. તે ઉપર ચઢતાં ચઢતાં તેઓ આખરે આબુના સપાટ મેદાન ઉપર પહોંચ્યા. તે ઠેકાણે તેઓ ગયા ત્યારે જાણે એક નવા જગતમાં, વાયુમાં તરતા એક બેટમાં આવ્યા હોય એમ તેમને લાગ્યું. તેઓની આસપાસ ચોતરફ ઊંચી નીચી ટેકરીઓ હતી. તે ઉપર નાનાં મોટાં ગામો હતાં. તેમાં એક સરોવર હતું અને એક કરતાં વધારે નાળાં હતાં. તે સઘળી ટેકરીઓમાં સૌથી ઊંચી ટેકરી ઉપર એક મુનિનું નાનું દહેરૂં હતું તે ઉપરથી તેને મુનિનું શિખર કહેતા હતા, અને બીજી એક ટેકરી ઉપર પ્રસિદ્ધ અચળગઢનો કિલ્લો હતો.

૧૧. આબુના સઘળા પહાડોમાં સૌથી ઊંચો મુનિ-

શિખર હતો. તે ઉપર માધવ તથા મોતીશા ચઢ્યા. જ્યારે તેઓ ઉપર ગયા ત્યારે દક્ષિણ તરફથી ઠરી જવાય એવો ટાઢો પવન આવવા લાગ્યો, તેથી તેઓએ કાળી કામળી શરીર ઉપર વિંટાળી અને એક ટેકરીની પાછળ ભરાઇને ભોંય ઉપર લાંબા થઇને સૂતા. દેખાવ ઘણો ભભકાદાર તથા સુંદર હતો. તેઓના પગ નીચે વાદળાં આવી રહ્યાં હતાં, અને તેમાંથી સૂર્યકિરણ નીચે ઉતરતાં હતાં. એ ઊંચી , આંખે તમ્મર આવે એવી ટોચની ઉપર એક નાનું ગોળ મેદાન હતું. તેની આસપાસ એક નીચો કોટ હતો. એક બાજુએ આશરે દશ ગજ ચોરસ ગુફા હતી. તેમાં એક મોટો કાળો પથ્થર હતો. તે ઉપર વિષ્ણુના અવતાર જે દત્તભૃગુ તેનાં પગલાં હતા. તે પાદુકા પૂજવાને માટે જ માધવ આટલું જોખમ ખમી ઉપર ચઢ્યો હતો. બીજા ખુણામાં સીતાભકતોના મહાન ગુરુ રામાનંદની પાદુકા હતી. આ ભયાનક સ્થળમાં તે પંથનો એક સાધુ રહેતો હતો. તેણે એક ઘંટ વગાડવા માંડ્યો, અને જ્યારે માધવે તેને દક્ષિણા આપી ત્યારે જ તે ઘંટ વગાડતો બંધ થયો. સાધુની પાદુકાની આસપાસ જાત્રાળુ લોકોની લાકડીઓનો ઢગલો પડ્યો હતો. તેઓ આટલી હિંમત ચલાવી ઉપર આવ્યા તેની યાદગીરીને વાસ્તે તે ઢગલો ત્યાં રાખવામાં આવ્યો હતો. પહાડના ઘણાએક ભાગમાં અગણિત કોતરો હતાં, તે ઉપરથી જણાતું હતું કે ત્યાં આગળના કાળમાં ગુફામાં રહેનાર માણસોની વસ્તી હશે; અને બીજાં ઘણાંએક ગોળ બાકાં હતાં તે તોપના ગોળાને વાસ્તે કીધેલાં હોય,

એમ લાગતું હતું. તે વખતે ચોમાસું તરત જ ગયેલું હતું અને હવા ઘણી સ્વચ્છ હતી તેથી કોઈ કોઈ વાર જોધપુરનો કિલ્લો અને લુણી ઉપરના બાળોવા શહેર સુધી રેતીનું મેદાન દેખાતું હતું. એટલે દૂર સુધી તો આખો દહાડો નજર પહોંચતી નહોતી, તોપણ ભીત્રીલની ફળવાન ખીણ સીરોહી સુધી દેખાતી, તથા પૂર્વ તરફ આશરે પંદર કોશ ઉપર આરાવલીનાં વાદળાં સુધી પહોંચેલા પહાડોની વચ્ચોવચ અંબા ભવાનીનું પ્રખ્યાત દેવાલય નજરે પડતું હતું. નીચે નજર કરતાં એક મોટો કરાડો દેખાતો હતો, પણ ત્યાંથી આંખ ઊંચી કરી જમણી તરફ અર્ધું ચક્કર ફેરવીએ તો પરમાર રજપૂતોનો કિલ્લો દેખાતો હતો. તેથી વધારે જમણી તરફ દેલવાડાનાં શિખરો દેખાતાં હતાં, તે ઉપર નાની નાની નદીઓ વેહેતી હતી. દેખાવ કેવો જુદો જુદો! આકાશ આસમાની, મેદાન રેતાળ, દહેરાં સ્ફાટિકનાં, ઝુંપડાં નીચાં, જંગલ મોટાં અને પહાડો ઊંચા નીચા હતા.

૧૨. મુનિશિખર ઉપરથી ઉતરીને અચળેશ્વરના અગ્નિકુંડ તથા દેવસ્થાન આગળ તેઓ ગયા. અગ્નિકુંડ આશરે ૪૫૦ ગજ લાંબો તથા ૧૨૦ ગજ પહોળો હતો. તે એક પહાડમાંથી કોતરી કાઢેલો હતો અને તેની બાજુએ મોટી મોટી ઇંટ ચણી લીધેલી હતી. કુંડની મધ્યે એક પથ્થરનો ટેકરો રહેવા દીધેલો હતો, તે ઉપર માતાનું એક દહેરૂં હતું. કુંડના ઉત્તર તરફના મથાળા ઉપર પાંચ પાંડવનાં પાંચ દહેરાં હતાં. પશ્ચિમ બાજુએ આબુના ઇષ્ટદેવ જે અચળેશ્વર તેનું દહેરૂં હતું. આ દહેરૂં કાંઈ

મોટું અથવા નકશીદાર નહોતું, પણ ઘણું સાદું હતું. તે એક મોટા ચોગાનની વચ્ચોવચ હતું અને તેની આસપાસ કાળી સ્લેટના પથ્થરનાં બાંધેલાં નાનાં નાનાં દહેરાં હતાં. અગ્નિકુંડની પૂર્વ બાજુએ પરમારના મૂળ પુરુષનું દહેરૂં હતું. આદિપાળની મૂર્તિ તેમાં બેસાડેલી હતી. તે સફેદ આરસની હતી. તેની ઊંચાઇ આશરે અઢી ગજ હતી. ભેંસાસુર એટલે ભેંસના માથાવાળો રાક્ષસ રાત્રે આવીને અગ્નિકુંડનું પવિત્ર પાણી પી જતો હતો, તેને ન આવવા દેવાને પરમેશ્વરે પરમારને સરજાવ્યા. તે ભેંસાસુરને બાણવતી મારી નાંખતો હોય એવી રીતની તે આદિપાળની મૂર્તિ હતી. એ અગ્નિકુંડ જોયા પછી અચળગઢનો કિલ્લો જોવાને તેઓ ગયા. કેટલેક સુધી ઊંચે ચઢ્યા પછી હનુમાનભાગળમાંથી નીચલા કિલ્લામાં પેઠા. પછી બીજી ભાગળમાં થઈને માંહેના કિલ્લામાં ગયા. તેમાં જોવા લાયક કાંઇ નહોતું. કિલ્લામાં એક મોટું તળાવ હતું, તેનું નામ શ્રાવણ–ભાદરવો હતું. ચોમાસાના એ બે માસનું નામ તેને આપ્યું હતું તે યોગ્ય જ હતું, કેમકે તે ભર ઉનાળામાં પણ પાણીથી ભરેલું રહેતું હતું.

૧૩. હવે દેલવાડા જોવાનું રહ્યું. ત્યાં જવા સારૂ તેઓ વશિષ્ઠ મુનિના આશ્રમ આગળ પાછા ગયા. ત્યાંથી તે દેલવાડા સુધીના રસ્તામાં ખેતીવાડી સારી હતી; લોકોની વસ્તી પણ વધારે હતી; નદીઓ તથા ઝાડો પણ ઘણાં જ હતાં; વખતે વખતે જમીન ઉપર લીલો ફરશ બીછાવ્યો હોય એવી લીલી હરિયાળી જેવી જગ્યા આવતી હતી.

કમેરે પક્ષી જે બીજે સ્થળે કવચિત જ માલમ પડે છે તેનો ત્યાં મધુરો સાદ સંભળાતો હતો અને એક ઝાડીમાં નિર્મળ નદી વહેતી હતી તેમાંથી કોયલનો તીણો તથા સ્પષ્ટ શબ્દ આવતો હતો. સઘળાં ખેતરોમાં અનાજ વાવેલું હતું. ઘણા થોડા વખતમાં આબુનાં બાર ગામોમાંથી ચાર તેઓએ વટાવ્યાં. તે ગામોમાં ઘર સુઘડ તથા સુખદાયક અને ગોળાકાર હતાં; તેની ભીંત મટોડીની હતી પણ ગેરૂથી તે રંગેલી હતી; હરેક વહેતા નાળાને કાંઠે ખેતરમાં પાણી સીંચવાનું ચક્કર હતું; ખેતરોની વાડ થોરની હતી તે ઉપર ધોળાં ફૂલ હતાં અને માંહે માંહે શિવને વહાલાં સેવતીનાં ફૂલ હતાં. એક કાળા પથ્થરની ટેકરી ઉપર પુષ્કળ દાડમી હતી; અંજીરનાં ઝાડની પણ કાંઈ ખોટ નહોતી. દરાખના વેલા કોઇ કોઈ ઠેકાણે દેખાતા હતા અને એક ઊંડી ખીણમાં મીઠાં લીંબુનાં ઝાડ ઉગેલાં હતાં. આંબાનાં તો વને વન હતાં; તેનાં લટકતાં આસમાની તથા સફેદ ફૂલ ઘણાં જ શોભાયમાન દીસતાં હતાં. આંબાને વીંટળાએલા વેલાને પહાડમાં વસનારા લોકો અંબાત્રી કહેતા. તે તેઓને ઘણા જ ગમતા હોય એમ લાગતું હતું; કેમકે જ્યાં જ્યાં તેઓ પહોંચાય એટલે ઊંચા હોય ત્યાં ત્યાંથી તેઓને તોડી લઇ તેઓ ચોટલામાં ગુંથતા અથવા પાઘડીમાં ખોસતા હતા. ઝાડોમાં ઘણી ભીનાશ હતી તેથી તેઓ સેવાળ તથા વેલાથી તમામ ઢંકાઈ ગયેલાં હતાં. અચળગઢ આગળ ખજુરીનાં ઊંચાં ઝાડ પણ મૂળથી તે ટોચ સુધી એ જ પ્રમાણે ઢંકાયેલાં હતાં. ફૂલોનાં ઝાડ તો ત્યાં પુષ્કળ ઉગેલાં હતાં.

તેઓમાં ઘણાં ચંપેલી તથા તેના જેવાં બીજાં ફૂલોનાં હતાં. સોનેરી ચંપાનાં ઝાડ જે ફૂલનાં સઘળાં ઝાડોમાં સૌથી ઊંચામાં ઊંચાં ગણાય છે, જે મેદાન ઉપર ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે અને જેને અગરના ઝાડની પેઠે સો વર્ષમાં એક જ વાર ફૂલ આવે છે એવું લોકો કહે છે, તે ઝાડ થોડે થોડે છેટે મોરોથી ભરેલાં ઉગેલાં હતાં અને તેથી તમામ હવામાં ખુશબો પથરાઈ રહી હતી. નદીઓ અને પહાડો, મેવાનાં ઝાડો, ટેકરીઓ, ઝાડી, અનાજનાં ખેતર, દરાખના વેલા અને પહાડી કિલ્લા એવી રીતની બધી શોભા ત્યાં એકઠી થયેલી હતી.

૧૪. ત્યાં એક નખી તળાવ ઘણું જ રમણિક હતું, તેમાંના બેટો ઝાડોથી ભરપુર હતા. અને તેની આસપાસના ટેકરાઓ તાડ, ખજુરી વગેરે ઝાડોથી ઢંકાયેલા હતા. તેના પાણી ઉપર ઘણા આનંદથી જળકુકડીઓ તરતી હતી. એ તળાવની પાસે દેવલવાડા એટલે દેવળોનું ઠેકાણું હતું. તેઓમાં મુખ્ય દહેરાં તેજપાળ તથા વિમળશાનાં બાંધેલાં હતાં. વિમળશાનું દહેરૂં સં. ૧૦૮૮ માં બંધાયું હતું, એમ તે દહેરાના એક લેખ પરથી જણાય છે. તે અગાઉ એ પવિત્ર ડુંગર ઉપર કોઈ પણ જૈન લોકોનું દેવસ્થાન નહોતું. એ દહેરાં કાંઈ મોટાં અથવા બહારથી ઘણાં શોભાયમાન નહોતાં, પણ માંહેથી તેઓમાં નકશીકામ એટલું બધું હતું કે તેમનું યથાસ્થિત વર્ણન આ ઠેકાણે કરી શકાતું નથી. આગલો ઘૂમટ અષ્ટખુણ હતો અને પાછળ અગણિત ઘૂમટો હતા. સઘળાં દહેરાં સફેદ સ્ફાટિકનાં હતાં અને

તેના ઉપર જે નકશી હતી તે એવી તો બારીક કોતરેલી હતી, કે એવી બારીકી મીણુ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુમાં થઈ શકે એમ વિચારમાં જ ઉતરી શકે નહિ. તેમાં જે ચિત્રો કોતરેલાં હતાં તે નિર્જીવ વસ્તુઓનાં જ હતાં એમ નહિ; સ્રીપુરુષ પોતપોતાનાં કામ કરતાં હોય તેનાં, વહાણુનાં તથા વ્યાપારનો સંબંધ રાખતાં અને રણુસંગ્રામમાં યુદ્ધ થતું હોય તેનાં પણુ ચિત્રો હતાં. હમણાં એ નકશીદાર દહેરાં જે જે ઇંગ્રેજ લોકો જુએ છે તેઓ તેની ઘણી જ તારીફ કરે છે, અને આ દેશના લોકો ઇમારત બાંધવાના કામમાં તથા નકશી કોતરવામાં આવા પ્રવીણુ હતા, એ વાતની તેઓની આ ઠેકાણેનાં દેવસ્થાનો જોવાથી ખાતરી થાય છે.

૧૫. આવી આવી ઈશ્વરી તથા માણુસની કળાથી ઉત્પન્ન થયેલી શોભા જોવાથી, આવાં આવાં પવિત્ર સ્થળો તથા દેવભૂમિમાં પગ મૂકયાથી, આવી આવી ચમત્કારી વસ્તુઓ નજરે પડયાથી, આવા આવા મહિમાવાળા તથા જાગતાજોત દેવો તથા દેવીઓનાં દર્શન કીધાથી માધવનો જીવ એટલો તો પ્રસન્ન થઈ ગયો કે તેના અંતઃકરણુમાં જે તોફાન થઈ રહ્યું હતું તે શાન્ત થયું; તેના હૈયામાં જે વેરદેવીએ વાસો કીધો હતો તે ત્યાંથી ઊઠી એક ખુણે દબાઈ બેઠી, અને તેના ઉપર પડેલું મહાભારત દુઃખ તે ઘણું કરીને ભૂલી ગયો. જ્યાં ઈશ્વરે મોકળે હાથે સુખ પાથર્યું છે, જ્યાં ઈશ્વરની મોટાઈ અને શક્તિ પ્રકટ થઈ આવે છે, જ્યાં માણુસની અશક્તિ તથા તુચ્છતા જણાઈ આવે છે ત્યાં

માણુસનું અંતઃકરણ નરમ તથા કોમળ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

૧૬. માધવના મનમાં જે દુષ્ટ તથા વિપરીત વિચારો ઉત્પન્ન થયેલા હતા તે જો કે દબાઇ ગયા હતા, તોપણ તેઓનો સમૂળો નાશ થયો નહોતો. જ્યાં સુધી આવી રમ્યણિક ભૂમિનો મહિમા રહ્યો ત્યાં સુધી તેનું મન શાંત રહ્યું; પણ જ્યારે તે મેવાડના મેદાન ઉપર નીકળ્યો, અને કાંઇ મનને વિચાર કરવાનું કામ મળે એવા દેખાવો તેના જોવામાં આવ્યા નહિ, એટલે તે વિચારો પાછા તેના મનમાં પૂર જોસથી આવવા લાગ્યા. વળી હવે તેઓ બન્ને એકલા પડ્યા અને એ વિષય ઉપર વાત કરવા લાગ્યા. આથી દીલની આગ હોલાવાને બદલે તે વધારે જુસ્સાથી બળવા લાગી, વાટ ઘણી લાંબી દીસવા લાગી અને ખાવા પીવાનું કાંઇ ભાવે નહિ. તેઓને જો કોઈ સંઘાત મળ્યો ન હોત, જો એ પ્રમાણે થવાથી તેઓનું મન બીજા વિષય ઉપર ગયું ન હોત, તો માધવ રસ્તામાં માંદો પડત અને તેનું ધારેલું કામ સિદ્ધ કીધા વિના તેનો આત્મા તેનો દેહ મૂકીને ચાલ્યો જાત. પણ ગૂજરાતના દુર્ભાગ્યને લીધે તથા મ્લેચ્છ લોકોનો દહાડો ચઢતો તેથી તેમ બન્યું નહિ.

૧૭. તે વખતે કેટલાએક ગૂજરાતના લોકો એકઠા મળીને ગોકુળ મથુરાજીની જાત્રાએ જતા હતા તેઓ તેમને મળ્યા. આવો સંઘાત જોઇને માધવ તથા મોતીશા પણ તેઓમાં સામેલ થયા અને કેટલાક દિવસ તેમનો સાથ કર્યો. પણ તેમને તેની સાથે ફાવ્યું નહિ એટલે

સંઘમાંથી જુદા પડી એકલાં મુસાફરી કરવાનો તેઓએ ઠરાવ કીધો.

૧૮. પહેલે જ દહાડે તેઓ ભૂલા પડયા, અને એક ઝાડ ઉપર રાત સુઇ રહેવાનો મનસુબો કરતા હતા એટલામાં પાસેના ઝાડમાંથી બે બ્રાહ્મણો હાથમાં નાગી તલવાર લઇને તેઓની સામા ઊભા રહ્યા. જ્યારે તે ચારે જણની આંખ મળી ત્યારે બ્રાહ્મણો બોલ્યાઃ "યજમાનરાજા, 'કલ્યાણમસ્તુ' અમે દક્ષિણા લેવા આવ્યા છીએ." માધવે આશ્ચર્ય પામીને તેઓની સામે જોઇને પૂછયું, "ગોર મહારાજ! તલવાર ઉઘાડી રાખી દક્ષિણા માગતાં બ્રાહ્મણોને મેં મારી જીંદગીમાં આજે જ જોયા. તમારી હકીકત કાંઈ વિચક્ષણ હશે, માટે કૃપા કરી તમે કોણ છો, તથા તમારો ધંધો શો છે તે કહો." બ્રાહ્મણો બોલ્યાઃ "યજમાનરાજા, અમે બે ભાઇઓ છીએ, અને અમે વેદાંતી ધર્મ પાળીએ છીએ. થોડાં વર્ષ ઉપર કાંઈ ધંધો ન મળવાથી અમે એવા તો દરિદ્રી થઈ ગયા, અને તેથી અમારી બાયડીઓ અમને એટલા તો રોજ ઠોક પાડવા લાગી કે કાંઈ પણ ધંધો કરવાનો અમે નિશ્ચય કીધો. એવામાં એક દહાડો એક વ્યાસજી વેદાંત ઉપર કથા કરતા હતા તે સાંભળવાને અમે બેઠા. કથામાં વ્યાસજી બોલ્યાઃ 'આ જગત માયા રૂપી છે. ભાઇઓ, એક બાજીગરનો ખેલ છે. જેમ જાદુગર લોકો નજરબંધી કરી ધૂળ હોય ત્યાં પાણી દેખાડે છે, તેમ માણસ સઘળું ખોટું દેખે છે. જગતમાં આત્મા અને પરમાત્મા સિવાય બીજું કાંઇ નથી. જે જે પ્રાકૃતિક પદાર્થ આપણી ઇંદ્રિયો

વડે માલમ પડે છે તેઓ ખરેખરા જગતમાં છે જ નહિ. એ તો માત્ર આભાસ છે. જેમ સ્વપ્નમાં આપણને હજારો વસ્તુઓ દેખાય છે, અનેક શબ્દ સંભળાય છે અને સઘળાં ઇંદ્રિયસુખ મળે છે, પણ જાગ્યા એટલે તેમાંનું કાંઈ ત્યાં હોતું નથી, તેમ આ જગતમાં આપણી અવસ્થા સ્વપ્નવત્ છે. પદાર્થ કાંઇ છે જ નહિ. માટે રે ભાઇઓ, જગતમાં લોકો પૈસા મેળવવાનો જે શ્રમ કરે છે તે સઘળો મિથ્યા છે. જેટલું લોકો મારૂં મારૂં કરે છે તે ફોકટ છે. અલ્યા મારૂં કાંઈ નથી અને તારૂં પણ કાંઈ નથી.' એ કથા સાંભળીને અમારા મન ઉપર એટલી તો અસર થઈ કે અમે વેદાંતી થયા, અને મારા અને તારામાં કાંઈ અંતર ગણવો નહિ એવો નિશ્ચય કીધો. પછી અમે અમારા યજમાનને ઘેર કાંઈ કામસર ગયા. ત્યાં એક પૈસાની થેલી પડી હતી તે જોઇને અમે વિચાર કરવા લાગ્યા કે આને માનવી પૈસો કહે છે, પણ ખરેખરો તો તે છે જ નહિ. એ તો માત્ર આભાસ છે. વળી જગત કારમું છે, તથા આવરદા ક્ષણભંગુર છે, તેથી એ પૈસા મૂકીને યજમાનને કોઇ દહાડો જવું પડશે અથવા એ પૈસા યજમાનને મૂકીને જતા રહેશે, એ બેમાંથી એક વાત તો નિશ્ચય બનવાની જ. હવે યજમાન પૈસા મૂકીને હમણાં જાય એવો સંભવ નથી, અને જાય તોપણ તેથી અમને કાંઈ લાભ થાય નહિ. ત્યારે પૈસાએ આજે યજમાનને મૂકીને જવું જોઇએ. વળી મારૂં તારૂં એ સઘળું મિથ્યા છે, માટે યજમાનના પૈસા અને અમારા પૈસા એમાં ભેદ શો? એમ વિચારીને તે થેલી ઊંચકી લીધી

અને તે લઇને જતા હતા એટલામાં યજમાનના દુષ્ટ ચાકરોએ અમને પકડયા, અને યજમાનના કહેવાથી અમને રાજા આગળ લઇ ગયા. રાજાની પણ આંખ ઉપર માયાની અંધારી બાંધેલી તેથી તેણે મારા તારામાં ભેદ ગણ્યો, અને વેદવ્યાસજીના વેદાંત મતથી વિરુદ્ધ ચાલીને અમને પાંચ વર્ષ બંધીખાનામાં નાંખ્યા. કારાગૃહમાં એટલાં વર્ષ મફતનું, વગર મહેનતે ખાધાપીધા પછી અમને છોડી મૂક્યા. હવે શું કરવું? જગત તો દુષ્ટ માયામાં વીંટાયલું, અને પરમાત્મામાં લય પામવાનાં સાધન શોધવાને બદલે મારા તારામાં લઢી મરી ઘાંચીના બળદની પેઠે ચોરાશી લાખના ફેરા ફર્યાં કરે છે. એવા લોકોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વેદાંત મત ચલાવવા જઇએ તો સંકટમાં આવી પડીએ, તેથી ઋષિઓની પેઠે વનવાસ કરવો એવો નિશ્ચય કીધો; અને આ જંગલમાં ત્રણ ત્રણ મહિના થયાં આવ્યા છીએ, પણ લાડુ ને ઘી ખાધેલાં તે હવે કંદ, મૂળ, ફળાદિનો આહાર શી રીતે થાય? તેથી કોઈ યજમાનને શોધવાને રાતની વખતે નીકળીએ છીએ. તમે પહેલા જ મળ્યા છો. માટે જો તમે વેદવ્યાસજીને માનતા હો તો લુગડાં, પાઘડી આદિ જેને તમે તમારૂં કહો છો તે અમારૂં કરો, નહિ તો આ તલવાર વડે તમને પરમાત્માનો મેળાપ કરાવી આપીશું." માધવને આ બે વેદાંતી બ્રાહ્મણોની વાત સાંભળી ઘણું હસવું આવ્યું, અને પેટના દુઃખથી તેઓના મગજ ઉપર અસર થઈ છે એમ સમજીને તેઓને એક સોનાની મહોર આપી. તે લઇને આ બન્ને ઘણા પ્રસન્ન થયા. વિદાય કરતી વખતે માધવે

તેઓને બોધ દીધો કે હજી વેદવ્યાસજીનો મત દુનિયામાં ચાલ્યો નથી, માટે હવે પછી જો તમે મારૂં તારૂં સમાન ગણવા જશો તો આ તમારી જ તલવારથી તમને જ પરમાત્મા સાથે ઓળખાણ કરવું પડશે. વેદાંતી ભાઇઓ તેઓને આશીર્વાદ દઈ તથા માર્ગ બતાવી ચાલતા થયા.

પ્રકરણ ૪ થું

અલાઉદ્દીન ખીલજી

૧. મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ થએલા હસ્તિનાપુરની પડોશમાં જમના નદીને કીનારે દિલ્હી શહેર જે હમણાં છે ત્યાં પહેલાં રજપૂત રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. છેલ્લો તુમાર વંશનો રજપૂત રાજા નિવશ મરણ પામ્યો, ત્યારે અજમેરનો ચોહાણ વંશનો રજપૂત રાજા પૃથુરાજ દિલ્હી તથા અજમેર એ બન્ને સંસ્થાનોનો ગાદીપતિ થયો. એ પૃથુરાજની કારકીર્દીમાં મુસલમાન લોકોના પાદશાહ શાહબુદ્દીન ઘોરીએ દિલ્હી ઉપર ચઢાઇ કીધી, અને તે પહેલી વાર પરાજિત થયો તોપણ બીજી લડાઈમાં તેનો જય થયો; પૃથુરાજ પકડાયો અને દિલ્હી મુસલમાનોના હાથમાં ગયું.

૨. દિલ્હીનો પહેલો મુસલમાન પાદશાહ કુતબુદ્દીન હતો. તેણે અને તેની પછી જે પાદશાહો થયા તેઓએ દિલ્હી શહેરને ઘણું શોભાયમાન કીધું, અને રાજ્યની મર્યાદા

વિસ્તારીને ઘણાએક હિંદુ રાજાઓની પરાપૂર્વથી સંઘરેલી લક્ષ્મી દિલ્હી શહેરમાં ઘસડી લાવ્યા.

૩. માધવ જ્યારે દિલ્હી આવવા ઉપડયો, ત્યારે ત્યાં અલાઉદ્દીન ખીલજી રાજ્ય કરતો હતો, થોડીએક મુદત ઉપર તેણે પોતાના કાકા જલાલુદ્દીન ફિરોઝને દગો કરી ઠાર માર્યો હતો. તે રાજા ઘણા નરમ સ્વભાવનો, દયાળુ તથા શાંત ગુણનો હતો. તેના વખતમાં લોકો ઘણા સુખી હતા. રંક અને રાય એ બન્નેને પાદશાહની તરફથી સરખો ઇનસાફ મળતો હતો. કોઈના ઉપર પાદશાહના જાણ્યા છતાં જુલમ કરવામાં આવતો નહોતો, તથા ધર્મને વાસ્તે પણ કોઇને ઉપદ્રવ થતો નહિ. એથી ઉલટું સઘળા લોકોને માલમ હતું કે નવા પાદશાહ અલાઉદ્દીનનો સ્વભાવ તેથી જુદી જ તરેહનો હતો. તેને લડાઈનો ઘણો શોખ હતો તથા તે જાતે ઘણો બહાદુર હોવાથી એવી ફિકર રાખવામાં આવતી હતી કે તેના આખા રાજ્યમાં લડાઈ હમેશાં થયા કરશે, અને તેથી તેની રૈયતની ઘણી ખરાબી થશે વળી તે સ્વભાવે ઘણો ક્રૂર, દગલબાજ તથા હઠીલો હતો, તેથી પણ લોકોને પોતાના જાનમાલની ઘણી દહેશત રહેતી હતી. તેને ધર્મને વાસ્તે પણ ઘણી જ ઝનુન હતી. તેની લુચ્ચાઇ, નીમકહરામી તથા દુષ્ટતાથી લોકો ઘણા ત્રાસ પામી ગયા હતા. તેઓને હજુ સાંભરતું હતું કે જલ્લાલુદ્દીન કેવો વિશ્વાસ રાખી કરા આગળ તેના ભત્રીજા અલ્લાઉદ્દીનને મળ્યો. અલાઉદ્દીન કેવો ઢોંગ કરીને એકલો આવી પોતાના કાકાને પગે પડયો; કેવા લાડથી

જલાલુદ્દીને તેને હાથ પકડીને ઉઠાડ્યો, અને તેના ગાલ ઉપર હાથ ફેરવી બોલ્યોઃ " મેં તને બચપણથી ઉછેર્યો, તારા ઉપર મેં બાપ જેવી પ્રીતિ રાખી તથા મારા પોતાના છોકરા કરતાં પણ તારા ઉપર વધારે વહાલ રાખ્યું, તે મારા ઉપર તને કદી શક આવે જ નહિ." કેવા ક્રૂરપણાથી તથા વિશ્વાસઘાત કરી અલાઉદ્દીને તે વખતે પહેરેગીરને ઇશારત કીધી, તે ઉપરથી એક મહમુદ બીન સાલેમે જલાલુદ્દીનના ખભા ઉપર તલવારનો ઘા કીધો; કેવા ગુસ્સાથી જલાલુદ્દીન હોડીમાં બેસી જવાને દોડ્યો, પણ તેટલામાં અખતિઆરુદ્દિને આવીને બિચારા અશક્ત ડોસાને પકડ્યો, અને તેને ભોંય ઉપર નાંખી તેનું માથું કાપી નાંખ્યું; અને કેવા દુષ્ટ અંતઃકરણથી અલ્લાઉદ્દીને પોતાના કાકાનું માથું એક ભાલા ઉપર ઘોંચીને આખા લશ્કરમાં તથા શહેરમાં ફેરવ્યું. વળી જલાલુદ્દીનના મૂઆ પછી તેની રાણી મલેકાજહાને વગર વિચારે તથા અમીરોની સલાહ લીધા વિના, કદરખાં ઉર્ફે રૂકદીન ઈબ્રાહિમ નામના તેના નાના છોકરાને તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો; પોતાનો મોટો છોકરો અરકલીખાં જે પાદશાહનો ખરેખરો વારસ હતો તથા જે તે વખતે મુલતાનમાં હતો, તેને રાણી મલેકાજહાને ઘણાએક સંદેશા મોકલ્યા, અને પોતાના ભાઇ માટે મોટું લશ્કર લઇ આવવાને ઘણી અરજ કીધી. અરકલીખાં મુલતાનથી આવ્યો નહિ, પણ એવો જવાબ કહેવડાવ્યો કે નદીને તેના મૂળ આગળથી અટકાવી શકાય છે, પણ તે મોટી થયા પછી તેનો વોહો કોઇ રોકી શકતું નથી

અલાઉદ્દીને દિલ્હી આગળ આવી પોતાની છાવણી નાંખી. કુદરખાં પોતાનું લશ્કર એકઠું કરીને અલાઉદ્દીનની સાથે લડવાને બહાર આવ્યો. તેના સોબતીઓ તથા તેની તરફના અમીર ઉમરાવો * તેની પાસેથી જતા રહી અલાઉદ્દીનને જઇ મળ્યા. કુદરખાં પોતાની માને તથા કેટલાંક માણસોને લઇને મુલતાનમાં નાસી ગયો, તથા અલાઉદ્દીન દિલ્હીમાં પેસીને પોતાને પાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યો અને પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા. ત્યાર પછી અલાઉદ્દીને મુલતાન શહેર તાબે કરી અરકલીખાં તથા કુદરખાં એ બે શાહજાદાઓને પકડી પોતાની પાસે લાવવાને એક મોટું લશ્કર આપી પોતાના ભાઈ અલફખાં તથા ઝફરખાંને મોકલ્યા. તેઓએ મુલતાન શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો, તે બે મહિના સુધી ચાલ્યો. આખરે શહેરના લોકોએ તથા સિપાઇઓએ મુલતાનનો કિલ્લો પાદશાહી સરદારને સ્વાધીન કરવાનું કબુલ કીધું; પણ એટલી તેઓએ શરત કીધી કે બે શાહજાદાની જીંદગી બચાવવી. એ શરત અલફખાંએ મંજુર કીધી અને તે પાળવા બાબત ઘણા સખ્ત કસમ ખાધા. એ પ્રમાણે તે શાહજાદાઓને પોતાના હાથમાં લઈ સઘળી હકીકત અલાઉદ્દીન પાદશાહને કહેવડાવી.

૪. આ સમાચારની ખુશાલીમાં તે દહાડે દરબાર ભરપૂર ભરાયો હતો. પાદશાહ સોનાના હીરે જડેલા તખ્ત ઉપર બેઠેલો

* અમીર અને ઉમરાવ એ બે જાણે પર્યાયી શબ્દો હોય એમ એનો ગૂજરાતીમાં પ્રયોગ થાય છે. જેમ બાગબગીચા બોલાય તેમ. વાસ્તવિક રીતે ઉમરાવ એ અમીરનું બહુવચન છે; એટલે આવો પ્રયોગ અશુદ્ધ છે.

હતો, તેનો પોશાક તથા ઝવેર જોતાં આંખ ઝંખવાઈ જાય એટલો તે શણગારાયલો હતો. સોનું, હીરા, મોતી, માણેક વગેરે રત્નોની કાંઈ જ કસર રાખવામા આવી નહોતી. તેના દબદબામાં કાંઈ શોભા ઉપર જરા પણ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહોતું. તેના શણગારનો ઈરાદો શોભા આપવા કરતાં તેની અગણિત દોલત લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનો વધારે હતો. અને દોલત પણ તેણે બેશુમાર મેળવી હતી. કોઈ પણ પાદશાહની પાસે તખ્ત ઉપર બેસતી જ વખતે એટલું ધન હશે એમ તવારીખ ઉપરથી જણાતું નથી. તેણે સૌથી પહેલાં દક્ષિણ તરફના દેશો ઉપર ચઢાઈ કીધી હતી, અને ત્યાંની ઘણા કાળની એકઠી થયેલી દોલત તે લૂંટી લાવ્યો હતો. મુસલમાન ઇતિહાસ કર્તા લખે છે કે જ્યારે જલાલુદ્દીન ફિરોઝના રાજ્યમાં તેણે દેવગઢનું રાજ્ય જીત્યું ત્યારે ત્યાંના રાજાએ તેને શાંત કરવાને છસેં મણ મોતી, બે મણ હીરા, માણેક, લીલમ અને પોખરાજ, એક હજાર મણ રૂપું અને ચાર હજાર રેશમનાં થાન નજર કીધાં અને તેની સાથે બીજી પણ ઘણીએક કીંમતી વસ્તુઓ આપી. અગર જો આ લખાણમાં અતિશયોક્તિ તો ઘણી હશે, તોપણ તે ઉપરથી એવું તો જણાય છે કે દક્ષિણમાંથી તે બેશુમાર દ્રવ્ય હરી લાવ્યો હતો. તેણે તેના રાજ્યમાં એ કરતાં પણ વધારે દોલત મેળવી. તે એટલી કે એના જેવો બીજો કોઈ પણ પાદશાહ ધનવાન નહોતો. એ દ્રવ્યનો તે ઉપયોગ પણ કરતો હતો. તેની શોભાનો કાંઈ પાર નહોતો. તેના ઘરનો ખર્ચ પણ આશ્ચર્યકારક હતો.

શકે છે, તેથી ભાટે જામીન થવાને કબુલ કીધું, અને શાહુકાર પાસેથી પૈસા અપાવ્યા. વાણિયાએ ઘણી ધામધુમથી લગ્ન કરી બે હજાર રૂપિયા ઉડાવી દીધા. રૂપિયા ઉપર તો વ્યાજ ચઢવા લાગ્યું, પણ તે વાતની વાણિયાને કાંઈ ચિંતા નહોતી. તેને રૂપિયા પાછા આપવાનો વિચાર જ નહોતો. કેટલેક વર્ષે શાહુકારે વાણિયા ઉપર ફરિયાદ કીધી અને વાણિયા પાસે તો પૈ મળે નહિ તેથી તેના જામીન ભાટ પાસેથી તે સઘળા પૈસા વસુલ કીધા. હવે તે પૈસા વાણિયા પાસેથી લેવાના ભાટને રહ્યા. વાણિયે નાગો જવાબ દીધો. ભાટ લોકો ઘણું કરીને પોતાના લહેણાની ફરિયાદ સરકારમાં કરતા નથી. તેથી તે તેને બારણે બેઠો, અને ત્રણ દહાડા સુધી પોતે અન્નજળ લીધું નહિ તથા વાણિયાને અપવાસ કરાવ્યો. મહોલ્લાના લોક ઘણા કાયર થયા અને ભાટ પોતાના ધારા પ્રમાણે તે ઠેકાણે આપઘાત કરશે તો આખો મહોલ્લો ગોઝારો થશે, એમ જાણી વાણિયાને ઘણો સમજાવ્યો અને અંતે ટીપ શહેરમાં ફેરવી દેણી રકમ એકઠી કરી ભાટને આપવાનું કહ્યું. પણ તે વાણિયો જડ થઇને બેઠો, અને ભૂખ્યો મરી જાઉં પણ એક-પૈસો એ ભાટને આપુ નહિ, અને મારી તરફથી કોઇને આપવા પણ દઉં' નહિ, એવો તેણે નિશ્ચય કીધો. લોકો સઘળા લાચાર થયા અને ભાટને તેઓએ વાણિયાનો ઠરાવ કહ્યો. તે સાંભળતાં જ ભાટ પોતાની સાથે એંસી વર્ષની ઘરડી મા લાવ્યો હતો, તેનું તલવારના એક ઘાએ માથું ઉડાડી નાંખ્યું. તોપણ વાણિયો હઠ્યો નહિ. ત્યારે તે ભાટે ઘણા ગુસ્સામાં

આવી પોતાના એકના એક બાર વર્ષના છોકરાને બોલાવ્યો, અને તેના પેટમાં કટાર ખોસી મારી નાંખ્યો. પછી તેનું વહેતું લોહી ખોબામાં લઇને વાણિયા ઉપર છાંટયું, અને બોલ્યો: "અરે ચંડાળ! આ ભોગ લે અને જેમ મારો નિર્વંશ ગયો તેમ તારો જજો. તારો પરણેલો છોકરો પણ એમ જ મરજો, અને તું પણ અથડાઈ અથડાઇ મહાદુઃખ પામી પીલાઇ પીલાઇને મરજો." સઘળા લોકો થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા; પણ વાણિયાના વજ્ર જેવા હૈયા ઉપર કાંઇ અસર થઈ નહિ ત્યારે હવે ભાટ પોતાનો જીવ કાઢવાને તૈયાર થયો તે જ વખતે રાજા કરણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ભાટે રાજાને જોઇ તેનું દુઃખ નિવારણ કરવાને કહ્યું, પણ રાજાએ તેની વાત ઉપર કાંઇ ધ્યાન આપ્યું નહિ તેથી ભાટમાં વાઘ જેટલો જુસ્સો આવ્યો, અને ગાંડા જેવો થઈ એક છલંગ મારી વાણિયાના ઘરમાં ગયો અને તુરત તે વાણિયાનું અને તેના નિર્દોષ છોકરાનું મુડદું ઘરમાંથી ઘસડીને બહાર કાઢયું, અને ભોંય ઉપર નાંખીને પોતાના પેટમાં ખંજર મારી તુરત પડયો. આ સઘળાં કામો તેણે એવી ઝડપથી કીધાં કે લોકોને તેને અટકાવવાનો વખત મળ્યો નહિ, અને તેઓ સઘળા જડ થઈ ઊભા જ રહ્યા. મરતાં મરતાં જેટલો ક્રોધ તેનામાં બાકી રહ્યો તેટલો મોં ઉપર લાવી ભાટ બોલ્યો: "હે દુષ્ટ રાજા! બ્રહ્મહત્યા કરતાં પણ ભાટની હત્યા વધારે છે. તેં અહીં ઊભા રહીને તારી રૈયતના પ્રાણ જતા જોયા. ધૂળ પડી તારા ક્ષત્રીપણા ઉપર અને બળ્યું તારૂં રાજ્ય. તું રજપૂત થઇને તારાથી નિરપરાધી ભાટનો બચાવ થયો નહિ.

આજે જેટલા મૂઆ તેટલાનું પાપ સઘળું તારે માથે. તું જે કામને સારૂ અહીં આવ્યો છે તે કામ સફળ થવાનું નથી. તું વનવન રઝળીશ તારા ઘરનાં માણસ તને છોડીને જતાં રહેશે, અને તું કયાં મરીશ તે કોઈ જાણવાનું નથી.” એટલું કહી ભાટ ચત્તોપાટ પડી ગયો, અને તેનો આત્મા પોતાનુ માગણું વાણિયા પાસેથી વસુલ કરવાને સારૂ ઇનસાફના છેલ્લા દરવાજામાં ફરિયાદ કરવા ગયો.

૯. ભાટનો શાપ સાંભળીને રાજાને એટલું તો કષ્ટ થયું કે તે બેશુદ્ધ થઇને ભોંય ઉપર પડયો. તેને તેનાં માણસો ઊંચકી લઈ પાછા મહેલમાં લઈ ગયા. જ્યારે તેને શુદ્ધિ આવી ત્યારે આસપાસ બેઠેલા બ્રાહ્મણોએ ભાટનો શાપ બાળી નાંખવાને શાસ્ત્રમાંથી કાંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત શોધી કાઢી તે કરાવવાનું વચન આપ્યુ. રાજાને તે સાંભળી શાંતિ થઇ અને તેના મનને દીલાસો મળ્યો. પણ એટલામાં પાટણથી એક દોડતો જાસુસ આવ્યો. તે રાજાના ઓરડામાં ધસી આવી શ્વાસ ખાધા વિના બોલ્યો: “રાજાધિરાજ ! એવી સઘળે ઠેકાણેથી ખબર આવી પહોંચી છે કે તુરકડા લોકો મોટું લશ્કર લઇ રાજ્યની હદ ઉપર આવ્યા છે, અને તેઓનો વિચાર આખું રાજ્ય જીતવાનો છે. તેમની સાથે આપણો માજી પ્રધાન માધવ છે.” તુરક લોકો ગૂજરાત જીતવા આવ્યા તેથી હવે મોટી લઢાઇઓ થશે, એ વિચારથી જ કરણનું ક્ષત્રિય લોહી ઉકળવા લાગ્યું, અને તે ઘણી હિમ્મત પકડી બોલ્યો: “એ મ્લેચ્છ લોકોને ગૂજરાતની ભૂમિમાં દટાવું સરજિત હશે, તેથી કાળ તેઓને લલચાવીને

અહીં લાવ્યો હશે. હજી મેં કાંચળી પહેરી નથી; હજી રજપૂત લોકોએ તેઓનુ શૂરાતન ખોયું નથી; હજી દેશમાં હિમ્મતવાન માણસો છે; ગૂજરાતના રાજાને લશ્કરની ખોટ નથી. મજબુત કિલ્લાઓ પણ પુષ્કળ છે માટે તેઓને આવવા દો. હું તેઓથી જરા પણ બીતો નથી. મારા હાથ શત્રુને મારવાને ચળવળે છે, તથા મારી તલવારને લોહી મળ્યું નથી તેથી તેને ઘણી તરસ લાગી છે. વાહ! વાહ! હવે વખત આવ્યો છે. હું કેવો છું તે રણસંગ્રામમાં આખા જગતને દેખાડી આપીશ. જો એ પ્રમાણે ન બન્યું હોત તો મારૂં નામ આગળ ચાલત નહિ. જે થયું છે તે ઠીક છે. સઘળો સામાન તૈયાર કરો, કાલે અહીંથી કૂચ કરીશ અને પાટણ જઈને યુદ્ધ કરવાનો સઘળો બંદોબસ્ત કરીશ"

પ્રકરણ ૭ મું

પાટણનું યુ

૧ ગૂજરાતની સરહદ ઉપર અલાઉદ્દીન ખીલજીનું લશ્કર છાવણી નાંખી પડયું હતું. લશ્કરની સંખ્યા તથા તેના મુખ્ય સરદારના અધિકાર, જે દેશ જીતવાનો હતો તેના મહત્વને લાયક જ હતા. છાવણીમાં એક લાખ સવાર, પંદરસેં હાથી, વીસ હજાર પાયદળ તથા પીસતાળીસ મોટા સરદારો હતા. ગૂજરાત જો જીતાય તો તેનું રાજ્ય ચલાવવાનું કામ પાદશાહના ભાઈ અલફખાંને સોંપેલું હતું. અને તેના હાથ નીચે સઘળો કારભાર માધવને સોંપવો એવો બંદોબસ્ત

કીધેલો હતો. છાવણી એક મોટા શહેર જેવડી હતી. જેટલા લડનારા માણસો ઉપર ગણાવ્યા; તે સિવાય બૈરાં, છોકરાં, દુકાનદાર, ચાકરો તથા બીજાં ઘણાંએક નકામાં માણસો છાવણીમાં રહેતાં હતાં. વળી ઘોડા, હાથી, ઊંટ વગેરે લડાઈમાં તથા ભાર વહેવામાં ઉપયોગી જાનવરો લાખો હતાં; તેમાં ઘરોને બદલે તંબુ, ડેરા, રાવટી વગેરે એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લઇ જવાય એવી રહેવાની જગા હતી. મોટા સરદારો તથા અમીરોના તંબુઓ કિનખાબના, જરીના તથા બીજાં કીમતી લુગડાંના હતા, અને તેઓ પણ શોભાયમાન દેખાતા હતા ઠેકાણે ઠેકાણે બજાર ભરાતી, તેમાં માંડવા નાંખી દુકાનદારો જુદી જુદી જાતનો માલ વેચતા હતા. છાવણીમાં હમેશાં લોકોની ભીડાભીડ રહેતી, અને રાતને વખતે રોશનીથી મોટી આગ લાગી હોય એમ દેખાતું હતું. થોડી રાત વહી ગયા પછી સઘળા દીવા ઘેર કરવામાં આવતા તથા છાવણીની આસપાસ મોટાં મોટાં બળતાં કરી ચોકીદાર લોકો જાગતો પહેરો રાખતા હતા.

૨. એવી રીતે અલાઉદ્દીનનું લશ્કર ગૂજરાત તથા મેવાડની સરહદ ઉપર પડેલું હતું. બીજે દહાડેથી પાટણ તરફ કૂચ થવાની હતી, તેથી આગળથી થાક ખાઇ લેવાને ઘણાએક તે દહાડે રોજ કરતાં વહેલા સૂઈ ગયા હતા. માધવ પોતાના તંબુમાં પડયો હતો. તેણે સૂવાને ઘણાં ફાંફાં માર્યાં પણ નિદ્રાદેવીએ તેના ઉપર મહેરબાની કીધી નહિ. માધવે ગૂજરાતના મંડળેશ્વર તથા મોટા સામંતોને ફોડવાને ગુપ્ત જાસુસો મોકલ્યા હતા, લોકોની પ્રીતિ રાજા

ઉપરથી ઊઠાવીને પોતાની તરફ તેઓને ખેંચી લેવાની ઘણી મહેનત કરી હતી, પણ તેના સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા. આ વખતે તેની આખી જીન્દગીનું ચિત્ર એક તખતા ઉપર ચિતરાઈને તેની આંખ આગળ આવ્યું, અને મનમાં એટલો તો ઉકળાટ થઈ આવ્યો કે તે એક નાના છોકરાની પેઠે મોટે અવાજે પુષ્કળ રડયો. પોતાના દેશ ઉપર મ્લેચ્છ લોકોને લઈ આવ્યો, તેથી તેના મનમાંનું વેર તો તૃપ્ત થયું, પણ તેના અંતઃકરણમાં તેના આવા કામથી ઘણો પસ્તાવો થયા કરતો. જગતના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે એ પ્રમાણે કરવામાં માધવ કાંઈ એકલો નહોતો. અસલના વખતમાં બ્રિટન દેશમાં વાર્ટિજરને જર્મનીથી સૅકસન લોકોને, સ્પેનમાં કાઉન્ટ જુલિયને આફ્રિકાથી મુસલમાન સરદાર મુસાને પોતાના રાજા ઉપર માધવના જેવાજ કારણ વાસ્તે વેર લેવાને તેડાવ્યા હતા. વેર માણસના અંતઃકરણ ઉપર એવા જ જોરથી અમલ ચલાવે છે. એ સઘળા માણસો પોતાનું વેર લીધા પછી પસ્તાય છે. માધવનાનાં આટલી વાર સુધી દેશાભિમાન તથા ધર્માભિમાન દબાઈ ગયાં હતાં, તે આજે ફરીથી ઉછળ્યાં. જે ગૂજરાત દેશમાં તેનો જન્મ થયો, જે દેશમાં તેની બાલ્યાવસ્થા ખુશી તથા આનંદમાં ગઇ, જે દેશમાં જુવાનીમાં તેની ઉગતી આશાની કળીઓ ફૂટી અંતે ફાટીને તે ઉપર ફૂલ આવ્યાં, જે દેશમાં તેની નાતજાત, સગાવ્હાલાં, ઓળખીતા મિત્રો રહેતા હતા, જે દેશમાં તેણે રાજ્યનો કારભાર ચલાવ્યો હતો, જ્યાંના રહેવાસીઓ પોતાના સ્વદેશી કહેવાયા, જેઓ

તેને એક વાર પોતાના પિતા સમાન ગણતા હતા, જેઓનું રક્ષણ કરવું તથા જેઓના સુખમાં વૃદ્ધિ કરવી એ તેનો મુખ્ય ધર્મ છે એમ તે જાણતો, તે દેશ તથા તે રહેવાસીઓનું સ્વતંત્રપણું હરી લેવા, દેશી રાજાને ઊઠાડી મૂકી પારકા રાજાનું રાજ્ય સ્થાપન કરવા, પોતાના દેશીઓને પગે બેડી પહેરાવવા તથા હમેશ સુધી ગૂજરાતને ગુલામગિરીની હાલતમાં નાંખવાનો તેણે ઉપાય કીધો, તે વિચારથી તેને મહાકષ્ટ થયું. વળી મુસલમાનોનું રાજ્ય થતાં ધર્મ ઉપર તો જુલમ થવાનો જ. મૂર્તિના નામ ઉપર તેઓને ઘણો દ્વેષ હતો; તેઓનો મત કુરાન કે તરવાર—અથવા દયા લાવે તો સુન્નત કે જજિયો. આમાંથી કોઈ દહાડો હિંદુધર્મનો લય પણ થાય. દેવસ્થાનની મસજીદ થઈ જાય. જ્યાં હમણાં ઘંટ વાગતા તથા શંખનાદ થતા ત્યાં કોઇ વખત મુલ્લાં બાંગ પોકારે. જે અધિકાર હમણાં બ્રાહ્મણો ભોગવતા તે હવે પછી મુલ્લાં તથા સૈયદ ભોગવે તથા જ્યાં હમણાં 'રામ રામ' તથા 'શિવ શિવ' એ શબ્દ સંભળાતા, ત્યાં 'અલ્લા અલ્લા' તથા પેગંબરનું નામ સંભળાય એ કાંઇ થોડી વાત નહોતી. વળી આવા સુંદર રળિયામણા તથા ફળદ્રૂપ ગૂજરાતને ઉજ્જડ કરી નંખાવવું, તેના રહેવાસીઓને કતલ કરાવવા તથા લોકોનું જે દ્રવ્ય તથા મૂલ્યવાન વસ્તુઓ તેઓએ શ્રમ કરી મેળવ્યાં હોય તથા ઘણું જતન કરી જાળવ્યાં હોય તે સઘળાં પારકે હાથે લૂંટાવા દેવાં, તથા તે સિવાય બીજી ઘણીક આફતો જે લડાઇથી દેશ ઉપર પડ્યા વિના રહેતી નથી તે સઘળી ગૂજરાત ઉપર લાવવામાં સાધનભૂત

થવું એ વિચારોથી માધવને ઘણી બેચેની હતી તથા તેની નિદ્રાનો અટકાવ થતો હતો.

૩. સવાર પડી એટલે છાવણીમાં ગડબડાટ થઇ રહ્યો. સઘળા કૂચ કરવાને તૈયાર થયા, અને સૂર્ય ઉગ્યા પછી તુરત લશ્કર આગળ ચાલ્યું. શત્રુનાં લાખો માણસો એ પ્રમાણે ગૂજરાત ઉપર તીડનાં ટોળાંની પેઠે પડ્યા, અને તે નુકશાનકારક જીવડાંની પેઠે રસ્તામાં જે કાંઈ આવ્યું તેને ખરાબ તથાં પાયમાલ કરતા ગયા. તે વખતે હોળીના દહાડા હતા. શિયાળો અને ઉનાળો દેશ ઉપર સત્તા ચલાવવાને લઢી મરતા હતા. અને લઢી લઢીને થાકીને તેઓએ સમાધાન કીધું હોય એમ જણાતું હતું. દિવસે ઉનાળાનો અને રાતે શિયાળાનો અમલ ચાલતો હતો. ખેતરમાં રવિ એટલે શિયાળાનો પાક હતો તેની કાપણી કરવામાં આવી હતી, અને તેથી તેમાં ખૂંપરાં સિવાય બીજું કાંઈ જોવામાં આવતું નહોતું. ખેડુત લોકો પોતાની મહેનતથી પરવારેલા હતા તથા ખળીમાંના અનાજની પણ ધારા પ્રમાણે વહેંચણ થઇ હતી. આંબાનાં ઝાડો ઉપર મોર આવેલા હતા તથા તે ઉપર કોયલ મધુર સ્વરથી વસંત ઋતુને આદરમાન આપતી હતી. ઘણે ઠેકાણે ફાગ ખેલવાને કેસુડાના ફૂલનો રંગ, ગલાલ, અબીલ ઇત્યાદિ તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં. પણ તે વર્ષે ગૂજરાતમાં તેના એક બાળકના કૃત્યથી જુદી જ રીતની હોળી ખેલાવાની હતી. હોળી માતાને આ વખતે ઘણી ભૂખ લાગી હતી, અને તે શાંત કરવાને હજારો માણસને ભક્ષ કરવાનો મનસુબો તેણે કીધો હતો. જ્યાં લોહી જેવા રાતા

રંગના પ્રવાહની રેલ ચાલવાની ત્યાં કેસુડાના રંગની શી જરૂર? તથા ગલાલ અબીલ શા કામનાં? આ વર્ષે કાંઇ સ્ત્રી પુરુષ હેતથી ફાગ ખેલવાનાં નહોતાં. તેને બદલે લાખો હિંદુ તથા મુસલમાન સામસામા આવી એક ભયંકર હોળી રમવાના હતા. તેમાં પ્યારને બદલે દ્વેષ તથા મોહને ઠેકાણે વેર હતું. હોળીના ઉત્સવના દિવસ આવ્યા જાણી લોકોમાં જે આનંદ ઉપજવો જોઇએ તેને બદલે આ વખતે તો તેઓના હૈયામાં ભડભડ હોળી બળવા લાગી હતી. શત્રુનું લશ્કર આવતું જોઇને તથા કરણ રાજાએ પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કરવા માંડયું તેથી જ્યાં ત્યાં સઘળે ઠેકાણે હાહાકાર થઇ રહ્યો હતો. શહેરના તથા ગામોના દરવાજા દિવસને વખતે પણ બંધ રાખવામાં આવતા હતા; ઢોરોને શહેર તથા ગામોની માંહે ચરાવવા માંડયાં હતાં; સઘળા મરદો લડવાને અથવા નાસી જવાને તૈયાર થઈ રહી બુકાની બાંધીને ફરવા લાગ્યા હતા; ગામડાંના લોકો પોતાનું અનાજ તથા જે થોડા ઘણા પૈસા હતા તે સઘળા દાટીને તથા કુવા અને વાવો બની શકે તેટલા પૂરી નાંખીને પોતાનાં ગામ ઉજ્જડ કરી આગળ ચાલ્યા જતા હતા. એ રીતે જેમ જેમ પાદશાહી લશ્કર આવતું ગયું તેમ તેમ નાસતા લોકોનો સમુદાય વધતો ગયો. બાળક, જુવાન અને ઘરડા, સ્ત્રી તેમજ પુરુષો પોતાનાં પ્યારાં ગામોને બળતાં જોતાં રડતાં તથા શોક કરતાં આગળ ચાલતાં, તેઓમાંથી ભૂખ, તરસ તથા પૈસાની તંગી અને એવાં બીજાં કારણોથી રસ્તામાં સેંકડો મુડદાં થઈ અથવા માંદા થઈ પડતાં, અને

પાછળ શત્રુ પાસે જ હોવાથી તેઓને તેમનાં તેમ મૂકી બીજાં પાટણ જલદીથી જઈ પહોંચવાને દોડાદોડ કરતાં હતાં.

૪. હવે પાટણ શહેરમાં કેવી ગડમથલ થઈ રહી હતી તે ઉપર આપણે નજર કરીએ. લશ્કરમાં જેઓ ગયા હતા તેઓનાં માબાપ, છોકરાં, ધણીધણિયાણી તથા બીજાં સગાં સંબધીઓ તેમનું શું થશે એ વિચારથી હાયપીટ કરતા હતા. વેપારીઓ જેઓએ છળભેદથી તથા હિંમત ચલાવી સાત પેઢી સુધી પહોંચે એટલું ધન ચાંચવે પાવડે ઉસરડયું હતું, તે ધન જોઈને તેઓની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલતી હતી. તેઓ ભોંયમાં મોટા ખાડા ખોદીને તેઓની સઘળી દોલત દાટી આગળ શું થાય છે તેની રાહ જોતા બેઠા. સર્વે લોકો પોતપોતાના દેવની ભક્તિ કરવા લાગ્યા અને મ્લેચ્છ શત્રુનો એકદમ નાશ થાય, રાજાનો જય થાય, ધર્મનું રક્ષણ થાય અને ગૂજરાતનું દેશી રાજ્ય રહે તેને માટે ધર્મને લગતા હજારો ઉપાયો સઘળા કરવા મંડી પડયા હતા. એ પ્રમાણે સઘળા લોકોમાં ચિંતા પથરાયેલી હતી. શહેરમાં આસપાસનાં ગામોના લોકો આવી ભરાયા હતા તથા સઘળું લશ્કર પડયું હતું તેથી તેમાં તલ પડે એટલી જગા રહેલી નહોતી. ઘણાએક લોકો મેદાનમાં પડયા હતા. કેટલાએક લોકો માંડવા બાંધીને તેમાં રહ્યા હતા, અને કેટલાએકે ઘણાં ભારે ભાડાં આપી ઘરો લીધાં હતાં. સઘળા લશ્કરને ડેરાતંબુઓ તાણીને તેમાં રાખેલું હતું. એ પ્રમાણે પાટણ સઘળું ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું હતું. તે સઘળાઓને ખાવાનું જોઈએ તેથી સઘળી ખાવાની જણસોનો ભાવ ઘણો

જ વધી ગયો હતો, અને તેને લીધે બીજી સઘળી વસ્તુઓ પણ તેવી જ મોંઘી વેચાવા માંડી હતી. એવી મોંઘવારીને લીધે ગરીબ લોક ઘણું દુઃખ પામવા લાગ્યા અને કેટલાએક ભૂખથી મરવા જેવા થયા.

૫. દરબારમાં પણ ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો. સઘળા મંડળેશ્વરો પોતપોતાના તાબાનાં માણસો લઈને આવ્યા હતા. મંડળીક રાજાઓને મદદ લઈ આવવાને જાસુસો મોકલ્યા હતા; પણ તેઓને આવતાં વાર લાગશે એમ જાણીને તેઓની તરફથી રાજાએ ઘણો ભરોસો રાખ્યો નહોતો. બહારના જુદા જુદા સ્વતંત્ર રાજાઓના સંધિવિગ્રહિક લોકોએ પોતાના રાજાને લખવાને કબુલાત આપી હતી, પણ એવા પાંચ સાતની મદદથી લઢાઇમાં જય મેળવવો એમાં કાંઈ પ્રતિષ્ઠા નહિ. તેમજ કરણ રાજાને લઢાઈમાં બહાદુરી બતાવી પોતાનું નામ અમર કરી લેવાની ઈચ્છા હતી, અને જો બહારથી સહાયતા આવે તો તે ઈચ્છા પાર પડે નહિ તેથી તે સંધિવિગ્રહિક લોકોનો ઉપકાર માની તેઓની તરફથી મદદ લેવાની તેણે ના કહી હતી. રાજા કરણ ઘણા જ ઉમંગમાં હતો. તેની સર્વ શક્તિઓ જે આજ લગી વાપરવામાં ન આવ્યાથી નિદ્રાવશ થઈ હતી, તે સઘળી હવે જાગ્રત થઈ. તેણે લઢાઈની સર્વ તૈયારી ધમધોકાર કરવા માંડી અને તે કામમાં તેણે આખો દહાડો અને રાતનો ઘણોએક ભાગ જાતે મહેનત કીધી. પછી મુસલમાન લોકોનું લશ્કર પાસે આવતું જાય છે એમ જાણી તેઓની સાથે લડવા જવાને શહેરમાંથી જલદી કૂચ કરવી એવો ઠરાવ કીધો. તે વખતે

સઘળા **વૃદ્ધ** તથા શાણા સરદારોએ તેને સલાહ આપી કે મંડળીક રાજાઓ પોતપોતનાં લશ્કર લઇને આવે ત્યાં સુધી આપણે **પાટણ**ના કિલ્લામાંથી બહાર જવું નહિ. એટલા વખતમાં મુસલમાનોનું લશ્કર આવશે, અને શહેરને ઘેરો ઘાલશે તો તેઓનો નિશ્ચય નાશ થયો એમ જાણવું. જ્યારે મંડળીક રાજાઓ આવી પહોંચશે ત્યારે તેઓ પાછળથી તેઓના ઉપર હુમલો કરશે તે જ વખતે આપણે પણ કિલ્લામાંથી નીકળીને આગળથી તેમના ઉપર હુમલો કરીશું. જ્યારે એ પ્રમાણે તેઓ બન્ને તરફથી સપડાશે ત્યારે બચવું ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડશે અને તેઓ સઘળા નક્કી માર્યા જશે. જો કદાચ આપણી તેમાં હાર થઇ તોપણ પાછા કિલ્લામાં ભરાઈ જવું બની આવશે અને ત્યાં રહીને આપણે તેઓને થકવી નાખીશું. તેઓનું લશ્કર મોટું છે ખરૂં, પણ તેઓની પાસે મજબૂત તથા મોટા કિલ્લા લેવાને જોઇએ તેવો તથા તેટલો સામાન નહિ હશે, તેમ એટલા બધા માણસોને ઘણા દહાડા સુધી ખોરાક પણ પૂરો પાડી શકાશે નહિ તેથી તેઓના માણસો-માંથી કેટલાએક ભુખે મરી જશે અને બીજાઓ નાહિમ્મત થઇ જશે અને અંતે નિરાશ થઈ તેઓને દેશ છોડી જતા રહેવું પડશે

૬. આ વિચાર કરણ રાજાને જરા પણ ગમ્યો નહિ. કરણમાં જોઈએ તે કરતાં પણ વધારે શૂરાતન હતું, એટલે તે લઢાઇ કરવાને એટલો બધો આતુર થયો હતો કે તે કિલ્લામાં ભરાઇ બેસવા જરાયે ખુશી નહોતો. તે કહે:

"આપણી તલવાર ઉપર તથા સત્ય ઉપર ભરોંસો રાખી રણસંગ્રામમાં ઉતરવું,—પછી જે થાય તે ખરૂ. બાયડીઓની રીત પકડી જીતવું તે કરતાં લઢાઇમાં પડવું એ લાખ દરજ્જે સારૂ છે. એ ચંડાળ લોકોએ વગર કારણે એક બ્રાહ્મણના કહેવાથી સૂતો સિંહ જગાડયો છે, તેઓએ સાપના મોંમાં હાથ ઘાલ્યો છે, કાળને ખિજવી બોલાવ્યો છે અને મોત પોતાને હાથે માગી લીધું છે; તેઓને દાટવાને પોતાના દેશમા જગા ન મળવાથી આપણે અહીં આવ્યા છે. માટે હવે કાગડા, સમડી, તથા ગીધને મોટી ઉજાણી મળશે, તેઓનું આપણાં ખેતરો તથા વાડીઓમાં સારૂ ખાતર બનશે, અને વળી આવતી સાલ જ્યારે પાક સારો થશે, ત્યારે તેઓને મરવાને જ જાણે પરમેશ્વરે મોકલ્યા એમ માની ખેડુતો ભગવાનનો પાડ માનશે. માટે લઢવું, લઢવું ને લઢવું."

૭ સામંતોએ રાજાની સઘળી વાત સાંભળી લીધી. તેઓ પણ રજપૂત હતા તથા તેઓમાં હિમ્મતની કાંઈ કસર નહોતી તેથી તેઓનું લોહી પણ લઢાઇની વાતો સાંભળી ઉકળી આવ્યું, અને રાજાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ નિશ્ચય થયો.

૮. શુભ દિવસ જોઇ, તે દહાડે સવારે રાજા ટોપ તથા બખતર સજીને તથા લઢાઇનાં સઘળાં શસ્ત્ર બાંધીને તૈયાર થયો. સઘળા સરદાર તે જ પ્રમાણે તૈયાર થઇ ઊભા રહ્યા. રાજગોરે રાજાને કપાળે ટીલું કીધું તથા આશીર્વાદ દીધો. ભાટ લોકો રાજાને શૂર ચઢાવવાને કવિતા બોલવા લાગ્યા. બારણા

આગળ મોતીના સાથિયા પૂરાયા. ચોગાનમાં સઘળું લશ્કર તૈયાર થઇ ઉભું રહ્યું. દશ હજાર સવાર, પાંચસે હાથી, વીસ હજાર પાયદળ, પાંચસે રથ, એટલાં લઢવાનાં સાધન હતાં. જયજયકારનો નાદ થઈ રહ્યો અને રણસંગ્રામનાં વાજીંત્રો વાગ્યાં. રાજા તથા લશ્કરને જોવાને શહેરમાં અથાગ ભીડ થઇ હતી. તેઓ સઘળા લઢ ઈના પરિણામને વાસ્તે ઘણા ચિંતાતુર દેખાતા હતા. રાજાનું સૈન્ય આટલું થોડું જોઇને તેઓને ઘણો ભય લાગતો હતો. અને જેમ હાથીઓના ટોળામાં એક વાઘના બચ્ચાનું અંતે કાંઇ ચાલે નહિ, તેમ એ સૈન્ય આખરે કપાઈ જશે, એવી દહેશત લોકોને રહેતી હતી. તોપણ શૂરા કરણ રાજાને જોઇને તેઓને ઘણો ઉમંગ આવ્યો. રસ્તામાં તેના ઉપર ફૂલ તથા ફળની વૃષ્ટિ તેઓએ કીધી તથા તેના જય વાસ્તે સ્તુતિઓ થઈ. રાજાએ ઘણા દહાડાનાં તેનાં કામોથી થયેલી અપ્રીતિ દૂર કીધી. શૌર્ય એ હજારો અવગુણ ઢાંકી નાખનારો એક ઘણો વિચક્ષણ ગુણ છે.

૯. શહેર બહાર જઈ કરણ રાજાએ પોતાના લશ્કર સહિત છાવણી કીધી. તેની બે બાજુએ પહાડ હતા અને પછળથી નદી વહેતી હતી. બીજે દહાડે મુસલમાન લશ્કર આવી પહોંચ્યું. કરણનું લશ્કર ક્યાં પડ્યું છે તેની અલફખાંને ખબર મળી હતી તેથી તે પણ પોતાના લશ્કરની ગોઠવણ કરી લઢવાની તૈયારી કરી આવેલો હતો. બપોરની વખતે બન્ને લશ્કર સામસામાં થયાં.

૧૦. અલફખાંએ સામા લશ્કરને તેની જગાએથી ખસે-

ડવાને તેના માણુસોને હુકમ આપ્યો. 'અલ્લા હુ અકબર'ની ચીસ પાડી મુસલમાન સિપાઇઓ આગળ ધસ્યા, અને રજપૂતોને તેઓની જગાએથી હડસેલવાને ઘણાએક પ્રયત્ન કીધા, પણ તેઓ પહાડની પેઠે જડ થઇ ઉભા રહ્યા. લઢાઇ ઘણી ભારે ચાલી. ચોમાસામાં પવનના જોરથી વાદળાં સામસામાં અથડાય છે તેમ તે બન્ને લશ્કરો અથડાયાં. તલવારોના ખડખડાટથી કાન બહેર મારી ગયા; તેઓના વીજળી જેવા ચળકાટથી આંખ જંખવાઇ ગઇ; તીર તો આકાશમાં એટલાં ઊડી રહ્યાં હતાં કે તેમાંથી કોઈ પક્ષીથી પણ જવાતું નહિ, અને વરસાદની પેઠે તેઓ નીચે પડતાં હતાં. જમીન ઉપર લોહીની રેલ ચાલી; યોદ્ધાઓની ચીસથી ત્યાં કાંઇ શબ્દ પણ સાંભળવામાં આવતો નહોતો. એ બધા ગડબડાટની સાથે ઘાયલ સિપાઇઓ ધૂળમાં રગદોળાતા તથા તેઓને તેમના ઘાથી દરદ થતું તે સઘળાના કષ્ટથી તેઓ બુમાબુમ પાડી રહ્યા હતા. બન્ને તરફનાં સેંકડો માણુસો સૂઆં, પણ રજપૂત સિપાઇઓએ પોતાના ધારા પ્રમાણે તથા પોતાના ધર્મ પ્રમાણે પીઠ ફેરવી નહિ કરણમાં જાણે ભૂત ભરાયું હોય તેમ જણાતું હતું. તેની આંખ ખૂનથી ભરેલી લાલચોળ થઈ ગઇ હતી. તે પોતાની તેજસ્વી તલવાર વડે ચોતરફ ફરી વળ્યો અને જે તેના સપાટામાં આવ્યો તેના બે કંકડા કર્યા વિના રહ્યો નહિ. એક વાર તેનો હાથી મરી ગયો ત્યારે તે ઘોડા ઉપર સવાર થઈને લઢયો. તે ઘોડો પણ કતલ થઈ ગયો ત્યારે તે પાયદળ સિપાઇઓમાં સામેલ થયો અને પોતાના શરીરની કાંઇ ફીકર રાખ્યા

વિના એક સાધારણ સિપાઇની પેઠે લડયો. જ્યારે તે એક બે ઠેકાણે ઘાયલ થયો, અને કેટલાએકે તેને ઓળખીને જાણ્યું કે જો તે વધારે વાર સુધી આ ઠેકાણે રહીને યુદ્ધ કરશે તો બેશક માર્યો જશે, ત્યારે તેને સમજાવીને એક ઘોડો આપ્યો અને સવારોની હારમાં મોકલી દીધો. રાજાની આવી બહાદુરીથી તેના સામંતો પણ તેવી જ હિમ્મતથી લઢયા, અને સાધારણ સિપાઇઓ પણ મરણિયાની પેઠે મોતનો ડર જરા પણ ન રાખતાં પોતાનાં શસ્ત્ર નિર્ભયપણે વાપરવા લાગ્યા. મુસલમાન લશ્કરનાં માણસો થાક્યાં, તેઓમાં ઘણાએકે ધૂળ ચાટી, ઘણાએક જખમી થયા, પણ રજપૂતો ઉપર કાંઇ અસર થઈ નહિ તેથી તેઓ હઠીને પાછા પોતાને ઠેકાણે ગયા. થોડી વાર સુધી થાક ખાઇ પાછો તેઓએ ધસારો કીધો. પણ રજપૂત સિપાઇઓ તેઓની ભેટ લેવાને તયાર થઇ રહ્યા હતા. અને સૈરંધ્રી જાણીને કીચક ભીમની સોડમાં ભરાયો હતો તેમ મુસલમાન લોકોને પણ જોઈએ તેવું જ સામા પક્ષથી આદરમાન મળ્યું. પાછું યુદ્ધ પહેલાં પ્રમાણે જ જોરથી ચાલ્યું, પણ કાંઇ થાગ લાગ્યો નહિ. સૂર્યદેવતા આ કાપાકાપીથી કંટાળી જઇને તથા પોતાના ભક્તોનું દુઃખ જોઇ કષ્ટ પામીને પશ્ચિમ દિશા તરફથી લાલચોળ મોઢું કરી ચાલ્યા ગયા; પૃથ્વી ઉપર અંધકાર પથરાવા લાગ્યો, પક્ષીઓ પોતપોતાના માળામાં જવા લાગ્યાં, તારાઓએ એક પછી એક પોતાનું મોઢું બતાવ્યું; કમળનાં ફુલો બંધ થઇ ગયાં અને જે મુસાફરો ગામમાં તે વખતે આવ્યા તેઓએ ત્યાં જ

રાતનો વાસો કીધો. ચંદ્રમાના પ્રકાશથી * અજવાળું તો થોડું પરમેશ્વરની તરફથી આવતું હતું, પણ લઢવાનું સામર્થ્ય શત્રુઓમાં હમણાં રહ્યું નહોતું તેથી તેઓ પાછા પોતાને ઠામે ગયા અને રાતે લઢાઇ બંધ રાખવાને તથા સવારે ઝળુઝળું થતાં પાછો તેનો આરંભ કરવાને અલફખાં-એ કુરણ રાજાને કહેણ મોકલ્યું. રજપૂતો પણ ઘણા જ થાકી ગયેલા હતા, તેઓને થોડાએક આરામની જરૂર હતી, તેથી એ પ્રમાણે તેઓએ કરવાનું કબુલ કીધું.

૧૧. રાત ચાંદરણી હતી; રૂપાનાં પતરાં જેવું ચાદરણું ખીલી રહ્યું હતું. પણ તે વેળા જમીન્ ઉપર કેવો ભયંકર દેખાવ જોવામાં આવતો હતો! એક મોટા મેદાન ઉપર હજારો વિકરાળ મોંવાળાં માણસો મુએલાં પડેલાં હતાં. તે ઉપર જ્યારે ચાંદરણું પડતું અને તેઓના મોં ઉપર મૃત્યુથી ઉત્પન્ન થતા ફિક્કા રંગની સાથે અજવાળાનો રંગ મળતો ત્યારે તેઓ ખરેખરાં ભયાનક દીસતાં હતાં. ઘાયલ લોકો ચીસાચીસ પાડતા તેઓને પોતપોતાનાં માણસો લઇ ગયાં અને તે ઠેકાણે જે ઓસડવેસડ થઇ શકે તે લગાડવામાં આવ્યું. લોહીની તો નીક ચાલી રહી હતી અને તેનો લાલ રંગ બદલાઇને કાળો થઈ ગયો

* મૂળમાં 'રાતનો વાસો કીધો,' પછી આ પ્રમાણે વાક્ય છેઃ 'લઢનારાઓથી એકબીજાનું મ્હોં જોઇ શકાતું ન હતું; એટલામાં ચંદ્રમાનો પ્રકાશ થયો.' એટલે કૃષ્ણ પક્ષની સૂચના થાય છે. પણ આગળ પા. ૧૧૪ મે 'એક પહોર રાત બાકી રહી, ત્યારે ચંદ્રમા અસ્ત થયો.' એમ કહ્યું છે. એ શુકલ પક્ષમાં જ સંભવિત છે; માટે શુકલ પક્ષને બંધબેસતું આવે, એ રીતે ઉપરનું વાક્ય ઘટે તે પ્રમાણે ફેરવ્યું છે—**સંક્ષેપક**

હતો. ગીધ, સમડી, કાગડા વગેરેને સારૂ જે મીજબાની પાથરેલી હતી તેનો ઉપભોગ કરવાને તેઓ તે વખતે ત્યાં નહોતાં, પણ વનવાગળાં ઊંચાં ઊડયાં કરતાં ઘુવડો પાસેનાં ઝાડ ઉપરથી અપશુકનવાળો તથા ભયાનક શબ્દ કાઢયાં કરતાં અને શિયાળવાં મુડદાંની ગંધથી ત્યાં આવીને મૂએલા માણસોનો આરામ ભંગ કરતાં હતાં તથા ઉજાણીનું પર્વ હાથ લાગ્યું તેથી બુમાબુમ પાડતાં હતાં. સઘળું ચુપાચુપ હતું. લશ્કરમાંથી કાંઇ પણ મોટો અવાજ આવતો નહોતો. મુસલમાન લોકોએ પોણી રાત નમાજ પઢવામાં કાઢી. રજપૂત લશ્કરમાં તે વખતે મહાભારત વંચાતું હતું. ભીમના પરાક્રમોની વાતો સાંભળી શૂરા રજપૂતોનુ લોહી ઉકળી આવતું હતું. તે સિવાય ભાટ લોકોએ આગલા ક્ષત્રિય રાજાઓની લઢાઇનાં કવિત કહી સંભળાવી સઘળાઓમાં શૂર ઉત્પન્ન કીધું હતું. એક પહોર રાત બાકી રહી. ત્યારે ચંદ્રમા અસ્ત થયો અને અંધારાનું પ્રાબલ્ય થઇ રહ્યું. મુસલમાન લોકોના વચન ઉપર ભરોંસો રાખી રજપૂત લોકોએ હજી લઢવાની તૈયારી કીધી નહોતી. જેવા તેઓ લઢાઇના કામમાં પ્રામાણિક તથા વચન પાળનારા હતા તેવા તેઓના શત્રુ હશે, એવો વિશ્વાસ રાખ્યાથી તેઓ છેતરાયા. જ્યારે રજપૂત સિપાઇઓ ઉપર વર્ણવેલા કામમાં પડેલા હતા, તે વખતે ખબર આપ્યા સિવાય મુકરર કરેલા વખતની પહેલાં મુસલમાન સિપાઇઓ તેમના ઉપર તુટી પડયા. રજપૂતો લઢવાને બિલકુલ તૈયાર નહોતા તેથી તેઓમાં ભંગાણ પડયું, લશ્કરમાં ફુટ પડી, સઘળે ઠેકાણે ગડબડાટ થઇ

રહ્યો અને અંધારામાં મિત્ર કે શત્રુ કોઇ ઓળખાયા નહિ. 'અલ્લા હુ અકબર'ની બૂમ સંભળાય, ત્યારે રજપૂત સિપાઇઓ કપાઈ જતા એમ જણાતું. અને એવા 'અલ્લાહુ અકબર' ની બૂમ ઘણીવાર સંભળાતી હતી. કરણ રાજાએ પોતાના લશ્કરને ગોઠવવાની ઘણી મહેનત કીધી પણ વ્યર્થ ગઇ. કાપણી કરનારા ખેડુતો દાંતરડાથી જેમ અનાજ કાપે તેમ રજપૂતો તે રાતે કપાઇ ગયા. રાજાનો ઘોડો મરી ગયો એટલે રાજાએ ઊભા રહી લડવા માંડયું, પણ હવે જય મળે એવી આશા નહોતી. એક તલવારના ઘાથી તેનાં પાંસળાં કપાયાં અને લોહી વહેવાથી અશક્ત થઈ તે ભોંય ઉપર પડયો. એ અવસ્થામાં તે કપાઈ મરણ પામત, પણ દૈવયોગે તે વખતે ઝાંખુ અજવાળું પડયું અને તેનું મોં એક શૂરા સરદારે તુરત ઓળખ્યું. રાજા જીવતો રહેશે તો ગયેલું રાજ્ય કોઇ દહાડો પાછું હાથ લાગશે એવા વિચારથી તેણે બેશુદ્ધ રાજાને ઊંચકી લીધો અને એક ઝડપદાર સાંઢણી ઉપર બેસી ચાલતો થયો. સવાર પડી એટલે રજપૂત સિપાઇની ખરેખરી અવસ્થા જણાઇ; રાતે અંધારામાં કેટલા-એક સિપાઇઓ નાસી ગયા; ઘણાએક તો માર્યા ગયા અને બાકી રહ્યા તેઓ જીવની આશા છોડી ભારે જોશથી લઢી લઢી મરણ પામ્યા.

પ્રકરણ ૮ મું

કૈળાદેવીનું હરણ

૧. કરણ રાજા પડયો, તેનું સઘળું લશ્કર કપાઇ ગયું તથા તુરકડાઓનું સઘળું સૈન્ય પાટણ ઉપર આવે છે, એવા દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળીને શહેરમાં હાહાકાર થઈ ગયો. દ્રવ્યવાન લોકો પોતાની દોલતની ફીકર કરવા લાગ્યા તથા હોદ્દેદાર લોકોને પોતાના હોદ્દાની ચિંતા પડી. પણ જેઓનાં સગાંવહાલાં તથા મિત્રો રણસંગ્રામમાં માર્યા ગયાં તેઓનાં દુઃખની કાંઇ સીમા નહોતી. કેટલીએક ઘરડી ડોશીઓ તથા ડોસાઓ પુત્રરહિત તથા નિરાધાર થઈ બેઠાં, કેટલાએક નાનાં છોકરાં બાપ વિનાનાં થવાથી નિરાશ્રિત થઇ ગયાં. તથા કેટલીએક જુવાન સ્ત્રીઓને વિધવાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ. શહેરમાં સઘળે રડારડ થઇ રહી; મોટા મોટા મહેલ કે નીચાં નીચાં ઝુપડાં સઘળામાં દુઃખ તથા શોકના શબ્દ સંભળાવા લાગ્યા. રાજાના મહેલમાં એક અંદરના ઓરડામાં કરણની સઘળી રાણીઓ એકઠી થઇ. આકાશમાં જેમ સૂરજ પ્રકાશે છે તેમ તેઓની વચ્ચે કૈળારાણી પ્રકાશતી હતી. આખા ભરતખંડમાં તેના રૂપનો જોડો નહોતો. તેની પાસે તેની બે છોકરીઓ ઊભી હતી, અને મુરઘીનાં બચ્ચાંને મારવા બાજ ઊંચે ઊંચે ઊડતાં તલપ મારે છે, તે વખતે તે બચ્ચાં જેમ તેની પાંખ નીચે ભરાઈ જાય છે તથા તેના શરીરને દબાઇને ઊભાં રહે છે, તેમ આ પ્રસંગે તે છોકરીઓ તેની માની સોડમાં દબાઈને ભયભીત થયેલી ઊભી

રહેલી હતી. તેઓમાંથી મોટી કુનકદેવીની ઉંમર આઠ તથા નાની દેવળદેવીની ઉંમર ચાર વર્ષની હતી, પણ તેઓના શરીરનો ઘાટ તેઓના વર્ષ પ્રમાણે જેટલો હોવો જોઈએ તે કરતાં કાંઇક વધારે ખીલેલો હતો; અને તેઓનું રૂપ તેઓની માના જેવું જ હતું.

૨. સઘળી રાણીઓ શોકાતુર થઇ બેઠેલી હતી; હવે શું કરવું તે કૌળારાણીને મોઢેથી સાંભળવાની રાહ જોતી હતી. પટરાણી મોટા આવેશથી રજપૂતના શૂરાતનથી તથા ક્ષત્રિયોનું લોહી મોં ઉપર લાવીને ધીમેથી પણ દૃઢતાથી બોલી: "મરવું, મરવું અને મરવું એ વિના બીજો કોઈ ઉપાય નથી. મરવામાં કાંઈ મોટી વાત નથી. એક વાર તો મરવું જ છે, ત્યારે હમણાં મરવામાં શી ચિંતા છે? જ્યારે આપણી આવી દશા થઇ છે ત્યારે મૃત્યુમાં શો ભય છે? આ જગતમાં આપણે જન્મીએ છીએ અને મરીએ છીએ. જે ટુંકી મુદત આપણે આ દુનિયામાં વાસો કરીએ છીએ. તેટલી ટુંકી મુદતમાં આપણે સૌ પોતપોતાનું કામ કરી લઇ આપણો મુકામ ઉઠાવીએ છીએ; અને ગયા પછી શું રહી જાય છે? કરોડો માણસ જગતમાં આવ્યાં અને ગયાં; તેઓની નામ નિશાની કાંઈ રહેલી છે? તેઓ પૃથ્વી ઉપર થઈ ગયાં તેનાં ચિહ્નો નજરે પડે છે? સઘળાનાં નહિ. ઘણાખરા તો કાળની મોટી રેલમાં ઘસડાઇ ગયા અને તેઓ હતા જ નહિ એમ લાગે છે, પણ થોડાએક તો દરિયામાંના ખડકની પેઠે મજબૂત ઊભા છે, અને તેઓ ઉપરથી કાળરૂપી રેલ જોરથી ચાલી ગઈ તોપણ તેઓના પાયા હજી

રહેલા છે અને અનંત કાળ પર્યંત તેઓ અચળ રહેશે. એ પાયા રહી ગયા તે શું ? તેઓનાં નામ, તેઓની આબરૂ. સારૂં નામ એ એક અમૂલ્ય વસ્તુ છે; તેની કિંમત આખા જગતનાં સોનાં, રૂપાં, હીરા, મોતી વગેરે ઝવેરાત કરતાં પણ ઘણી જ વધારે છે જેની પાસે સારૂં નામ છે તેના જેટલો શ્રીમંત બીજો કોઈ નથી. બીજી સઘળી દોલત નાશવંત છે, પણ સારૂં નામ અમર છે. બીજી દોલત તો ખુટી જાય છે અને તે દોલત મેળવનારાનું નામ એક બે પેઢી પછી નાશ પામે છે, પણ સારૂં નામ ધ્રુવના તારાની પેઠે અચળ રહે છે. દુનિયામાં લોકો પોતાના વંશ વડે જ આ લોકમાં અમર રહેવાની આશા રાખે છે તે ખોટી છે. એ પ્રમાણે તો એક અથવા ઘણું તો બે પેઢી સુધી તે ઓળખાય છે, પણ પછી તેનું મીંડું વળ્યું. તે હતો અને નહિ હતો એ સરખું જ થાય છે, પણ સારૂં નામ એ તો જગતને એક મોટો વારસો આપી જવા જેવું છે. સારા નામવાળાનું સ્મરણ કાયમ રાખવાને વંશની જરૂર નથી; તે તો અંધકારમાં સૂર્યના એક કિરણની પેઠે પ્રકાશ્યા કરશે. સારૂં નામ અથવા આબરૂ એ એક મોટી વસ્તુ છે. સઘળાને તે પારસમણિ મેળવવાની આતુરતા હોય છે; સઘળાઓ તે અમૂલ્ય હીરો પ્રાપ્ત કરવા મહેનત કરે છે, પણ સઘળાના પ્રયત્ન સફળ થતા નથી. જેઓએ પોતાના અંગથી, મનથી અથવા નીતિની શક્તિ વડે જગતમાં મોટા તથા અગત્યના ફેરફાર કીધા છે તેઓનાં નામ અમર રહી ગયાં છે. વળી જેઓએ અસાધારણ કામો કીધાં છે, એટલે જેઓએ સત્યને વાસ્તે

અથવા આબરૂને વાસ્તે પોતાનો દેહ અર્પણ કીધો છે, તેઓનાં નામ તેઓના દેશના અને વખતે આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે લખાયલાં છે. જગતમાં નામ મેળવવા ખાતર મરવું કોણ કબુલ નહિ કરે? જે માણસ થોડા દહાડા વધારે દુનિયાની જંજાળ તથા ફિકર ખમવા સારૂ પોતાનું સારૂં નામ જવા દે છે, પોતાની આબરૂ ખોવાનું કબુલ કરે છે, તે ખરેખરો અધમ જાણવો; તેનાં કોઈ પણ વખાણ કરતું નથી અને જ્યારે તે મરે છે ત્યારે જેમ વાડીમાંથી નકામા છોડવા નીંદાઇ જાય છે અને ઊખડી છૂંદાઈ જાય છે, જેમ કીડો ભોંય ઉપર ઘસડાતો ઘસડાતો ચાલતાં પગ તળે કચડાઈ જાય છે અને તેને કોઈ ગણતું નથી, જેમ એક પશુ જંગલમાં મરી જઈ સડયાં કરે છે, તેમ તે હતો જ નહિ એવો થઇ જાય છે, અને દરિયા કીનારા ઉપરની રેતીમાંનો એક દાણો ઊડી જવાથી કાંઈ ખોટ જણાતી નથી તેમ જગતમાં માણસની કુલ સંખ્યામાંથી તે ઘટેલો કોઇને લાગતો નથી. તેને કોઈ આબરૂ આપતું નથી; તેને વાસ્તે રોઈ રડતું નથી અને તેની કીર્તિ વધારવાને કવિ તેની કવિતા બનાવતા નથી. સઘળાં માણુસો આ પૃથ્વી ઉપરની ટુંકી મુસાફરીથી તૃપ્ત થતાં નથી. તેઓને ઘણાં વર્ષ દુનિયામાં જીવવાની ઇચ્છા હોય છે અને જ્યારે તેઓ એટલી મુદત જગતમાં ટકી શકતા નથી, ત્યારે થોડાં વર્ષ પૃથ્વી ઉપર ને બાકી રહેલાં વર્ષો માણુસોના સ્મરણ-સ્થાનમાં જીવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ સઘળાં કારણોથી આપણે સઘળાંઓએ મરવું જોઇએ અને તેમ કીધાથી

આપણું નામ શૂરી સ્ત્રીઓ જેઓએ સ્વાર્પણ કરી પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે તેઓની ટીપમાં ઉમેરાશે, માટે આ મહેલને આગ લગાડી મૂકવી અને આપણે સઘળાંએ એમાં રહી બળી મરવું."

૩. મરવાની આ ભયંકર રીતથી કોઇ પણ રાણીનું મન ત્રાસ પામેલું દેખાયું નહિ. સઘળાંએ પોતાની તે પ્રમાણે કરવાની ખુશી દેખાડી. તે ઉપરથી સઘળી રાણીઓએ પોતાનો દેહ અર્પણ કરવાની તૈયારી કીધી. કૈળાદેવીએ પહેલો વિચાર પોતાની કુમળી વયની બે દીકરીઓને વાસ્તે કીધો. પોતાના એક ખાસ ચાકરને બોલાવી તેને તે દીકરીઓ સોંપી અને તેઓને પોતાના બાપ પાસે લઈ જવાનું કહ્યું. પેતાની પ્રાણ સમાન વહાલી છોકરીઓનો વિયોગ થવાનો સમય આવ્યો ત્યારે તેની છાતી ભરાઈ આવી, અને તે કેટલીક વાર સુધી પોકેપોક મૂકીને રડી. છોકરીઓને વિદાય કર્યા પછી સઘળી રાણીઓએ પોતપોતાના કામકાજનો બંદોબસ્ત કરી લીધો. પછી મહેલના જે ભાગમાં જલદીથી બળે એવા પદાર્થો હતા ત્યાં એક મોટો કાકડો સળગાવી મૂક્યો. આગનું જોર વધી ગયું. જે મહેલ પાટણ શહેર વસાવતી વખતે વનરાજે બાંધેલો, જે મહેલમાં મૂળરાજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, ભીમદેવ ઈત્યાદી રાજાઓ જન્મ્યા તથા મૂઆ, જે મહેલમાં જયના આનંદકારક શબ્દ ઘણીવાર સંભળાયેલા, જે મહેલે રાજ્યના નાના પ્રકારના ફેરફાર થયેલા, અને જેણે આશરે સાડા પાંચસે વર્ષ વાયુ, વૃષ્ટિ તથા કાળચક્રના અનેક સપાટા ખમેલા તે મહેલ આજે અગ્નિદેવને ભેટયો.

પણ રાણીઓએ કીધેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાનો હતો, હજુ તેઓને સુખદુઃખનો સ્વાદ વધારે ચાખવાનો હતો. તેથી એવું બન્યું કે જે વખતે આગનું જોર ભરપૂર ચાલી રહ્યું હતું, તે વખતે મુસલમાન લોકોનું લશ્કર શહેરમાં આવી પહોંચ્યું અને તે સઘળું બળતા મહેલ આગળ આવી ઊભું રહ્યું.

૪. ગૂજરાત જીતવાની એક મતલબ ત્યાંનું અગણિત દ્રવ્ય હરણ કરવાની હતી, તેથી જો મહેલ બળી જશે તો તે માંહેના સઘળા ખજાનાનો નાશ થશે એ બીકથી અલફખાંએ આગ તુરત હોલવી નાંખવાનો પોતાના સિપાઈઓને હુકમ કીધો. તે વખતે હજારો માણસો મહેલ ઉપર તુટી પડ્યાં અને આગની ગડબડાટમા લૂંટવાનો સારો વખત મળશે એવી ઉમેદથી ઘણા જોરથી સિપાઇઓ કામે વળગી ગયા. જોતજોતામાં તેઓએ મહેલનો બળતો ભાગ તોડી નાંખ્યો અને પાણીનાં વાસણ પાસેના ઘરોમાંથી લાવી આગ હોલવી. થોડીવારમાં અંદર જવાનો રસ્તો થયો અને થોડા બહાદુર મોતને ન ગણનારા સિપાઇઓએ મહેલમાં પેસી રાણીઓને તથા બીજા કેટલાએક માણસોને બહાર ખેંચી કાઢ્યાં અને પડેલી આખડેલી વસ્તુઓ જે હાથમાં આવી તે લઈ આગળ ચાલ્યા. આ વખતે કૈળારાણી છેક નિરાશ થઈ ગઈ તથા શત્રુના હાથમાં પડવાની ફીકરમાં પડી. પણ તેણે હિંમત મૂકી નહિ. તે એક ઓરડામાં ભરાઇ અને તેને માંહેથી બંધ કીધો. પછી જલદીથી તેણે સ્ત્રીનો વેષ કાઢી નાંખીને પુરુષના વસ્ત્ર પહેર્યાં, પોતાની ખુબસુરતી

ઢાંકવાને મોં ઉપર રંગ લગાડયો અને પોતાનું રૂપ બદલી નાંખી ઢાલતલવાર બાંધીને ઓરડાની બારીએ જઈ ઉભી રહી ત્યાં આવીને "બળું છું રે બળું છું." એવી બૂમ પાડી. તે ઉપરથી નીચેના સિપાઇઓએ દયા લાવીને એક સીડી મૂકી તે ઉપરથી તે નીચે આવી. તે કોઇ રાજાનો ખવાસ હશે એમ જાણી તેના ઉપર કોઇએ ધ્યાન આપ્યું નહિ. થોડી વાર આણીગમ તેણીગમ ફરીને તે ત્યાંથી જતી રહી, અને એક તેના ઓળખીતા રજપૂત પાસે જઇ તેનો ઘોડો માગી લીધો. તે તેજસ્વી તથા જલદ હતો તે ઉપર સવાર થઇ તથા રસ્તામાં કોઇ ઉપદ્રવ ન કરે માટે રજપૂતનો વેષ બદલી મુસલમાનનો વેષ ધારણ કરી શહેરના દરવાજા બહાર સહેલથી ચાલી ગઇ.

૫. રાજમહેલ જલદીથી છંટાઈ ગયો. બીજી રાણીઓ જીવતી નીકળી સઘળો ખજાનો સહીસલામત હાથ લાગ્યો. અને શહેરમાં સઘળી વાતે બંદોબસ્ત કરી અલફખાંએ અલાઉદ્દીન પાદશાહની તરફથી ગૂજરાતનું રાજ્ય કરવા માંડયું. રૂપસુંદરી માધવને પાછી મળી. એ પાછા મળેલા સુખની યાદગીરીને વાસ્તે માધવે વર્દ્ધમાનનગર (વઢવાણ)માં એક વાવ બંધાવી તે હજી તેના નામથી ઓળખાય છે.

૬. ગૂજરાત સઘળું એક લઢાઈમાં જીતાયું તે સમાચાર પાદશાહને હવે કહેવડાવવાના હતા. પણ એકલી ખબર મોકલ્યાથી અલાઉદ્દીન જેવો પાદશાહ પ્રસન્ન થશે નહિ એવું અલફખાંને નક્કી હતું. તેણે ગૂજરાતની કોઈ નવાઇની

વસ્તુ મોકલવી જોઇએ અને બહાના દાખલ કેટલોએક તે દેશનો ખજાનો પણ મોકલવો જોઇએ. કરણ રાજાની પટરાણી કૌળારાણીની ખુબસુરતી આખા ભરતખંડમાં પ્રસિદ્ધ હતી. રૂપમાં તથા બીજી હોંશિયારીમાં તે અનુપમ હતી તથા તેની કીર્તિ દિલ્હી સુધી ફેલાઇ હતી. એવી કૌળારાણીને દિલ્હીમાં પાદશાહ પાસે મોકલવાનો અલફખાંએ ઠરાવ કીધો, અને તે મતલબસર તેણે તેની સઘળે ઠેકાણે શોધ કરવા ચોતરફ સવારો મોકલ્યા.

૭. કૌળારાણીએ શહેર બહાર જઈ પોતાના બાપના દેશ ઝાલાવાડ જવાનો રસ્તો લીધો. ઓળખાઇ જવાની બીકથી તે ધોરી રસ્તો મૂકી આડે અવળે ઠેકાણેથી જંગલ, પહાડ તથા વિકટ રસ્તે જતી હતી. તે કોઇ પણ ગામમાં વાસો કરતી નહોતી, પણ કોઈ જંગલમાં એકાંત સ્થળ જોઈ ત્યાં રસોઇપાણી કરી બપોર ગાળતી અને તેવે જ ઠેકાણે રાત્રે વાસો કરતી. વળી તેને ચોર તરફની ઘણી ધાસ્તી હતી. તેના અંગ ઉપર ઘણાં કીમતી ઘરેણાં છુપાવીને રાખેલાં હતાં, તે લઇ જવાની લાલચથી ચોર લોકો તેનો કદાપિ જીવ લે અથવા બીજો ઉપદ્રવ કરે. સારા ભાગ્યે તેણે મુસલમાનનો વેષ ધારણ કીધેલો હતો અને તે વખતે તે લોકોનો એટલો બધો ત્રાસ પડી ગયેલો હતો કે રસ્તામાં કોઇએ તેનું નામ પણ પૂછયું નહિ. એથી ઉલટું તે જયાં જયાં ગઈ ત્યાં ત્યાં તેને માન, પ્રતિષ્ઠા મળતાં ગયાં તથા જે જોઇતું હતું તે સઘળું તેના ડરથી લોકો તુરત આણી આપતાં. પણ એ પ્રમાણેનું નીરાંતપણું ઘણા દહાડા સુધી

કાયમ રહ્યું નહિ. જ્યારે તે જંગલ વટાવવાની તૈયારીમાં હતી અને જ્યારે તેની સઘળી દહેશત તથા ફીકર-ચિંતા મટવા ઉપર આવી હતી, તે વખતે એક દહાડો જળવજળ દહાડો ર ા હતો તેવામાં તેની સામા દશ માણસનું ટોળું આવી ઊભું રહ્યું અને 'લુગડાં ઉતાર' એવી રીતે તેને મોટે સાદે કહ્યું. રજપૂતાણીને યોગ્ય હિમ્મત પકડી તેણે તેમને બીવડાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયો. લુગડાં ઉતારવા આનાકાની કીધી તેથી ચોરને ગુસ્સો ચઢયો, અને તેઓએ પાસે આવીને તેને ઘોડા ઉપરથી પાડી નાંખી અને તેનાં લુગડાં કાઢવા લાગ્યા. ઉપરનું વસ્ત્ર ખસેડતાં મોતી તથા હીરાના હાર જોઈને ચોરને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, પણ તે એક સ્ત્રી છે એવી ખબર પડવાથી તેઓ એવા વિસ્મિત થયા કે શું કરવું તેનો વિચાર કરતા જ ઊભા રહ્યા. આ કોઈ રાણી છે એમ તેમની ખાતરી થઈ અને તેથી તેઓએ તેને પોતાના નાયક પાસે લઈ જવાનું ઠરાવ્યું. તેઓ કૌળારાણીને માનપૂર્વક ઊંચકી ઘોડા ઉપર બેસાડી પાસેના ગામમાં તેઓના નાયકના ઘરમાં લઈ ગયા.

૮. નાયક એક ઝુંપડામાં એક ખાટલા ઉપર બેઠેલો હતો. ચોરોએ કૌળારાણીની તમામ હકીકત કહી તેને સ્વાધીન કીધી. નાયકે ચોરોને ઘણી શાબાશી આપી અને થોડા દહાડા પછી તેઓને ભાગ આપવાની કબુલાત આપીને તેમને વદાય કીધા.

૯. જયારે નાયક એકલો રહ્યો, ત્યારે તે કૌળાદેવીને પોતાની જોડે લગ્ન કરવા સમજાવવા લાગ્યો. કૌળાદેવી

બીચારી નિરાધાર હતી. તે વખતે તેની વહારે ધાય એવું કોઈ નહોતું તેથી તે કાંઈ પણ બોલ્યા વિના ઊભી રહી. રાત પડી અને નાયક રોજ કરતાં કાંઇક વધારે અફીણ ખાઇ સૂતો. તે જોઇ કૌળાદેવી ઊઠી અને જગદંબાની સ્તુતિ કરી પોતાની પાસે ખંજર સંતાડી રાખ્યું હતું તે વડે તે નાયકને કારી જખમ મારી, તેને પળવારમાં યમ-શરણ મોકલી દીધો. પછી પોતે નાયકનાં લુગડાં પહેરી વાડામાં ગઈ. ત્યાં તેના ઘોડામાંથી એક સારો જલદ ઘોડો પસંદ કરી તે ઉપર સવાર થઈ રાત્રે ને રાત્રે આગળ ચાલી. નાયક જાણીને તેને કોઇએ હરકત કીધી નહિ અને સવારે જ્યારે નાયકના ઘરનાં માણસોને તેના મોતની ખબર પડી અને ત્યાર પછી તે ખબર આખા ગામમાં પથરાઇ અને ગામના કેટલાએક લોકો કૌળારાણીને પકડવાને નીકળ્યા, ત્યારે તે ઘણે આઘે ચાલી ગઇ હતી. કૌળારાણીની ખાતરી હતી કે સવારે ગામના લોકો તેની પાછળ લાગશે અને જો તે આગળ ચાલ્યા કરશે, તો કોઇ દહાડો પણ તે પકડાઇ જશે એ દહેશતથી એક ગામ આવ્યું ત્યાંના રાજા પાસે થોડા દહાડા સુધી રહેવાનો તેણે ઠરાવ કીધો. રાજાની આગળ તેણે પોતાની સઘળી હકીકત કહી અને તે સાંભળીને તેને એટલી તો દયા આવી કે પોતાને માથે ભારે જોખમ ખેડી તેને રાખવાનું કબુલ કીધું.

૧૦. આ બાજુ અલફખાંએ મોકલેલા સવારો ફરતા ફરતા તે જ ગામ આગળ આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં રાણીની તજવીજ કરવા લાગ્યા. દૈવયોગે એવું બન્યું કે રાજાના હજામને

તેઓએ પૂછ્યું અને સઘળા દેશોમાં હજામની જીભ ઘણી લાંબી તથા પેટ ઘણું નનું હોય છે તેથી તેણે તેઓને કહી દીધું કે રાજાના મહેલમાં એક બે દહાડા થયાં એક પરોણો આવેલો છે તેનો રાજાજીએ ઘણો સત્કાર કીધેલો છે. સવારોને નક્કી થયું કે એ જ કૌળારાણી હશે તેથી તેઓએ રાજાને તુરત સદેશો મોકલ્યો કે જે નવો માણસ તેની પાસે આવેલો છે તેને અમારે સ્વાધીન કરવો. શરણાંગતને શત્રુના હાથમાં આપી દેવો એ સમાન બીજું કાંઈ મોટું પાપ નથી એમ સમજીને તથા કૌળારાણીએ ઘણા કાલાવાલા કીધા તેથી દયા લાવીને રાજાએ થોડીવાર આનાકાની કીધી. પણ જ્યારે સવાર લોકોના ઉપરીએ ફરી કહેવડાવ્યું કે અમારા કહેવા પ્રમાણે એકદમ કરશો નહિ તો આખું બાદશાહી લશ્કર તમારા ગામ ઉપર તુટી પડશે, તમારૂં સઘળું રાજ્ય જપ્ત કરશે અને તમને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકશે, ત્યારે તે રાજા ભય પામ્યો અને કૌળારાણીને એ સઘળી વાત સમજાવીને કહી. તેણે તે ગામમાંથી નાસી જવાનો ઠરાવ કીધો, પણ જો તે એ પ્રમાણે કરે તો મુસલમાન લોકોના મનમાં એવું આવે કે મેં તેને જાણી જોઇને જવા દીધી અને તેઓ મારા ઉપર તેઓનો સઘળો ક્રોધ કાઢે તેથી તેણે દરવાનોને હુકમ આપ્યો કે જે અજાણ્યો માણસ ગામ બહાર જવાનું કરે તેને પકડી પાદશાહી સવારોના ઉપરીને સ્વાધીન કરવો. તે પ્રમાણે જ્યારે કૌળારાણી તે રાત્રે ગામ બહાર જવાનું કરતી હતી તે વખતે દરવાને તેને પકડીને તે ઉપરીને સોંપી દીધી. કૌળારાણી

પકડાઈ. સવારો તેને લઈ ઘણી ઝડપમાં પાટણમાં આવી પહોંચ્યા. કૈળારાણી જીવતી હાથ આવી તથા તેને અલાઉદ્દીન પાદશાહ પાસે મોકલીશ તો તે ઘણો ખુશ થશે એ વિચારથી અલફખાંના મનમાં હર્ષ માયો નહિ. થોડા દહાડા પછી શહેરમાં એક મોટી ધામધુમની સાથે સવારી નીકળી ત્યારે જ પાટણના લોકોએ જાણ્યું કે ગૂજરાતની રાણી, અતિ રૂપાળી કૈળાદેવી મ્લેચ્છ પાદશાહનો મહેલ શણગારવા જાય છે. લોકો તે સવારી જોવા કોઇ બહાર આવ્યા નહિ. સઘળા ઘણા શોકમાં પડચા. કૈળારાણીનું અંતઃકરણ લોકોની પ્રીતિ જોઇને ભરાઇ આવ્યું અને પોતાની જન્મભૂમિ છોડવાનો વખત આવ્યો એ દુઃખથી તેણે ઘણા જોરથી રડી અતિશય વિલાપ કીધો.

પ્રકરણ ૯ મું

બાગલાણમાં કરણ

૧ સૃષ્ટિમાંનાં જે ઘણાં રમણિક સ્થળો, જયાં અપ્સરાઓ પણ રમવા આવે તથા સ્વર્ગવાસીઓને પણ વાસો કરવો ગમે, એવાં હોય છે તેવા એક રળીયામણા સ્થળમાં એક કિલ્લો બાંધેલો હતો અને તેની નીચે એક સુંદર નાનુ શહેર વસેલું હતું એ શહેરની ચોતરફ ઊંચા ઊંચા પહાડોનો કોટ થઈ રહેલો હતો; અને શહેરનાં ઘરો વચલા પોલાણમાં ચઢતાં ઉતરતાં ઘણાંજ ખુબસુરત હારબંધ બાંધેલાં હતાં. આ શહેરનું પહાડોને લીધે પરમેશ્વર તરફથી રક્ષણ થયેલું હતુ; તોપણ તેનો બચાવ કરવા સારૂ તેની આસપાસ ફરતો

મજબૂત પથ્થરનો કોટ કરેલો હતો. એ શહેરનું નામ બાગલાણ હતું અને તે દેવગઢના રાજા રામદેવના તાબામાં હતું. કિલ્લો ઘણો મજબુત તથા શોભીતો હતો અને તેમાં રહેવાને સારૂ ઘણો વગ હતો. વળી તેની આસપાસની જગા પણ એવી શોભાયમાન હતી કે તેનું યથાસ્થિત વર્ણન કોઈ કવિના કલ્પનાશક્તિથી પણ થઇ શકે નહિ. ચોતરફ ઊંચા ઊંચા પહાડો હતા અને તેઓ સૂર્યોદય અથવા સૂર્યાસ્ત વખતે એવા તો મનોહર લાગતા કે તે જોવાને જેટલો શ્રમ તથા પૈસો ખરચ કરીએ તેટલો સઘળો વળી જાય. તેઓના ઉપર પુષ્કળ ઝાડી હતી અને સાગ, આંબા વગેરે ઝાડો નાટકશાળાની બેઠકની પેઠે એક ઉપર એક ઉગેલાં હતાં તે જોઇને આંખને આનંદ તથા સંતોષ ઉપજતો હતો. એ ઝાડીમાં વાઘ, રીંછ વગેરે રાની પશુઓ નિરંકુશ અમલ ચલાવતાં હતાં અને તેઓના રાજ્યપદ વિષે તકરાર લેનાર માણસ ત્યાં કવચિત આવતું હતું. નાના મોટા પક્ષીઓ ઘણાં મધુર નાદથી તે સ્થળને ગજાવી મૂકતાં અને તેઓનાં સુંદર રંગબેરંગી પીંછાનો ઝળકાટ તડકામાં પડતો, તે જોઈને ઇશ્વરની લીલાથી મન વિસ્મિત થયા વિના રહેતું જ નહિ. વળી ઠેકાણે ઠેકાણે નાની નાની નદીઓ વહેતી હતી અને જ્યારે તેઓ ઊંચી જગાએથી ઉતરતી અને પથરાઓ ઉપર અથડાતી નાના છોડવા તથા ફૂલોને વહેવડાવતી તથા પહાડોના ઘસારાથી પડેલા નાના કાંકરાઓમાં રમતી આગળ ચાલતી ત્યારે તેની સ્થિતિ જોઇને આપણી બાલ્યાવસ્થા યાદ આવ્યા વિના

રહેતી નહિ. બીજી કેટલીએક નદીઓ ઊંચા ટેકરાઓ ઉપરથી નીચે પડતી તેના મોટા ધોધવાથી જે ગર્જના થઈ રહેતી, તેના ઉપર ફીણના જે ગોટા આવતા અને તેના ઉપર જ્યારે સૂર્યનાં કિરણ પડતાં ત્યારે તેઓનું વક્રીભવન થઇને તેઓમાંના સાત જુદા જુદા રંગો છુટા પડીને ઇંદ્રધનુષ્ય જેવો આકાર ત્યાં થતો તે ઘણો જ આશ્ચર્યકારક લાગતો હતો. એવા ધોધવાઓ નીચે પડીને આગળ વહેતા, કેટલાએક નીચે પડી ત્યાં એકઠા થઇ રહેતા, એટલે ત્યાં નીતર્યું કાચ જેવું તળાવ બનતું અને કેટલીએક નદીઓના જુસ્સાથી જમીન ઘસાઇને ત્યાં મોટી મોટી ખાઇઓ થતી અને તેમાંથી તેઓ વીજળીને વેગે દોડતી. જ્યારે ચોમાસામાં અષાડ મહીનામાં વાદળાંથી ઘોર ઘટા થઈ રહેતી તથા વીજળીના ચમકારા અને મેઘગર્જનાના કડાકા થતા ત્યારે તે જગાનો દેખાવ ખરેખરો દબદબાભરેલો તથા ભયાનક થઈ રહેતો હતો. વાદળાં તો જાણે આપણા પગ નીચે ગોટા ને ગોટા અથવા ધુમસની પેઠે પથરાયલાં દેખાતાં હતાં અને તેઓ પીગળીને પાણીનાં ટીપાં થઇ નીચે પડતાં તે આપણને લાગતું જ નહિ. વીજળી ઝાડ અથવા ટેકરીઓની ટોચથી ખેંચાઇ આવીને પડતી તે વખતે પથ્થરોના ફાટવાથી અથવા ઝાડોના પડવાથી મોટા મોટા અવાજ થતા હતા. વળી ગર્જનાના શબ્દ પણ એક પહાડ ઉપર અથડાઈ બીજા ઉપર પડતા અને ત્યાંથી અથડાઈ ત્રીજાને લાગતા; અને એવી રીતે થવાથી ગડગડાટના કડાકા ને કડાકા કેટલીએક વાર પહોંચ્યા જ કરતા. વરસાદ પણ ત્યાં એટલો

બધો વરસતો કે તેનો ખ્યાલ મેદાનમાં વસનારાઓથી થઈ શકે નહિ. એ સઘળું પાણી એકઠું થઈ નદીઓમાં વહેતું તેથી તે સઘળાં ઝરણો ભરપૂર થઇ જતાં હતાં. ઉનાળાના સખત તાપથી ઝાડો બળી ગયેલાં હોય, પથ્થરો તપી ગયેલા હોય તથા પહાડો જે ખાવા ધાતા હોય એમ દેખાતા હોય ત્યાં સઘળે લીલું કુંજાર થઈ રહેતું. ઝાડો ઉપર આકાશમાંથી વૃષ્ટિ રૂપી અમૃત પડતું તેથી તેઓ સજીવન થઇ પાછા પ્રફુલ્લિત થઇ શોભાયમાન દેખાતા તથા પાણીનો પુષ્કળ મારો હોવાથી સઘળે ઠંડક ઠંડક થઇ રહેતી અને શીતળ વાયુમાં અગણિત ફૂલોની સુગંધ ઘસડાઇ આવતી. 'ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા' એ જે કહેવત છે તે તે વખતે ખોટી પડતી અને તેઓ આઘેના કરતાં પાસેથી વધારે રળિયામણા દેખાતા હતા. એવી જગાએ જે કિલ્લો હતો તેમાં છેક અંદરના ઓરડામાં બે જણાં બેઠાં બેઠાં વાત કરતાં હતાં.

૨. એ બે જણમાંથી એક પુરુષ તથા એક સ્ત્રી હતી. પુરુષ હતો તેની ઉમર ચાળીસ વર્ષની લગભગ હતી, પણ તેટલા કાળની અસર સાધારણ માણસના શરીર ઉપર જોવામાં આવે છે તે કરતાં તેની ઉપર વધારે દેખાતી હતી. કોઇ પણ તંદુરસ્ત માણસની જુવાની ચાળીસ વર્ષે જતી રહેતી નથી અને કેટલાએક દેશમાં તો તે વખતે માણસ ભરજુવાનીમાં ગણાય છે. પણ તે પુરુષનાં વર્ષ વધારે ઝડપથી દોડયા હતાં તથા કાળચક્રનો ઘસારો તેના ઉપર વધારે થયો હતો. તેનું શરીર પચાસ અથવા

પંચાવન વર્ષની ઉમરના માણસના જેવું દેખાતું હતું. ઘણી ચિંતાથી તેના ગાલ બેસી ગયેલા હતા તથા સવાગે નિમાળા સફેદ થઈ ગયા હતા; તોપણ તેની આંખમાંથી જુસ્સો હજી મરી ગયેલો નહોતો, અને તેના બન્ને ડોળા અગર જો ઊંડા ગયેલા હતા તોપણ તેઓમાં હજુ શૂરાતનનું તેજ હતું. તેની શિકલ ઉપરથી હજી જણાતું હતું કે તેનામાંથી તેનો અવિચારી હઠિલો સ્વભાવ ગયેલો નહોતો. તેનો સઘળો દેખાવ માન આપવા યોગ્ય હતો અને તેણે કોઇ વેળા સારા દહાડા જોયા હોય એમ તેને જોતાં જ જણાતું હતું.

૩. એ માણસ કોણ હતો તે વાંચનારાઓએ જાણ્યું તો હશે. તેને છેલ્લીવાર મળ્યાને આજે લાંબાં નવ વર્ષ થઇ ગયાં છે, તોપણ ઉપલા ટૂંકા વર્ણનથી તે ઓળખાઇ આવ્યો હશે. તે આપણો મિત્ર કરણ વાઘેલો ગૂજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા હતો. જે દહાડે પાટણની પડોશમાં રજપૂત સૈન્ય કપાઇ ગયું, જે દહાડે મ્લેચ્છ લોકો જય પામી આખા ગૂજરાતનું રાજ્ય લઇ બેઠા અને જે દહાડે માધવનું વેર તૃપ્ત થયું તે દહાડે કરણ મરણતોલ ઘાયલ થયો અને તેને ઓળખીને તેનો મસિયાઇ ભાઇ હરપાળ તેને સાંઢણી ઉપર બેસાડીને ગૂજરાતની સરહદ પાર લઈ જવાને નીકળ્યો, એ સઘળું આપણે કહી ગયા છીએ. જ્યારે કરણ બાગલાણ શહેર આગળ આવ્યો, ત્યારે તે થાકથી તથા ઘાથી એવો તો અશક્ત થઈ ગયો હતો કે તેની આવરદા પૂરી થવા આવી છે એમ જાણી હરપાળે તેને તે શહેરમાં

રાખ્યો અને તેની એવી અવસ્થાના સમાચાર રામદેવને દેવગઢમાં કહેવડાવ્યા. નિર્બળને આશરો આપવો એ રજપૂતનો તથા તે વખતના રાજાઓનો મુખ્ય ગુણ હતો; અને અગરજો તેને દિલ્હીના પાદશાહની ઘણી ધાક હતી અને તેને આશ્રય આપ્યાથી અલફખાંને ઘણો ક્રોધ ચડશે એમ નક્કી જાણતો હતો, તોપણ આવી વખતે દૈવકોપથી દુર્દશામાં આવી પડેલા તેના કરતાં સઘળી વાતે શ્રેષ્ઠ એવા ગૂજરાતના રાજાને મરવાને નીરાંતની જગા આપવાની તેનાથી ના કહેવાઇ નહિ. ત્યાં રહેવાની જગા મળી એટલે તેને તે કિલ્લામાં રાખ્યો અને જે વૈદ્યો મળી આવ્યા તેઓના ઉપચાર કરવામાં આવ્યા; પણ ઘા ઘણા કારી વાગેલા તથા તેના મનમાં ભારે તોફાન ચાલતું તે સાથે આ સઘળા બનાવથી તેની નિદ્રા અથવા આરામનો પણ નાશ થતો હતો તથી અગરજો મોત તો અટક્યું તોપણ પીડા ઘણી જ વાર પહોંચી અને વૈદ્યાના ઉપાય તેના ઘા ઉપર કેટલીએક વાર સુધી તો બીલકુલ ચાલ્યા જ નહિ. જ્યારે તે શરીરની તથા મનની પીડાથી ટળવળતો તથા બરાડાબરાડ પાડતો હતો; જ્યારે તે મહાવ્યથામાંથી છુટવાને સારૂ ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુની પ્રાર્થના કરતો હતો તે વખતે પરમેશ્વરે તેની સામું જોયું. તેનું આટલું કષ્ટ જોઇને પરમ દયાળુ પરમેશ્વરને કરુ ા આવી. તેના દુઃખરૂપી અરણ્યમાં સુખના પાણીનો ઝરો દેખાયો. તેની અવસ્થાના અંધકારમાં શાન્તિનું કિરણ પ્રકાશ્યું. તેની દુર્દશાની તપેલી ભોંય ઉપર દિલાસા રૂપી ઓસનાં ટીપાં પડ્યાં અને આફતનો શેતાન તેનો ઉપદ્રવ

કરતો તેમાંથી તેનું રક્ષણ કરવાને બે ફિરસ્તા જાણે આકાશમાંથી ઉતરી આવ્યા.

૪. જ્યારે કૌળારાણીએ મહેલને આગ લગાડી ત્યારે તેની બે નાની દીકરીઓ કનકદેવી તથા દેવળદેવીને તેણે એક ચાકરને સોંપી પોતાના બાપ પાસે ઝાલાવાડમાં મોકલી હતી. રસ્તામાં તે ચાકરને ખબર મળી કે કરણ રાજા હજુ જીવે છે તથા બાગલાણમાં રહેલો છે તે સાંભળીને તેણે તેનો રસ્તો બદલ્યો, અને તેના મહાભારત દુઃખમાં તેની પુત્રીઓના મેળાપથી તેને જે સુખ થશે તે ઉપર વિચાર કરીને તથા છોકરીઓ ઉપર માના બાપ કરતાં પોતાના બાપનો વધારે હક છે એમ જાણીને તેઓને તેની પાસે લઈ જવાને નીકળ્યો. રસ્તામાં ઘણીએક અડચણો ભોગવીને તથા ઘણાંએક સંકટોનું નિવારણ કરીને અંતે તે બાગલાણના કિલ્લા પાસે સહીસલામત પહોંચ્યો અને કરણ રાજાની બે બાથમાં તેની કુમળી વયની બે દીકરીઓ ભરાઈ. આવી વખતે આવી અવસ્થામાં બાપ તથા દીકરીઓનો મેળાપ થયો તે વખતે તે દુર્ભાગ્ય રાજાને જે આનંદ થયો તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. મોટી છોકરી આઠ વર્ષની હતી. તે ઘરમાં સઘળું સ્રીનું કામકાજ કરતી અને તેની સંભાળથી તથા તેની ઘર બાબતની સઘળી ગોઠવણથી કરણ રાજાના ઘા ધીમે ધીમે રુઝાવા લાગ્યા અને તે કેટલીકવાર પછી બીલકુલ સારો થયો. માણસના સુખને વાસ્તે બૈરાં કેટલાં અગત્યનાં થઇ પડે છે તે જ્યાં તેમની ખોટ હોય ત્યાં જ જાણવામાં આવે છે. તેઓનો ઉપયોગ ઘણા લોકો

બરાબર સમજતા નથી તથા તેઓની કિંમત જોઇએ તેટલી તેઓ કરતા નથી. પુરુષ અને બૈરીના ગુણોમાં પરમેશ્વરે મોટો તફાવત રાખેલો છે. અગરજો કેટલાએક પુરુષોમાં બૈરીના ગુણો અને કેટલીએક સ્ત્રીઓમાં પુરુષના ગુણો હોય છે, તોપણ તેઓ સાધારણ નિયમથી ઉલટા છે. સામાન્ય નિયમ તો એવો છે કે પુરુષોમાં કામકાજ કરવાના અને એવા બીજા સખત ગુણો હોય છે અને સ્ત્રીઓમાં સહન કરવાના અને નરમ ગુણો માલમ પડે છે. દયા, મનની કોમળતા, ધૈર્ય વગેરે બીજાને સુખી કરવાને જરૂરના ગુણો ઘણું કરીને સ્ત્રીવર્ગમાં વધારે હોય છે. એ જ કારણને લીધે તેઓ ઘર ચલાવવાને વધારે લાયક છે. જ્યારે પુરુષના ઉપર મંદવાડ આવી પડે છે, જ્યારે તેની એક નાના બાળકની પેઠે બરદાસ્ત લેવી પડે છે. જ્યારે તેનો સ્વભાવ એવો ચીડિયો થઇ જાય છે કે તેનો બોલ બીજા કોઈ સાંખી શકતા નથી, તે જ વખતે સ્ત્રીજાતિનું ખરેખરૂં કામ પડે છે; તે જ વખતે તેની ખરી કિંમત થાય છે અને તે જ વખતે તેનું દુઃખ મટાડવાને પરમેશ્વરે તેને મોકલી હોય એમ પુરુષને લાગે છે તેની ચાકરી કરવાની રીતથી જ અર્ધું દરદ ઓછું થાય છે. તેના મધુર શબ્દો રામબાણ ઓસડ જેવા થઇ પડે છે; અને તેના નરમ હાથ શરીર ઉપર ફરે છે એટલે જ ઘણી ઠંડક થાય છે. કરણ રાજાને પણ તેમજ થયું. કનકદેવીનું સઘળું લક્ષ પોતાના બાપને આરામ કરવા તરફ હતું, અને તેમ કરવા સારૂ તેની ઉમર પ્રમાણે તેનાથી જેટલો બની શકયો તેટલો

તેણે શ્રમ કીધો અને પરમેશ્વરની કૃપાથી તે સઘળો સફળ થયો. નાની છોકરી જે દેવળદેવી હતી તે તે વખતે માત્ર ચાર વર્ષની હતી તથા તેનાથી પોતાની બહેનના જેવું કામ થઈ શકતું નહોતું; તોપણ તેના બાળપણના જુદા જુદા ખેલથી, તેના કાલા કાલા બોલથી તથા ખરા દિલથી પોતાના બાપને ખુશ કરવાને જે પ્રયત્ન કરતી હતી તેથી કરણ રાજાને અર્ધો આરામ થતો.

૫. એ પ્રમાણે કરણનું સુખ માત્ર પાંચ વર્ષ સુધી પહોંચ્યું. પરમેશ્વરની ગતિ અકળ છે તથા તેનાં કામોનાં કારણો શોધી કઢાય એવાં નથી. આટલું બધું સંકટ ભોગવ્યા પછી કરણ રાજાને જે થોડું સુખ મળ્યું તે તેની ઘણી મુદત સુધી અથવા તેના જીવતાં સુધી પહોંચશે એવી આશા રાખવામાં આવે, અને ઇશ્વર મરતાને વધારે મારશે નહિ એવી કલ્પના થાય; પણ એ આશા તથા કલ્પના ઘણી વાર ખોટી પડે છે. માણસ ઉપર જ્યારે દુઃખ આવી પડે છે ત્યારે ઘણું કરીને સામટું જ આવી પડે છે, અને એ સઘળી આફતોમાં જે માણસ પોતાનું ધૈર્ય છોડતો નથી તથા પરમેશ્વર ઉપરનો જેનો દૃઢ વિશ્વાસ જરા પણ ડગતો નથી તે માણસ ખરેખરો ધર્મી તથા તે જ ખરેખરો ઈશ્વરનો ભક્ત જાણવો. માણસના વિશ્વાસની તથા ભક્તિની એ પ્રમાણે પરમેશ્વર પરીક્ષા લે છે, તેમાંથી ઘણા થોડા જ પસાર થાય છે. હમણાં કરણ રાજાની પરીક્ષાનો વારો આવ્યો. મોતના દૂત તેના એકાંત કિલ્લા ઉપર ઉતર્યા અને એક ઝપાટો મારી તેની વહાલી દીકરી કનકદેવી

જે હમણાં તેર વર્ષની થઈ હતી, જે તેના સઘળા સુખનું મૂળ હતું, જે તેની નિર્મળ અવસ્થાનો આધાર હતો તેને ઘસડી ગયા. આ અકસ્માત આવી પડેલા દૈવકોપથી કરણને જે મહાવ્યથા થઇ તેનું વર્ણન કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. તે યથાસ્થિત થઇ શકે પણ નહિ; તેથી તે ઉપર પડદો ઢાંકી દઇ બીજાં ચાર વર્ષ કૂદી જઇને ઇ૦ સ૦ ૧૩૦૬ના વર્ષમાં જે બનાવ બન્યો તેનું વર્ણન કરીએ છીએ.

૬. દેવગઢના રાજા રામદેવને ભીમદેવ અને શંકરદેવ નામના શૂરાતનમાં રજપૂતોને શોભા આપે એવા બે પુત્રો હતા. એકવાર ભીમદેવ, શંકરદેવ, કરણ તથા દેવળદેવી એક વાઘ અને વાઘણને શિકારે ચઢયાં હતાં; તે વખતે શંકરદેવે અતિશય પરાક્રમ દાખવ્યું હતું. ભીમદેવે આ વખતે દેવળદેવીને જોઇ હતી અને એ કન્યા શંકરદેવ માટે મેળવવા એની ઇચ્છા હતી. એણે રાજાને કહી એક ભાટ અને રાજગોરને કરણ પાસે મોકલી શંકરદેવને વાસ્તે દેવળદેવીની માગણી કરાવી.

૭. કરણ રાજાને આ ભાટની વાત સાંભળીને ઘણો ક્રોધ ચઢયો, તેના મોં ઉપર લોહી ચઢી આવ્યું અને તે રીસે ભરાઇને બોલ્યો, “ અરે ભાટજી ! જો કે હું મારૂં સઘળું રાજ્ય ખોઇ બેઠો છું, મારી સ્ત્રીને બળાત્કારે દિલ્હીના મ્લેચ્છ પાદશાહ પાસે ઘસડી ગયા છે, હું નિર્ધન, અશક્ત તથા રામદેવના આશ્રયમાં આવી રહ્યો છું, તોપણ હું હજી તમે ધારો છો એટલો અધમ થયો નથી. હજી મારામાંથી રજપૂતનું લોહી ગયેલું નથી. હજી મારો ક્ષત્રિયનો ટેક કાયમ

છે; માટે તમારા કહેવા પ્રમાણે હું કદી કરનાર નથી. શું વાઘેલા રજપૂતે પોતાની કન્યા એક મરેઠા સાથે પરણાવવી? શું હંસણીને કાગડાના ટોળામાં ભેળવવી ? શું ગાયને ગધેડામાં સામેલ કરવી ? એમ કદી થનાર નથી. તમારો રાજા ગમે તેવો મોટો હશે, તમારૂં રાજ્ય ગમે તેટલું બળવાન, ધનવાન તથા વિસ્તીર્ણ હશે તથા શંકરદેવમાં સઘળા દેવતાના ગુણો એકઠા થયા હશે, તોપણ તે મરેઠો, તે રજપૂતની કન્યા વરવાને યોગ્ય નથી. મારા પડતા દહાડામાં સઘળા મારૂં અપમાન કરે છે; હવે છેલ્લો વારો રામદેવનો આવ્યો. તેણે પણ હવે કાંઇ કસર રાખી નહિ. હજી મારામાં સામર્થ્ય છે, હું જીવું છું અને જ્યાં સુધી મારા દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી મારા નામને મારા કુળને તથા મારી જાતને કદી કલંક લગાડવા દઇશ નહિ. આ ઊંચા કુળની કન્યા નીચા કુળના વરને પરણાવું ? મારા ઉપર આથી વધારે આફત આવી પડે, મને કાપીને કડકા કરે, તોપણ હું એમ થવા દઉં નહિ. અમારા લોકો પુત્રીના જન્મથી ઘણો શોક કરે છે, તે વાજબી છે. તેઓ પોતાની આબરૂને ડાઘ ન પડવા દેવાને કુમળા બાળકની હત્યા કરે છે તેમાં તેઓનો કાંઈ વાંક નથી. મરેઠા જોડે રાજકન્યાનાં લગ્ન કરવાં ? આકાશ તૂટી પડે, પૃથ્વી રસાતાળ જાય તોપણ હું તેમ થવા નહિ દઉં. માટે તમારા રાજાને કહેજો કે તમે મારૂં ઘણું જ અપમાન કીધું છે; તમારી આશા કદી સફળ થવાની નથી તથા તમારૂં બોલવું કદી પ્રમાણ થવાનું નથી; તમે ઘણું કરશો તો મને આ જગાએથી

કાઢી મૂકશો, પણ તેથી હું બીતો નથી. ચોખંડ પૃથ્વી પડી છે. તેમાં ગમે તે એક ખૂણામાં પડી રહી મારી આવર્દા પૂરી કરીશ, પછી મારા મુઆ પછી જે કરવું હોય તે કરજો." એટલું કહી તેણે ભાટ તથા રાજ્યગોરને વદાય કીધા.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ચઢાઇની તૈયારી

૧. હવે આપણે દિલ્હી તરફ નજર કરીએ. એક મોગલ સરદારે દેશ ઉપર હુમલો કીધો હતો, તેને હરાવી મૂળે ગુલામ પણ હાલ રાજાનો માનીતો થયેલો મલેક કાફુર હમણાં જ પાછો ફર્યો હતો. આજે તે સવારી સાથે બાદશાહી દરબારમાં જતો હતો. કાફુર હમણાં રાજ્યમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ હતો. તે બાદશાહનો એવો તો મૂછનો બાલ હતો તથા તેના મન ઉપર તેણે એટલી બધી સત્તા મેળવી હતી કે તે ચાહે તે કરી શકતો હતો. તેણે મોટામાં મોટી પદવી મેળવી હતી, પણ તે છતાં તે સુખી નહોતો. રાજાની જે પ્રીતિ તેણે સંપાદન કીધી હતી તે કાયમ રાખવાને, બાદશાહના સ્વચ્છંદી તથા ચળ સ્વભાવને લીધે જે નિરંતર ચિંતા થયા કરતી હતી તથા અમીર ઉમરાવોને આવા નીચ ગુલામ. આવા આજકાલના ચડેલા શખ્સને બાદશાહ જેટલું માન આપવું પડતું હતું તેથી તેના ઉપર જે કંટાળો, ક્રોધ તથા અદેખાઈ આવતી હતી અને તેને લીધે તેઓ તેની ઊંચી પદવી

ઉપરથી તેને ઢાળી પાડવાને તથા તેનો અંત આણવાને પણ હજારો યુક્તિઓ કર્યા કરતા તેને અટકાવવાને તેને હમેશાં ચોકસી રાખવી પડતી વળી તેના લોભની અને અસંતોષની વૃત્તિ ઘણી પ્રબળ થઈ ગઈ હતી. આટલી બધી વાર સુધી તેનાં ધારેલાં કામો તથા રાખેલી આશા સફળ થયાં કીધી તેથી ઈચ્છાનું જોર ઘટવાને બદલે ઉલટું વધ્યું. તેના અંતઃકરણમાં લોભનો કીડો મોટો થયો અને તેનું કલેજું કોતરી ખાવા લાગ્યો. તેને હવે બાદશાહ થવાનો લોભ થયો અને તેની નજર હવે તે નિશાન ઉપર ગયા કરતી હતી, પણ બાદશાહ થતાં પહેલાં તેણે પ્રસિદ્ધ થવું જોઇએ અને કોઈ પણ પ્રકારે પરાક્રમ કરી લોકોમાં ઘણું માન મેળવવું જોઈએ; તેથી તેનામાં જે જવાહીર હતું તે દુનિયાને દેખાડી આપવાને કોઇ પણ લઢાઈ ઉપર ચઢવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો.

૨. એ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો કાફુર બાદશાહી મહેલમાં ગયો. તે વખતે અલાઉદ્દીન જનાનખાનામાં બેઠેલો હતો; કાફુરને બેગમોને જોવાને તથા તેઓની સાથે વાતચીત કરવાને કાંઇ હરકત નહોતી તેથી તે પણ જનાનખાનામાં ગયો. અલાઉદ્દીન ભોજન કરવાને બેઠો હતો, તેની પાસે કૌળારાણી બેઠેલી હતી; અને તેઓ બન્ને અતિ આનંદમાં વાતચીત કરતાં હતાં. કૌળારાણીને આપણે છેલ્લી જોઈ તે કરતાં હમણાં કાંઈ બદલાઈ નહોતી ઉલટી રજપૂતાણીનો પહેરવેશ બદલીને તેણે હમણાં પઠાણની બૈરીનો પોશાક પહેર્યો હતો તથા ઘણાં ઉમદા અને કીંમતી જવાહીરો પહેરેલાં હતાં તેથી તે

વધારે ખુબસુરત દેખાતી હતી. ગૂજરાત છોડતી વખતે તેને જે દુઃખ થયું હતું તે ધીમે ધીમે ઘસાઈ ગયું હતું. દુઃખનું ઓસડ જે દહાડા, તેણે તેના મન ઉપર મોટો ફેરફાર કર્યો હતો અને ટેવ જે માણસને હરેક સ્થિતિ સાથે અનુકૂળ કરી આપે છે તેણે હવે તેની મદદે આવીને તેને તેની આ નવી અવસ્થાની સાથે સમાધાન કરાવ્યું હતું. એટલા ઉપરથી કોઈએ એમ ધારવું ન જોઈએ કે તેનું આગલું દુઃખ ખોટું હતું તથા તેણે જે વિલાપ કીધો તે ઢોંગ હતો. માણસને જ્યારે દુઃખ પડે છે ત્યારે ખરેખરી દિલગીરી થાય છે, પણ પરમેશ્વરે દુઃખી માણસ ઉપર દયા લાવી તેનું મન એવું તો સ્થિતિસ્થાપક કીધેલુ છે કે થોડી મુદત સુધી ઘણામાં ઘણો સંતાપ ભોગવી કેટલીએક વાર પછી આશાની સહાયતાથી તે પોતાની અસલ સ્થિતિ ઉપર આવી જાય છે. જો પરમ દયાળુ ઈશ્વરે એમ કીધું ન હોત, જો માણસનું દુઃખ વખત જવાથી નરમ પડતું ન હોત તો તે ખરેખરો દુઃખી, અભાગિયો થઈ પડત, તેની આખી આવર્દા દિલ ગિરીમાં જ જાત અને તેથી દુનિયાનો ઘણી મુદત ઉપર અંત આવ્યો હોત. અગરજો કેટલાએકનું મન એવું જડ હોય છે કે તેમાં દિલગિરી જડમૂળ ઘાલીને વસે છે તેથી તેઓ દેહત્યાગ કરે છે, તોપણ એવા થોડા છે. તેઓ જગતના નિયમથી બહાર છે. કૌળાદેવી તેવી નહોતી, માટે તેને ઠપકો દેવો એ અયોગ્ય ગણાય.

૩. કાપુરે કેટલીએક વાત કીધા પછી ખંડિયા રાજાઓનો વિષય કાઢચો અને દેવગઢનો રાજા રામદેવ પોતાના

સામર્થ્ય ઉપર ભરોંસો રાખીને ત્રણ વર્ષથી ખંડણી આપતો નહોતો, તેને સજા કરવા લશ્કર સાથે પોતાને મોકલવા માગણી કીધી. બાદશાહ લઢાઇની વાત સાંભળી જાગ્રત થઈ જતો. તેની નસોમાં લોહી વધારે જુસ્સાથી વહેતું તથા તેમાં ઝંપલાવી પડવાને તે તુરત તૈયાર થઈ જતો. પોતાના માનીતા કાપુરની કોઈ પણ નજીવી અરજ તે કદી નામંજુર કરતો નહોતો, તે આવી મોટી તથા તેને ગમતા વાત શી રીતે નાપસંદ કરે? તેને લઢાઇમાં જાતે જવાની મરજી થઈ, પણ કાફુરના કાલાવાલા ઉપરથી તેણે તે વિચાર છોડી દીધો અને તેને મોકલવાનું કબુલ કીધું.

૪. કૌળાદેવીએ જ્યારે આ વાત સાંભળી અને દેવગઢ તથા રામદેવનાં નામ તેને કાને પડયાં ત્યારે તેનું આગલું સઘળું દુઃખ યાદ આવ્યું અને તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેનો આગલો ધણી કરણ બાગલાણમાં છે એવી તેને ખબર હતી; તેની મોટી છોકરી કનકદેવી મરી ગઈ તે પણ તે જાણતી હતી અને તેની નાની છોકરી દેવળદેવી તેની પાસે છે એમ તેને માલમ હતું. બૈરાંને છોકરાં પોતાની પાસે રાખવાં ઘણાં ગમે છે, તે પ્રમાણે કૌળાદેવીને પોતાની મોટી થયેલી તેર વર્ષની છોકરીને બોલાવવાનું મન થયું. દેવળદેવીને વાસ્તે તેને જે પ્યાર હતો તેથી તે એવી તો આંધળી થઇ ગઇ કે તેને બોલાવવાથી તેના ભર્તા કરણને જે દુઃખ થશે તે આ વખતે તે ભૂલી ગઈ. તેણે અલાઉદ્દીનને વિનંતિ કીધી કે જ્યારે કાફુર દેવગઢ સુધી જાય છે, ત્યારે બાગલાણથી દેવળદેવીને

લાવવાને તેને હુકમ આપવો. પોતાની વહાલી રાણીને ખુશ કરવાને તેણે કાફુરને દેવળદેવીને લાવવાનો હુકમ કીધો. કાફુરે એ હુકમ માથે ચઢાવ્યો અને તેને ન લાવું તો મારૂં માથું આપવું એવું વચન આપ્યું.

૫. બીજે દહાડે એક મોટો દરબાર ભરી બાદશાહે કાફુરને મોટો શિરપાવ તથા ખિલઅત આપ્યાં અને હવે પછી તેને નાયબ મલેક કાફુર કહેવો તથા સઘળા અમીર ઉમરાવોએ તેને પોતાના જેટલું જ માન આપવું એવો હુકમ કીધો. થોડા દહાડામાં એક લાખ માણસનું લશ્કર તૈયાર થયું. તે લશ્કર કાફુરની સરદારી તળે ઈ. સ. ૧૩૦૫ માં દક્ષિણ દેશ જીતવાને નીકળ્યું.

પ્રકરણ ૧૧ મું

બાગલાણનો ઘેરો.

૧. કાફુરે દક્ષિણમાં જઈ કરણ પાસે એક અમીરને મોકલાવી દેવળદેવીને સોંપવા વિષે માગણી કરી. કરણે એ માગણીનો ક્રોધપૂર્વક તિરસ્કાર કર્યો. આ જવાબ સાંભળી કાફુર ઘણો ગુસ્સે થયો, પણ આટલા કામ માટે બાગલાણ ઉપર સઘળા લશ્કર સાથે જઈ ત્યાં વખત ખોવો એ તેને જરૂરનું લાગ્યું નહિ. તેથી તેણે ગૂજરાતના સુબા અલફખાંને સંદેશો મોકલી, તેને બાગલાણ જઇ કરણ પાસેથી ગમે તે ઉપાયથી અને જરૂર પડે તો લઢાઇ કરીને પણ દેવળદેવીને જીવતી પકડી પોતાને મળવા બોલાવ્યો.

૨. આણીગમ કુરણ રાજા પણ ઊંડા વિચારમાં પડયો. ‘ થોડી મુદતમાં સઘળું લશ્કર આ કિલ્લા ઉપર તુટી પડશે ત્યારે શું કરવું ? લડાઈ તો શી રીતે કરાશે ? માણસો નથી, પૈસા નથી તથા બીજી સામગ્રી પણ નથી. પણ હવે આળસુ થઇ બેસી રહેવાનો વખત નથી. હવે કાન ફફડાવીને જાગ્રત થવું જોઈએ. હવે પ્રારબ્ધ ઉપર બેસી રહેવામાં મૂર્ખાઇ છે. જો હું મહેનત કરીશ તો પરમેશ્વર મને મદદ કરશે. માટે આળસ તું જા, નસીબ તું દૂર બેસ, અને મારી વહાલી ઢાલ, તલવાર તથા ધનુષ્યબાણ તમે મારી પાસે આવો. તમારૂં કામ પડયું છે, માટે તમે મારા સંકટમાંથી મને ઉગારો અને મારી પરમપ્રિય દીકરીનું સુખ મને કાયમ રખાવો. હજી ગૂજરાતમાં ઘણાએક શૂરા સામંતો અંગીઠામાંના અંગારા પેઠે રાખમાં દબાઈ રહેલા હશે; હજી ઘણાએક બહાદુર રજપૂતો દુશ્મનોનું લોહી પીવાને તરસ્યા હશે હજી ગૂજરાતમાં કેટલાએક લોકોનાં મનમાં મુસલમાનો ઉપર વેર લેવાનું હશે. માટે મારા ઉપર જે આફત આવી પડી છે તેની તેઓને ખબર કરવી તથા આવી વખતે મારી મદદ કરવાને સઘળા રજપૂતોને વિનંતિ કરવી.’

૩. એ પ્રમાણે વિચાર કરી રાજાએ કેટલાએક લોકોને પત્ર લખ્યા અને ગૂજરાતમાં સઘળે ઠેકાણે જાસુસો મોકલ્યા. થોડા દહાડા ગયા એટલે હથિયારબંધ રજપૂતો બાગલાણમાં આવવા લાગ્યા. કેટલાએક સામંતો પોતાના વગના માણસોને સાથે લઈને આવ્યા અને એ પ્રમાણે એક મહીનામાં પાંચ હજાર માણસ એકઠાં થયાં. ધન્ય છે એ રજપૂતોને ! શાબાશ

છે બીજા લઢવા આવેલા લોકોને ! આ લઢાઈમાં જીતવાની ઘણી જ થોડી આશા હતી; હારવાનો સંભવ ઘણો જ હતો; મોત તેઓના મ્હોં સામું તાકયા કરતું હતું; એવું છતાં આ બહાદુર લોકો પોતાના જીવની આશા મૂકીને મોતને મળવા સારૂ પોતાનાં ઘરબાર, બૈરીછોકરાં વગેરેને મૂકીને પોતાના જૂના રાજાને મદદ કરવા આવ્યા ! કરણ હમણાં કાંઈ રાજા નહોતો, તેની તરફથી તેઓને કોઈ રીતનો ભય કિંવા લાભ નહોતો, તે કાંઈ તેઓને પગાર આપવાનો નહોતો, તેના તરફથી તેઓને કાંઈ પણ પ્રકારની આશા નહોતી, તેની પાસે તેઓને કશી વાતે નુકસાન પહોંચાડવાની શક્તિ નહોતી, તે છતાં તેઓ શા માટે આવ્યા ? ફક્ત રાજા ઉપર પ્રીતિ, ફકત પોતાના દેશનું અભિમાન અને ફક્ત પોતાના દેશને સહાય થવાની ઉદાર વૃત્તિ. અરે ! એ સઘળું હમણાં દેશમાંથી જતું રહ્યું છે ! અને તે જવાથી જ આપણા લોકો આજ પરતંત્ર થયા છે.

૪. પાંચ હજાર લશ્કર આટલી ટૂંકી મુદતમાં એકઠું થશે એવું કરણના સ્વપ્નામાં પણ નહોતું. પણ જ્યારે તેણે એ સઘળા લઢવાની હોંશથી ભરપૂર તથા તેના ઉપર પ્રીતિ રાખનારા માણસોને આવેલા જોયા ત્યારે તેના હૈયામાં હર્ષ માયો નહિ. તેનામાં લઢાઈનો જુસ્સો પાછો આવ્યો અને તે પાછો રાતદહાડો લઢાઈની તૈયારી કરવા મંડી પડયો. આ વખતે કરણે પોતાનો હઠિલો સ્વભાવ જરા મૂકી દીધો તથા એકલા પોતાના મત પ્રમાણે જ ચાલવું એ જે તેની નુકશાનકારક ટેવ હતી તે હાલ છોડી દીધી. સઘળા કામમાં

તે પોતાના સામંતોની સલાહ લેવા લાગ્યો અને ગમે તેવો હલકો સિપાઇ હોય તોપણુ તેને બોલવાની રજા આપી અને તેનો અભિપ્રાય ખેટો હોય તો કરણુ તેને તકરારથી ખાતરી કરી આપતો અને જો ખરો હોય તો તે સ્વીકાર કરી તે પ્રમાણે ચાલતો. જો આવી વર્તણુક તેણે પહેલાં રાખી હોત તો તેનું રાજ્ય કદાપી જાત નહિ. પણુ માણુસ ઘણું કરીને અનુભવથી ડાહ્યું થાય છે. ઠોકર ખાઈ ખાઇને જ શીખે છે. પહેલ વહેલાં વિચાર કરી સાચે રસ્તે ચાલનારા તથા ખરી રીતે કામ કરનારા થોડા હોય છે.

૫. જ્યારે કરણુ આવી રીતે લઢાઈ કરવાની તૈયારીમાં પડેલો હતો તે વખતે આપણે જરા પાટણુ તરફ નજર કરીએ. નવ વર્ષ થયાં તે શહેર મુસલમાનોના હાથમાં આવેલું હતું. તેટલી ટૂંકી મુદતમાં પણુ તેમાં ઘણો ફેરફાર થઇ ગયો હતો. દિલ્હીથી જે જુદા જુદા સુબાઓ ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા હતા તેઓ પાદશાહની નજરથી દૂર પડેલા તેથી ઘણો જ જુલમ લોકો ઉપર કરતા. તેઓને તેઓની નોકરી કેટલી મુદત પહોંચશે એ વાતનો જ નિશ્ચય નહોતો. નોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યા પછી ઘણું કરીને તેઓની પાસેથી એવો તો ભારે દંડ પાદશાહ લેતો કે જો તેઓ એકલા પોતાના પગાર ઉપર જ રહે તો ચાકરી કીધા પછી પ્રામાણિકપણે મેળવેલી તેઓની સઘળી દોલત ઘસડાઈ જાય. આવું હોય ત્યાં પ્રામાણિકપણે કોણુ ચાલે ? આનું પરિણામ એટલું જ થયું કે દેશની આમદાની સરકારને ઓછી થઇ, રૈયત પાસેથી ઘણા જ વધારે પૈસા લેવામાં આવ્યા અને તે

પૈસા સુબાના ખાનગી ખજાનામાં ભરાયા.

૬. જમીન ઉપર મહેસુલ વધારી દીધું અને ખેડુતો ભુખે મરવા લાગ્યા તથા તેઓના ઉપર ઘણો જ જુલમ ગુજરવા લાગ્યો. વેપારની વસ્તુઓ ઉપર જકાત પહેલાં કરતાં ચોગણી થઇ તેથી વેપાર પણ તૂટવા લાગ્યો. વ્યાપારીઓને ઘણું નુકશાન પહોંચ્યું અને શહેરમાંથી દોલતનો ઘણો ઘટાડો થયો. સહેજ અન્યાયને માટે સારા સારા આબરૂદાર લોકોને પકડી મંગાવી તેઓને એટલી તો દહેશત આપવામાં આવતી તથા વખતે તેઓના શરીરને ભયંકર યંત્રો વડે એટલું તો દુઃખ દેવામાં આવતું કે તેઓ આવી અવસ્થામાંથી છુટકો થવાને માગે તેટલું અથવા ઘણામાં ઘણું આપી શકાય તેટલું દ્રવ્ય આપીને મૂંગે મ્હોંએ ઘેર જતા. જે લોકોએ પૈસો મેળવી સંગ્રહ કીધો છે એવો તેઓના ઉપર શક આવે અથવા જેઓ પોતાની આબરૂ ઘણી પ્યારી ગણે છે એવી બે લોકોમાં વાત ચાલી કે તેઓના ઉપર જૂઠાં તહોમત મૂકીને તેઓની ઘણી ગેરઆબરૂ કરવામાં આવતી અને જ્યારે તેઓ સુબાનું ગજવું ભરી આપતા ત્યારે જ તેઓનો છુટકો થતો. બીજી ઘણીએક જાતના સાંભળવામાં ન આવેલા કરો લોકો ઉપર બેસાડ્યા. તેઓમાં જજિયાથી, તેને ઉઘરાવવાની ક્રૂર તથા સખત રીતથી અને ઉઘરાતદારની લુચ્ચાઇ તથા જુલમથી લોકો ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય કરવા લાગ્યા. પ્રજાની મિલકત તથા જીંદગી જરા પણ સલામત નહોતાં. જે દહાડો જાય તે ગનીમત. જે પૈસા સલામત રહ્યા, જે જીવતાં સુધી તેની પાસે જ રહ્યા તે જ

તેના અને રાત્રે સૂઈને બીજે દહાડે સહીસલામત ઊઠે ત્યારે જ એક દહાડો જીવ્યા એમ કહેવાય. એ પ્રમાણેનો જુલમ ચાલી રહેલો હતો. વળી રજપૂતોના રાજ્યમાં ફરવા-હરવાની છૂટ હતી તે સઘળી જતી રહી. જે બૈરી પછી તે ગમે તેવી આબરૂદાર હોય તોપણ ખુલ્લી રીતે રસ્તામાં ફરે તો મુસલમાન લોકો તેનું ઘણું અપમાન કરતા. તેથી બિચારાં બૈરાંનું સુખ તો પૂરૂં જ થયું; તેઓ સઘળે ઠેકાણે કેદીની પેઠે ગોંધાયાં; આબરૂદાર લોકોનાં ઘરમાં જનાનખાનાનો ઓજલ પડદો પળાવવા લાગ્યો, અને એ પ્રમાણે થવાથી બૈરાંની રીતભાતમાં તથા ચાલચલણમાં પણ મોટો ફેરફાર થવા લાગ્યો. ધર્મને પણ એજ પ્રમાણે ધક્કો લાગ્યો, તેનું પણ એ જ પ્રમાણે અપમાન થવા લાગ્યું. સવારના પહોરમાં મસ્જિદમાંથી મુલ્લાં બાંગ પોકારે ત્યારે કોઈ પણ દેવસ્થાનમાં ઘંટા, શંખ વગેરે વાજીંત્રો વગાડવાની ઘણી સખત મનાઇ કરવામાં આવી હતી. મસ્જિદ આગળ કોઇ પણ હિંદુઓ વાજીંત્ર વગાડે તો તેને ભારે શિક્ષા થતી હતી. મુસલમાન લોકોને ધર્મ સંબંધી કોઇ પણ કામમાં ભોગ જોગે કોઈ હિંદુ હરકત કરે તો તેણે પોતાના જીવની આશા જ છોડી દેવી. એથી ઉલટું, હિંદુઓના ધર્મ સંબંધી સઘળાં કામોમાં હરકત કરવાની હરેક મુસલમાનને જાણે રજા જ હોય એવું હતું. હિંદુઓથી ખુલ્લી રીતે કોઇ પણ ક્રિયા થઈ શકતી નહિ કેમકે છેક સુબાથી તે એક હલકા મુસલમાન ઝાડુ કાઢનાર સુધી સઘળાને ખાતરી હતી કે હિંદુઓનો ધર્મ પાંખડી, શેતાનનો બનાવેલો તથા જેમ

બને તેમ જલદીથી જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવા જેવો છે. એવા ધર્મને હરકત કરવામાં તથા જોરજુલમથી હિંદુના મોંમાં થૂંકીને તથા બિસમિલ્લા બોલાવીને તેને મુસલમાન કરવામાં મોટો સવાબ છે એમ તેઓ માનતા. રોજ રોજ કેટલાએક હિંદુઓ પૈસાની તથા આબરૂની લાલચથી મુસલમાન થતા. લોકો ઉપર જુલમ કરી શકાશે એવા વિચારથી તથા રાજ્ય કરનારના વર્ગમાં મળી જવાથી મોટો અધિકાર મળશે તથા હિંદુ તરીકે તેમના ઉપર જે જુલમ ગુજરતા હતા તે બધામાંથી છૂટા થવાશે, એ મતલબ-થી જ પોતાનો ધર્મ છોડીને દીન મહમમ્દનું નામ ધારણ કરતા હતા. કેટલાએક બિચારાંને તો પકડીને બળાત્કારે વટાળતા અને કેટલાએકને તો લાલચ આપી બિસમિલ્લા બોલાવતા, પછી તેઓ ભીખ માગીને ખાતા અને મસ્જિદોમાં સૂઇ રહેતાં

૭. હિંદુઓના દેવની તથા દેવસ્થાનોની અને તેઓની સાથે તેઓના પૂજારીઓ તથા બ્રહ્મણોની પણ તેવી જ દુર્દશા થઇ. દેવસ્થાનોના અંગના ઘણાએક હકો છીનવી લીધા, પૂજારીઓને પૂજા બદલ જે મળતું તે બંધ કીધું, બ્રાહ્મણોને જે હક તથા વર્ષાસન આગલા હિંદુ રાજા-ઓએ કરી આપ્યાં હતાં તેઓમાંનાં ઘણાંખરાં અટકાવ્યાં, દેવોને સઘળે ઠેકાણે અપમાન થવા લાગ્યું, કેટલેએક ઠેકાણેથી તેઓનાં દહેરાંમાંથી તેઓને કાઢીને ફેંકી દીધા અને તેઓનો દેવાલય ઉપરનો હજારો વર્ષનો ભોગવટો રદ કીધો. ઘણાંએક દહેરાંઓ ભાંગી નાખી ત્યાં મસ્જિદો બનાવી;

જ્યાં ઘંટનો અવાજ તથા શંખનાદ સંભળાતો ત્યાં મુલ્લાં બાંગ પોકારવા લાગ્યા. શહેરની વચ્ચોવચ એક ઘણું જ શોભાયમાન તથા મોટું પંકાયેલું મહાદેવનું દેવસ્થાન હતું તે અલફખાંએ તોડાવી પાડીને ત્યાં જુમ્મા-મસ્જિદ બંધાવી. તે ઘણી મોટી તથા રોનકદાર હતી. તે ધોળા સંગેમરમરની બાંધેલી હતી તથા તેમાં સ્તંભો એટલા બધા હતા કે તેઓને ગણવામાં ભૂલ પડ્યા વિના રહે જ નહિ. એ મસ્જિદ તુટેલી ભાંગેલી હજી પણ છે.

૮. એ પ્રમાણે આરંભમાં જ મુસલમાન લોકોએ હિંદુઓ ઉપર જુલમ કીધો. જૈનમાર્ગીઓ તથા શિવમાર્ગીઓ બન્ને પોતાનું આદ્ય વેર ભૂલી જઇને બન્નેના ધર્મની આવી ખરાબી જોઇને અફસોસ કરવા લાગ્યા. જુલમની ફરિયાદ તો કોને કરે? અત્યારે હરેક જુલમને પ્રસંગે પહેલાં તો તેઓ હુલ્લડ ઉઠાવવા લાગ્યા; પણ મુસલમાનોનું લશ્કર પાસે જ હતું, તે તેઓના ઉપર તૂટી પડતું અને જરા પણ દયા રાખ્યા વિના તેઓને ઘાસની પેઠે વાઢી નાખતું. આખરે તેઓનું કાંઈ વળતું નહિ. મફતના હજારો માર્યા જતા અને એ પ્રમાણે સામે થવાથી જુલમ તો વધતો જતો તેથી તેઓ ધીમે ધીમે બકરાં જેવા થઇને બેઠા. તેઓનો જુસ્સો નરમ પડી ગયો, તેઓનું શૂરાતન નબળું પડવા લાગ્યું અને તેઓની તલવાર તથા બીજાં લઢાઇનાં શસ્ત્રો કટાવા લાગ્યાં. બિચારા હિંદુઓ ભાજીખાઉ જેવા થઇ ગયા. લઢવાને બદલે બગડવાનું કામ વધારે ચાલ્યું. જેમ જેમ તલવાર કટાતી ગઈ તેમ તેમ જીભ વધારે તેજ થતી

ગઇ અને ગુલામગિરી તથા જુલમ, ઘણા દહાડા મૂંગામૂંગા સહન કરવાથી જૂઠું બોલવાની ટેવ, ઢોંગ, લુચ્ચાઇ, હલકાઇ, નબળાઈ, આળસ વગેરે ઘણાએક દુર્ગુણો એ લોકોમાં આવ્યા. પરદેશી જુલમી રાજ્યમાં રહેવાથી એ સઘળા દુર્ગુણો આવ્યા વિના રહેતા જ નથી. તે પ્રમાણે હિંદુઓને થયું, અને તે તેઓનાં મન પર એટલા તો જોરથી ચોંટયા કે તેઓની અસર આજ પાંચસે વર્ષ થવા આવ્યાં તોપણ છેક ગઈ નથી.

૯. મલેક કાફુરનો હુકમ અલફખાંને પહોંચતાં તેણે લઢાઈની તૈયારી કરવા માંડી અને થોડી મુદતમાં તેણે દશ હજાર માણસ એકઠાં કીધાં. એટલા લશ્કર સહિત તે બાગલાણ જવાના બે પહાડો વચ્ચેના એક સાંકડા રસ્તા આગળ આવ્યો. આગળ આપણે કહેલું છે કે બાગલાણની ચોતરફ મોટા ઊંચા પહાડો હતા અને તે શહેરમાં જવાના ચાર દિશાએ ચાર રસ્તા હતા. એ રસ્તાઓ બે ઊંચા પહાડની વચ્ચે થઇને હતા અને તેઓ એવા તો સાંકડા હતા કે તેમાંથી ચાર પાંચ માણસો અને કેટલેક ઠેકાણે ઘણાંમાં ઘણાં દશ માણસો સાથે એક હારમાં ચાલી શકે. એ પ્રમાણે હોવાથી તેઓનો બચાવ કરવો એ સહેલું કામ હતું. એવે ઠેકાણે થોડા બહાદુર માણસો ઊભા રહે તો તેથી દશગણાં માણસોને આવતાં રોકી શકે. વળી પહાડોની ટોચ ઉપરથી બીજાં માણસો નીચેના લશ્કર ઉપર પુષ્કળ માર ચલાવી શકે અને નીચેના લોકો ઉપલાઓને ઘણું નુકશાન કરી શકે નહિ. એ જ પ્રમાણે થરમાપિલી

આગળ થોડા જ યુનાની લોકોએ અસંખ્ય ઇરાનીઓને રોકયા હતા અને એ જ પ્રમાણે હમણાં ત્રણસેં રજપૂત સિપાઇઓએ પણ અલફખાંનું તમામ લશ્કર અટકાવ્યું.

૧૦. કરણે પહાડોમાં થઇને બાગલાણમાં આવવાના સઘળા રસ્તા સાચવવા માણસો રાખ્યાં અને એ પ્રમાણે નાકાબંધી કરી પોતે થોડાંએક માણસો સાથે રાખી પહાડોનાં મથાળાં ઉપર ફર્યા કીધું. જ્યારે તેને ખબર પડી કે ફલાણે નાકે દુશ્મન આવ્યા ત્યારે તે રસ્તાની બાજુ ઉપરના બે પહાડોની ટોચ ઉપર પોતાના માણસોને રાખી ઊભો રહ્યો. લઢાઇને વાસ્તે સઘળી ગોઠવણ કીધી.

૧૧. અલફખાંએ થોડેક દૂર છાવણી નાંખી એક જાસુસ કરણ પાસે મોકલ્યો અને તેને દેવળદેવી સોંપવા માટે કહેવડાવ્યું. કરણે જવાબ દીધો: " જ્યાં સુધી અમે જીવતા છીએ ત્યાં સુધી દેવળદેવીને અમે કદી સ્વાધીન કરનાર નથી. કદી નહિ, કદી નહિ. કદી નહિ." અલફખાંને આ જવાબથી ઘણોજ ક્રોધ ચઢયો અને તેણે એકદમ કૂચ કરી. આ જૂઠી હિમ્મતવાળા ઘેલા રજપૂતડાઓને મારી હાંકી મૂકવાનો લશ્કરને હુકમ કીધો. મુસલમાન સિપાઇઓ સહેજે જીત મળશે એવો પૂરો ભરોંસો રાખી તથા કોઈ ક્ષુદ્ર પ્રાણીને પગતળે છૂંદી નાંખવું હોય એટલી બેપરવા રાખીને આગળ ચાલ્યા. પણ જ્યારે તેઓએ રજપૂતો પાસે નાકું છોડાવવાનો પ્રયત્ન કીધો ત્યારે તેઓને તેઓની ભૂલ માલમ પડી. દુશ્મન કાંઈ ધિક્કારવાલાયક નહોતા. પાસે આવતાં જ રજપૂતોએ એવો તો તાકીને

તેઓના ઉપર બાણનો માર ચલાવ્યો કે મુસલમાન સિપાઇ-ઓની હાર તૂટી. તેઓ આશ્ચર્ય પામી ઊભા રહ્યા. આગળ જવાની તેઓમાં હિમ્મત રહી નહિ. એકાએક તેઓએ પીઠ ફેરવી નાસવા માંડ્યું. થોડેક સુધી નાઠા પછી અલફખાંએ તેઓને અટકાવ્યા. તે દહાડો તો જવા દીધો. બીજે દહાડે પાછી ચઢાઇ કીધી. આ વખતે પહાડ નીચેનાં માણસોએ આગલા દહાડાની પેઠે બાણની વૃષ્ટિ કીધી, પણ તેથી મુસલમાનો ઉપર ઘણી અસર થઈ નહિ. તેઓ આગળ વધ્યાજ ગયા. રજપૂતોને પાછા હઠવું પડ્યું અને જેમ જેમ તેઓ પાછળ હઠતા ગયા તેમ તેમ મુસલમાનો આગળ વધતા ગયા. જ્યારે તેઓ સાંકડી નાળમાં ફસાઇ ગયા ત્યારે રજપૂતોએ અટકી પડવા માંડ્યું અને ઉપરથી કરણનાં માણસોએ તીરનો માર ચલાવ્યો. મુસલમાનોએ આવું ધાર્યું નહોતું. તેઓના ઉપર બે તરફથી હુમલો એકી વખતે થયો. જો ઉપરના શત્રુ સામે પોતાનો બચાવ કરવા જાય તો નીચેનાં માણસો તેઓને ભાલાવતી વીંધી નાંખે, અને તેથી ઉલટું કરવા જાય તો ઉપરથી તીરનો વરસાદ વરસે. એ પ્રમાણે થવાથી મુસલમાન સિપાઇઓ ઘણા અકળાઇ ગયા. તેઓની એકેક હારમાં પાંચ કરતાં વધારે માણસો રહી શકે એટલી જગા નહિ હોવાને લીધે તેઓનું કાંઇ જોર ચાલ્યું નહિ. તેઓનાં ઉપરાઉપરી માણસો મરવા લાગ્યાં અને આગળ કાંઇ થાગ લાગશે નહિ એવું વિચારીને તેઓ વેરાઇ ગયા. તેઓમાં ભંગાણ પડ્યું તથા ટક છૂટક સઘળા નાસવા લાગ્યા. આવી અવસ્થામાં રજપૂતોએ

એક ધસારો કરી દુશ્મનના ઘણાએકને કાપી નાંખ્યા અને પાછા પોતાને નાકે જઇ ઊભા રહ્યા. કરણ રાજાએ દોડ દીધી હોત તો તેની મોટી મૂર્ખાઈ થાત, કેમકે તે મેદાનમાં પડત અને તેના દુશ્મન પાછા ફરીને તેને સપડાવત તો તેની ખરાબી થયા વિના રહેત નહિ. પણ આ વખતે પહેલાંના જેટલી તેણે બહાદુરી તો બતાવી, પણ તેની સાથે ડહાપણ વધારે વાપર્યું. જો એટલું ડહાપણ તે વખતે વાપર્યું હોત, જો હમણાંની પેઠે તે બીજા અનુભવી તથા પ્રવીણ શૂર સામંતોની સલાહ પ્રમાણે ત્યારે ચાલ્યો હોત તો તેને આ દહાડો આવત નહિ. આ વખતે તેના ડહાપણનું ફળ એ થયું કે મુસલમાન લશ્કરનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ; તેઓ રોજ રોજ તેના ઉપર હુમલા કરતા, પણ હરેક વખતે હાર ખાધા વિના તેઓ પાછા જતા નહિ. મુસલમાન સિપાઇઓ ઘણા ગભરાયા તથા ચીઢાયા. તેઓનો સરદાર પણ ઘણો ગુસ્સે થયો. તેણે ઘણાં ફાંફાં માર્યાં, તેણે લશ્કર ઉપાડી છાનામાના બીજા રસ્તાઓમાંથી જવાનું કીધું, પણ જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં તેની સામે તૈયાર થયેલા રજપૂતો લઢવાને નીકળ્યા અને કરણ પણ પોતાના માણસોની સાથે બહુરૂપી અથવા ભૂત હોય તે પ્રમાણે રસ્તાને મથાળે માલમ પડયો. એ પ્રમાણે બે મહીના સુધી કરણે ઘણા ડહાપણથી તથા બહાદુરીથી લઢાઇ ચલાવી અને અલફખાંએ ગમે તેટલા પ્રયત્ન કીધા તોપણ તેને કોઇ પણ રસ્તે બાગલાણ આવવા દીધો નહિ. મુસલમાન સિપાઇઓ થાકી ગયા અને તેઓના ઘણા માણસો માર્યા

ગયા હતા તેથી અલફખાંએ ઠરાવ કીધો કે જ્યાં સુધી નવા બોલાવેલા સિપાઇઓ આવી પહોંચે ત્યાં સુધી લઢાઇનું કામ બંધ રાખી એક ઠેકાણે છાવણી નાખીને રહેવું. એ ઠરાવથી કરણને પણ મોટો ફાયદો થયો. તે પણ લઢી લઢીને કાયર થઈ ગયો હતો, તેને ઘણાએક જખમ વાગ્યા હતા તેથી તથા લઢાઇનાં થાક તથા ફિકરચિંતાથી તેનું મન બેબાકળું થઇ ગયું હતું. તેને આરામ લેવાની ઘણી જ જરૂર હતી. તેનાં માણસો અસલ પાંચ હજાર હતા તે મરતાં તથા ઘાયલ થતાં માત્ર બે હજાર રહી ગયા હતા. તેઓ પણ ઘણા અશક્ત થઇ ગયા હતા, માટે થોડો આજે વિરામ મળ્યો તેથી બન્ને તરફના માણસોને ફાયદો થયો. હવે કરણ રાજાએ પોતાની અવસ્થા ઉપર વિચાર કરવા માંડ્યો અને આગળપાછળની તમામ હકીકત જોતાં તેના મનમાં ઘણી ઉદાસી ઉત્પન્ન થઇ. જે બે હજાર માણસો રહી ગયા તેમાં ઘટાડો થયા કરવાનો, વધારાની તો તેને કદી આશા નહોતી; એથી ઉલટું તેને ખબર હતી કે મુસલમાનોના લશ્કરમાં જલદીથી વધારો થવાનો હતો એટલે અંતે તેઓ બાગલાણનો કિલ્લો સર કરવાના, એ નિશ્ચય હતું. હવે કરણે શું કરવું ? લઢી લઢીને પોતાનાં માણસોના નકામા જીવ ખોવડાવવા, પોતે પોતાને હાથે મરવું કે લઢાઇનો અંત આવે અથવા પોતાની પુત્રી દેવળદેવી જે આ લઢાઇનું સઘળું કારણ તેને મારી નાંખવી કે પછી લઢાઇ આગળ ચલાવવાની મતલબ રહે નહિ. લઢવાથી કાંઇ ફળ નહોતું, આપઘાત કરવામાં પાપ હતું, માટે દેવળદેવીને

મારી નાંખ્યા સિવાય બીજો ઉપાય જણાયો નહિ. એ કામ ઘણું દુષ્ટ, ભયંકર, અસ્વાભાવિક તથા ચંડાળને લાયક, તો પણ તેવું કામ કરવાને રજપૂતોને થોડી જ ફિકર હોય છે. તેઓના આબરૂ વિષે ઘણા જ વિલક્ષણ વિચાર હોય છે. જે વાતમાં તેઓએ આબરૂ માની લીધી તે વાતમાં ગમે તેવું ક્રૂર કામ કરવું પડે તોપણ તેઓ જરા પણ આંચકો ખાતા નથી. વળી તેના વિચાર પ્રમાણે સ્ત્રીજાતિને આબરૂ સૌથી વધારે પ્યારી હોવી જોઇએ અને તેઓનાં ભાટ-ચારણનાં રાસા તથા દંતકથા ઉપરથી જણાય છે કે ઘણાંક બૈરાંએ આબરૂનું પ્રતિપાલન કરવાને જ પોતાનો વહાલો પ્રાણ અર્પણ કરેલો છે. માટે આવી વખતે દેવળદેવીએ પણ મુસલમાનોના હાથમાં પડવા કરતાં પોતાને હાથે પોતાનો પ્રાણ કાઢવો જોઈએ અને જ્યારે તે પોતાની મેળે તે કામ કરતી નથી ત્યારે કોઇએ તેને વાસ્તે તે કામ કરી આપવું જોઈએ.

૧૨. આ પ્રમાણે વિચાર કરી રાત્રે કરણ પોતાની ઊંઘતી પુત્રીના ખાટલા આગળ ઉઘાડી તલવારે ગયો; દેવળદેવી ભર નિદ્રામાં સૂતેલી હતી. કરણે તલવાર ખેંચી પણ પોતાની નિર્દોષ અને વહાલી પુત્રીનો પ્રાણ લેવા તેનો હાથ ન ઉપડયો. દેવળદેવીનો પ્રાણ લેવાને બદલે તેને દેવગઢના રાજાના ભાઈ શંકરદેવ જોડે પરણાવવાથી સઘળી લઢાઈ પતી જાય એમ હતું. દેવગઢનો રાજા તેનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ હતો. તેની જાત હલકી ખરી, પરંતુ આવે વખતે કુળ જોવામાં કાંઇ ફાયદો નહોતો. વળી શંકરદેવ

તથા દેવળદેવીને એકબીજા ઉપર પ્રેમ હતો, માટે તેમનાં લગ્ન કરી નાંખવાં એવો નિશ્ચય કરણે કર્યો. એ ઠરાવથી તેને શાંતિ થઇ.

૧૩. આ વાત બન્યા પછી થોડે દહાડે દેવગઢથી ભીમદેવ અચાનક એક લશ્કર લઈ કરણને આવી મળ્યો. કરણે ભીમદેવનું ભારે સન્માન કીધું. ભીમદેવે વળી દેવળદેવીની માગણી કીધી અને કરણે પોતાની ખુશી હતી છતાં ભારે અનુગ્રહ કરતો હોય તેમ તે માગણીનો સ્વીકાર કર્યો.

પ્રકરણ ૧૨ મું

બાગલાણની દુર્દશા

૧. આ બનાવથી કરણ રાજા ઘણા આનંદમાં પોતાની છાવણીમાં ફરતો હતો. મુસલમાનોનું લશ્કર એક ઠેકાણે પડી રહેલું હતું તેનું કારણ તેઓનું કમજોર હતું એમ તે સારી પેઠે જાણતો હતો. પોતાનાં તથા ભીમદેવનાં માણસો એકઠાં મળવાથી દેવળદેવી સહીસલામત દેવગઢ પહોંચશે એવી તેની ખાતરી થઇ હતી. તેણે કૂચ કરવાની તૈયારી કરી હતી. છાવણી ઉપાડવાનો હુકમ આપ્યો હતો. દેવળદેવી પોતાનાં કીંમતી વસ્ત્ર તથા શણગાર સજી ઘોડા ઉપર સવાર થઇ. કરણ અને ભીમદેવ પણ તે જ પ્રમાણે લડવાનો સામાન સાથે લઈને લશ્કરની જોડે ચાલ્યા; પણ તેઓ

થોડેક દૂર ગયા એટલે એક જાસુસ દોડતો દોડતો તેઓની પાસે આવ્યો અને શ્વાસ ખાધા વિના કરણ તથા ભીમદેવને સમાચાર કહ્યા કે અલફખાંના લશ્કરમાં બીજા નવા પાંચ હજાર માણસો હમણાં જ ઉમેરાયા છે. તેણે સઘળાં નાકાં ઘેરી લીધાં છે તથા આપની સાથે લઢવાને તે પોતે આવે છે.

૨. આ ઓચિંતા સમાચારથી એક વિજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ સઘળાનાં શરીર ઉપરથી લોહી ઊડી ગયું અને તેઓ સ્થિર થઇ ગયા. કરણ અને ભીમદેવ તો મૂઢની પેઠે ઉભા થઇ રહી એકબીજાની તરફ એકી નજરે જોવા લાગ્યા. લશ્કર સઘળું ચુપાચુપ થઇ રહ્યું. કોઈ બોલે પણ નહિ અને ચાલે પણ નહિ. જે ઉમેદ તેઓએ બાંધી હતી તે સઘળી બિલોરી કાચની પેઠે ફૂટી ગઈ, જે વસ્તુ તેઓના હાથમાં આવી ચુકેલી માનતા હતા તે છટકી ગઈ તથા જે કામ પાર પડવાની તૈયારી ઉપર આવેલું હતું તે સઘળું ઊંધું થઈ ગયું.

૩. હવે તુરતમાં તો બાગલાણના કિલ્લામાં જઇને ભરાઇ બેસવા સિવાય બીજો કાંઇ ઉપાય નહોતો; જો કે તેમ કરવામાં એક મોટો ગેરફાયદો હતો. શહેરમાંથી એક મહીનો પહોંચે એટલો માલ પણ નીકળવો મુશ્કેલ હતો. આ માટે જે કરવું તે એક મહીનામાં કરી લેવાનું હતું.

૪. ચાર પાંચ દહાડા વીત્યા એટલે અલફખાંનું લશ્કર પણ શહેરના કોટ આગળ થોડે દૂર છાવણી નાંખીને પડયું અને દુશ્મનોના મારથી પોતાનો બચાવ કરવાને પાકાં કામ બાંધવા માંડયાં. તેઓને કંઇ ઉતાવળ નહોતી;

અલફખાંનો ઇરાદો લઢાઈ કરી માણુસો તરફનું નુકશાન ખમવાનો નહોતો. તે સારી પેઠે જાણતો હતો કે શહેરમાંથી થોડા દહાડામાં અનાજ ખૂટી જશે, એટલે માંહોમાંહે લૂંટ ચાલશે અને છેલ્લી વારે વગર શરતે તાબે થવાની તેઓને જરૂર પડશે, માટે તેની મુખ્ય મતલબ શહેરમાંનું અનાજ ખૂટાડવાની હતી. તેણે સઘળાં નાકાં બંધ કીધાં અને શહેરમાં એક દાણો પણ અનાજ જઈ ન શકે એવો બંદોબસ્ત કીધો અને પછી શાંત મન રાખીને રાહ જોતો બેઠો.

૫. શહેરમાં લશ્કરનો તથા આસપાસના ગામના લોકોનો જમાવ થયો ત્યારથી જ અનાજ ઘણું મોંઘું વેચાવા લાગ્યું, અને પહેલવહેલાં તો ગરીબ લોકોનો મરો થયો. પણ લઢાઈ જલદીથી પૂરી થશે અને અનાજ બહારથી આવી પહોંચશે, એ આશાથી લોકો ધીરજ રાખી દુઃખ વેઠી બેસી રહ્યા. પણ લઢાઈનો પાર આવ્યો જ નહિ. અને દુકાનોનો સઘળો માલ ખપી ગયો. સિપાઇઓ તથા બીજા લોકો બુમાબુમ પાડવા લાગ્યા; રસ્તામાં રોજ ઘણા લોકોનાં મુડદાં પડેલાં દેખાતાં હતાં; લોકો છેક નિરાશ થઈ ગયા અને ભૂખના માર્યા ઘેલા જેવા થઇને લૂંટવા નીકળ્યા. એક સવારે શહેરનો તમામ કચરો એટલે હલકા લોકો હથિયાર લઈ નીકળ્યા અને બધે ઠેકાણે પથરાઇ જઇને લોકોનાં ઘર ફાડી માંહે પેઠા. તેઓની જોડે લશ્કરના સિપાઇઓ પણ શામેલ થયા અને દરેકના ઘરમાં અનાજનો જે સંગ્રહ હતો તે લઇ ગયા. રસ્તામાં કાપાકાપી ચાલી, લોહી વહ્યું, મુડદાંઓ રસ્તામાં પડયાં અને શોરબકોર સઘળે થઈ રહ્યો. દ્રવ્યવાન

લોકોએ ગમે તેટલો અટકાવ કીધો, પણ તેમ કરવામાં ઘણાના જીવ ગયા તોપણ તેઓનું કાંઇ ફાવ્યું નહિ. તેઓનાં ઘરનું સઘળું અનાજ લૂંટાઈ ગયું અને હવે તેઓને ભૂખે મરવાનો દહાડો આવ્યો. પણ થોડા દહાડા વહી ગયા એટલે પેલું લૂંટેલું અનાજ થઇ રહ્યું, એટલે પાછા સઘળા સરખા થઈ ગયા. હવે દુકાળરાક્ષસે પોતાનું ખરૂં રૂપ પ્રકાશ્યું અને હવે ભૂખનું દરદ સઘળાને સરખું લાગવા માંડયું. આવી વખતે તે બિચારા લોકોની દુર્દશાનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે. જો બરાબર થઈ શકે તો તેથી દયાવૃત્તિને ઘણો આંચકો લાગે ને શરીરમાંનું સઘળું લોહી ઠરી જાય. રસ્તામાં લોકોના ચહેરા જોવાથી ચીતરી ચઢયા વગર રહે જ નહિ. તે બિચારાં ભૂખે મરી ગયેલાં માણસોનાં શરીર લોહી ઊડી જવાથી ધોળાં ફક જેવાં થઈ ગયાં હતાં; તેઓમાંથી માંસ તથા ચરબી પીગળી જવાથી હાડકાં સઘળાં બહાર નીકળી આવ્યાં હતાં; તેઓના ચહેરા ફિક્કા સૂકાઈ ગયેલા તથા ખડબચડા થઇ ગયેલા હતા અને તેઓ એવા તો બીહામણા થઇ ગયા હતા કે તેઓમાં અને મલિન ભૂતમાં કાંઇ અંતર રહેલું નહોતું. વળી એવા ભયંકર ચહેરા ઉપર તેઓના મનના સઘળા દુષ્ટ વિચારો બહાર નીકળી આવેલા હતા. દ્વેષ, અદેખાઈ, ક્રોધ, મરવા તથા મારવા વિષે બેપરવાઇ તથા ભૂખમરાથી જ યમરાજાના દરવાજા આગળ આવી પહોંચેલા લોકોમાં જે જે નઠારા ગુણો પ્રકટ થઈ આવે તે સઘળા તેઓનાં મોં ઉપર સાફ માલમ પડતા હતા. સારાંશ કે તેઓના ઉપર ખુદ મોત આવીને બેઠું

હતું, અને જો તે માણસનું રૂપ ધારણ કરે તો તેનું સ્વરૂપ આ લોકોના જેવું બરાબર થાય. આ તો આપણે તેઓના બહારના દેખાવનું વર્ણન કીધું, પણ તેઓનાં મનમાં જે અવ્યવસ્થા થઇ રહી હતી, ભૂખને લીધે જે તેઓને મહાવેદના થતી હતી તેનું વર્ણન તો વૈદકશાસ્ત્રમાં જે પ્રવીણ હોય તેઓ જ કરી શકે અથવા જેઓને તે વાતનો અનુભવ થાય તેને જ ખબર પડે. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં કેટલાં-એક તમ્મર ખાઇને પડી જતાં અને તત્કાળ મરણ પામતાં અથવા તેઓ એક બે દિવસ સુધી તેવી હાલતમાં રીબાયાં કરતાં. જ્યાં સઘળા ઉપર સરખી જ આપદા આવી પડેલી ત્યાં એકેક ઉપર દયા પણ કોણ લાવે? તથા તેનું દુઃખ મટાડવાને કોણ ઉપાય કરે? માટે તેઓ રસ્તામાં બીજાં મુએલાં માણસો-ની સાથે જીવતાં પડી રહેતાં હતાં. કેટલાએકથી તો બહાર નીકળાતું જ નહોતું. તેઓ ભૂખથી એવાં અશક્ત થઈ ગયાં હતાં કે તેમનાથી ઉઠાતું પણ નહોતું. તેઓ ઘરમાં સૂતાં સૂતાં બરાડાબરાડ પાડતાં હતાં. નાનાં નાનાં છોકરાં રસ્તામાં ટળવળતાં હતાં અને પછાડા મારી મારીને મરી જતાં અથવા મરણતોલ થઇને ભોંય ઉપર પડતાં હતાં. છોકરાંની મા ઘેલી જેવી આણીગમ તેણીગમ દોડતી, અને કડકો રોટલો જે તેણે છુપાવી રાખ્યો હોય તે પોતાનાં હાડપિંજર જેવાં સુકાઇ ગયેલાં છોકરાંને ખવડાવતી અને તેટલો સૂકો રોટલો પણ કોઈ હરામખોર આવે તો તેના હાથમાંથી લઈ ન જાય માટે ચોતરફ જોયાં કરતી. કેટલીએક બૈરીઓની નજર આગળ તેઓનાં નાનાં નાનાં કુમળાં બાળક તરફડીને મરી

જતાં તેને જોઇ તે ડોળા બેબાકળા કરી મોં ઉઘાડું રાખી ઊભી રહેતી. પોતાને ખાવા મળે નહિ એટલે દૂધ તો કયાંથી જ આવે? માટે ધાવણાં છોકરાં પીલાઇ પીલાઈને મરી જતાં હતાં. તેઓના દરદથી તથા ભૂખથી તેઓની માની પણ તેવી જ અવસ્થા થતી હતી. ઘરડાં અશક્ત ડોસાઓ તથા ડોશીઓ પડી પડીને મરતાં હતાં, અને ભરજુવાનીમાં આવેલાં સ્ત્રીપુરુષો પણ કાળચક્રના સપાટામાં આવી ગયાં હતાં. દુકાળની આગળ બધી જાતનાં, ઉંમરનાં તથા પદવીનાં માણસો સરખાં જ હતાં. મોત ચોતરફ ફરતું હતું. તેના હાથમાં ઘણું કામ આવી પડયું હતું. ગરીબ લોકોનાં મુડદાં રસ્તામાં, ગલીમાં અને ઘરોમાં કોહી જતાં હતાં. તેઓને બાળવા કોઇનામાં શક્તિ રહી નહોતી તથા જ્યાં સઘળાને મરવાની ધાસ્તી સરખી જ ત્યાં એકએકને શરમ તથા સંબંધ તો કયાંથી જ રહે?

૬. હવે અનાજ તો થઇ રહ્યું અને જીવતાં રહેલાં માણસોને કોઈ પણ જાતનો ખોરાક તો જોઇએ, માટે કેટલાંએક ઝાડનાં ફળ ખાઈને જીવતાં, કેટલાંએકને ત્યાં ગાય ભેંસ હતી તેઓ દૂધ પીને પોતાના શરીરને આધાર આપતાં; કેટલાંએક ઢોરોની પેઠે ઘાસ ખાતાં, કેટલાંએક પાંતરાં ખાતાં વળી બીજાઓ એમાંથી કાંઈ ન મળે ત્યારે ચામડાં કરડતાં અને વખંત ધૂળ ને મટોડું ખાતાં જે કાંઈ નરમ વસ્તુ ચાવી શકાય તેવી હોય તે સઘળી ભક્ષણ કરવામાં આવતી. એ બધાની સાથે પેટનું ભરતિયું થવાને માટે લોકો પુષ્કળ પાણી પીતા હતા. આરો નઠારી જાતનો, જેથી પોષણ

થઇ ન શકે એવો, વખતે શરીરને નુકશાન પહોંચાડે એવો ખોરાક ખાવાને લીધે તથા મરી ગયેલાં માણસોની સડી ગયેલી લાશોમાંથી જે દુર્ગંધ તથા પ્રાણઘાતક હવા નીકળતી હતી તેને લીધે શહેરમાં મરકી ચાલી. લોકોને તાવ, જીવમાં ચૂંથારો અને અંતે સનેપાત થવા લાગ્યો, અને થોડા વખતમાં મોત આવીને આ સઘળા દુઃખમાંથી તેઓનો છુટકો કરવા લાગ્યું. એ પ્રમાણે તે લોકોના ઉપર દુકાળ અને મરકી એ બે આફતો આવી પડી, અને તેથી મૃત્યુનું કામ ઘણું ધમધોકાર ચાલવા માંડ્યું. જેઓ કદાચ દુકાળના સપાટામાંથી બચે તેઓ મરકીના ઝપાટાથી ઘસડાઈ જાય. જ્યારે શહેરમાં મરકીએ દેખાવ આપ્યો ત્યારે લોકો છેક નિરાશ થઇ ગયા. તેઓએ જીવવાની સઘળી આશા છોડી દીધી અને મોતને વાસ્તે ઘણી જ બેપરવાઇ દેખાડવા લાગ્યા. પછી રસ્તામાં જે મુડદાં પડે તેને કોઇ ઊઠાવે પણ નહિ. ત્યાં ને ત્યાં તેઓ સડ્યાં કરે. ઘરોમાં પણ મુડદાં પડી રહેતાં. શહેરમાં કાગડા, ગીધ અને સમડી ધોળે દિવસે મુડદાંને પીંખી નાખતાં, વખતે કુતરાં બિલાડાં તેઓને કરડતાં તથા ફાડી ખાતાં. રાત્રે જંગલમાંથી શિયાળવાં તથા બીજાં હિંસક પશુઓ શહેરમાં ઉજાણી કરવા આવતાં. ગાય, ઢોર તથા બીજાં પાળેલાં જાનવરો ધણી વિના, ખાધા વિના, સંભાળ વિના મરવા લાગ્યાં. તેઓએ પણ શહેરની દુર્ગંધીમાં વધારો કીધો. માણસો અને તેની સાથે સંબંધ રાખનારાં પ્રાણીઓનો આ પ્રમાણે નાશ થતો હતો અને માંસભક્ષક પશુઓનાં મનને મોટો ઉત્સવ થઇ રહ્યો હતો. દુકાળ તથા

મરકીને લીધે જેવો લોકોનાં શરીરની અવસ્થામાં ફેરફાર થયો તેવો જ તેઓનાં મનની સ્થિતિમાં પણ ફેરફાર થયો હતો. માણસમાં જે દુષ્ટ તથા નઠારા ગુણો હોય છે તેઓ સઘળા આ વખતે પ્રકટ થયા તથા સઘળા સારા તથા ઊંચા ગુણો દબાઇ ગયા. માણસોમાંથી માંહોમાંહેની શરમ ઊઠી ગઈ, સગપણનો નાશ થયો, દોસ્તી હોલવાઈ ગઇ; સ્વાર્થ, સ્વાર્થ સઘળે ઠેકાણે સઘળાનાં મનમાં વ્યાપી રહ્યો. માબાપ અને છોકરાંની વચ્ચેનું તથા ધણીધણિયાણી વચ્ચેનુ સઘળું હેત નાસી ગયું. આ વખતે કોઇ કોઇનું નહિ. સૌને સૌનું લાગ્યું હતું. લોકોનાં મનમાંથી ધર્મનો અંશ જતો રહ્યો; પરમેશ્વરને તેઓ ભૂલી ગયા; મોતનો ડર તથા મુએલાં માણસને વાસ્તે માન એ બન્ને જતાં રહ્યાં. આ સઘળી આફત જોવાથી તથા મોત તેઓની પાછળ પાછળ ડગલા ભરતું હતું તે વિચારથી ઈશ્વર તરફ મન લઈ જવાને તથા શોકાતુર થઈને શાણપણ તથા ગંભીરાઇ પકડવાને બદલે તેઓ ઉલટા ખુશી થતા આણીગમ તેણીગમ અતિ આનંદમાં ફરતા દેખાતા હતા. તેઓનાં મગજ ભૂખથી ફરી ગયેલાં હતાં તેથી અથવા બીજા કોઈ પણ કારણને લીધે તેઓએ આવી અસ્વાભાવિક વર્તણુક પકડી હતી. દિવસે અને રાત્રે કેટલાંએક બીહામણાં ભૂત જેવાં માણસોનાં ટોળાં રસ્તામાં મોટે અવાજે તથા ખુશીથી ગાતાં, વાજીંત્રો વગાડતાં તથા ઘણો શોર કરતાં જતાં હતાં; એ પ્રમાણે કરવામાં તેઓની મતલબ કાંઇ પણ જણાતી નહોતી. તેઓ માત્ર વખત કાઢવાને તથા મોતનો વિચાર દૂર કરવાને ફરતાં હતાં.

કેટલાંએક માણસો સનેપાતના જોરમાં બહાર નીકળીને ફરતાં અથવા દોડતાં હતાં. તેઓ ગાતાં, બૂમ પાડતાં અથવા વગર અર્થનું અને વગર મતલબનું બોલતાં, અને છેલ્લી વારે એવા જોરથી ખડખડ હસી પડતા કે આખો મહોલ્લો ગાજી રહેતો. એ પ્રમાણે શહેરની અવસ્થા થઈ રહી હતી.

૭. કિલ્લામાં જ્યાં કરણ રાજા, ભીમદેવ. દેવળદેવી તથા મુખ્ય સામંતો અને બીજા સરદારો રહેતા હતા તેઓને વાસ્તે તે કિલ્લાના કોઠારમાં કેટલુંક અનાજ ભરી રાખેલું હતું. તેમાંથી થોડું થોડું તેઓ વાપરતા અને એ પ્રમાણે કસર કરી તેઓએ અનાજ અત્યાર સુધી પહોંચાડયું હતું; અને હજી થોડા દહાડા વધારે ચાલે એટલું બાકી રહેલું હતું. લોકોને એ જોઇને ઘણી અદેખાઇ આવતી હતી, અને તેઓને વાસ્તે પોતે મરણ પામે અને જેઓ લઢાઇનાં મુખ્ય કારણ તેઓ જીવતાં રહે એ જોઇને તેઓને ક્રોધ આવતો હતો. પણ તેઓને ગુજરાતના દુર્દશામાં આવી પડેલા દુર્ભાગી કરણ રાજા ઉપર દયા આવતી હતી તથા પોતાના રાજાના કુંવર ભીમદેવની તેઓ આબરૂ રાખતા હતા, તેથી તેઓએ કિલ્લામાંના લોકોને કશી રીતનો ઉપદ્રવ કીધો નહિ. તેઓની પાસે એક બીજો ઉપાય પણ તૈયાર હતો. જો તેઓ સઘળા મળી શહેરના દરવાજા ઉઘાડી નાખી મુસલમાનોને અંદર આવવા દે તો તેઓનાં દુઃખનું તુરત નિવારણ થાય. પણ તેમ તેઓએ કીધું નહિ. એ પ્રમાણે દગલબાજી કરવામાં ઘણી ગેરઆબરૂ છે એમ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. માટે આટલું બધું કષ્ટ તેઓએ સહ્યું; દુકાળ

અને મરકી પોતાના શહેરમાં આવવા દીધી, પોતાનાં વહાલામાં વહાલાં માણસોને પોતાની નજર આગળ પીલાઇ પીલાઇને આવાં ભયંકર મોતે મરતાં જોયાં તથા પોતાના મોતને વાસ્તે પણ કાંઈ દરકાર રાખી નહિ. પ્રતિષ્ઠા જાળવવા વિષેના તેમના એવા ઉમદા વિચાર જોઇને આપણે વિસ્મિત થયા વિના રહેતા નથી. આટલી બધી વાર તેઓએ આવા વિચાર રાખ્યા પણ હવે તેઓનું મન બદલાયું, અને કેટલાએક લોકોએ ઠરાવ કીધો કે હવે શહેરના દરવાજા ઉઘાડા મૂકી દેવા. કરણ તથા ભીમદેવનુ લશ્કર ઘણુંખરૂં સઘળું મરી પરવાર્યું હતું ને જે જીવતા હતા તેઓની અવસ્થા લડવા લાયક રહી નહોતી, માટે હવે દરવાજા બંધ રાખ્યાથી ને પડી રહેવાથી વધારે માણસનો નાશ જ થવાનો હતો અને કાંઈ કામ સિદ્ધ થાય એવો સંભવ નહોતો, એમ તેઓએ વિચાર્યુ.

૮. એ વિચાર પ્રમાણે ઘણાએક માણસોએ કિલ્લામાં જઇ કરણની આગળ સઘળી હકીકત કહી, અને હવે શહેરમાં શત્રુઓને આવવા દેવાની રજા માગી. કરણે તેઓનો ઉપકાર માન્યો, અને પોતાને તથા પોતાની પુત્રીને વાસ્તે તેઓ આટલી લાંબી મુદત સુધી મહાભારત દુઃખ તથા નુકશાન વેઠીને રહ્યા તેને માટે તેઓને ઘણી જ શાબાશી આપી. કરણને તેઓના ઉપર ઘણી દયા આવતી હતી અને તેઓ કહે છે તે સઘળી વાત ખરી છે એવી તેના મનમાં ખાતરી થઇ હતી. હવે જીતવાની આશા તો મુદ્દલ રહી જ નહોતી. હવે કિલ્લામાં ભરાઈ રહેવું નિરર્થક હતું.

એટલે વધારે માણસોને મરતાં અટકાવવાને માટે તેણે લોકો પાસે એક રાતની મહેતલ માગી, અને બીજે દહાડે દરવાજા ઉઘાડા મુકવાની તેમને રજા આપી.

૯. બીજે દિવસે શહેરના કેટલાએક લોકોએ કોટ ઉપર ચઢીને સલાહનું નિશાન દેખાડયું. તે ઉપરથી અલફખાંએ પોતાની તરફથી કેટલાએક માણસોને મોકલ્યા. તેઓની આગળ શહેરના લોકોએ પોતાની સઘળી હકીકત કહી. તેઓની કેવી દુર્દશા થઈ હતી તે સઘળું દયા ઉપજે એવી રીતે કહી સંભળાવ્યું. આખું શહેર મુસલમાનોને સ્વાધીન કરવાનું તેઓએ કબુલ કીધું, પણ એટલી શરત કે મુસલમાનો એ પ્રજાની માલમિલકતને છેડવી નહિ. અલફખાંએ તે શરત કબુલ કીધી અને તે દહાડે રાત્રે શહેરના લોકોએ એક દરવાજો ઉઘાડયો. મુસલમાન લોકો ધસારો કરી માંહે પેઠા. શહેરમાં પેસતાં જ તેઓ કરણ તથા દેવળદેવીને શોધવા લાગ્યા. રસ્તામાં કેટલાએક મરદો તથા બૈરીઓએ તેઓને જોવાને ઊભેલાં હતાં, તેઓમાં જ કોઇ દેવળદેવી હશે એમ તેઓને વહેમ જવાથી તેઓ તેમને પકડી ઘસડવા લાગ્યા, અને તેમનું ઘણીક રીતે અપમાન કરવા લાગ્યા. તે તેઓના ધણીથી તથા બીજા માણસોથી ખમાયું નહિ, માટે તેઓએ મુસલમાન સિપાઈઓ સાથે તકરાર કીધી. વઢવાઢ્યુમી ઉપરથી મારામારી ઉપર આવી ગયા. તલવારો નીકળી અને કેટલાએક જેઓ દુકાળ તથા મરકીના સપાટામાંથી બચ્યા હતા તેઓ આ લઢાઈમાં માર્યા ગયા. જ્યારે આ ગડબડાટ શહેરના મુખ્ય બજારમાં થયો તે

વખતે કેટલાએક અટકચાળા તથા લૂંટવાની ઉમેદ રાખનારા મુસલમાનોએ એક દુકાન સળગાવી મૂકી. એ આગ લાગવાથી સઘળા મુસલમાન સિપાઈઓ ઘણા ખુશ થયા. જ્યારથી અલફખાંએ શહેરના લોકોની જીંદગી તથા માલ-મિલકત બચાવવાને અભય વચન આપ્યું, ત્યારથી તે સિપાઇઓ નાઉમેદ થઈ ગયા હતા. પણ જ્યારે આગ લાગી અને તે પથરાઇને ફેલાવા લાગી ત્યારે લોકોના ઘરમાં ભરાવાને અને તેમાંની દોલત લઈ લેવાને હવે કાંઇ હરકત પડશે નહિ. એ ધારણાથી તેઓએ આગ હોલવવાની કાંઈ મહેનત કીધી નહિ. બલકે શહેરના બેત્રણ ભાગમાં થોડાએકે જઇને નાનાં નાનાં ઘરો સળગાવી મૂક્યાં. રાતનો વખત, પવન નીકળેલો, કોઇ હોલવનાર મળે નહિ, શહેરમાં થોડાં જ માણસો રહી ગયેલાં અને તેઓ એવાં અશક્ત કે તેઓથી કાંઈ કામ બની શકે નહિ, તેથી આગ ઘણા જોરથી ફેલાઈ અને થોડા વખતમાં આખું શહેર અગ્નિની ઝાળમાં લપેટાઈ ગયું. આ વખતે શહેરનો દેખાવ ઘણો ભયંકર થઇ રહ્યો. ઘરો સઘળાં ઘાસની પેઠે ભડભડ બળવા લાગ્યાં. મુસલમાન સિપાઇઓમાં કાંઈ બંદોબસ્ત રહ્યો નહિ. તેઓ સઘળા અલફખાંના હુકમથી ઉલટા ચાલીને બધા શહેરમાં ફરી વળ્યા. અને જે મોટાં મોટાં ઘરો તેઓની નજરે પડયાં તેમાં પેસીને લૂંટફાટના કામમાં પડયા. અલફખાંનો હુકમ માન્યો નહિ તેથી તે ઘણો ચીઢાઇ ગયો. તેનાથી લશ્કરમાં બંદોબસ્ત રાખી શકાયો નહિ, એ જ તેના મનને મોટી નામોશી લાગતી હતી. વળી આ વખતે તેમ તેના મનમાં

એક બીજી મોટી ફિકર હતી. તેને દેવળદેવીને હાથમાં લેવાની ઘણી જ આતુરતા હતી. આ સઘળી લઢાઇનું કારણ જો છેલ્લી વખતે છટકી જાય તો તેને અટકાવનાર કોઇ નહોતું; માટે લશ્કરને પાછું એકઠું કરી તેને જલદી શોધી કાઢવાની જરૂર હતી. તેણે સિપાઇઓને સમજાવ્યા, ધમકાવ્યા તથા બીજા ઘણા ઉપાયો કીધા, પણ કોઇ લૂટમાંથી પાછું આવ્યું નહિ.

૧૦. જ્યારે કરણ રાજાને આ સઘળી વાતની ખબર પડી ત્યારે તેને ઘણી જ ખુશી થઈ. તેણે જોયું કે જ્યારે અલફખાંના સિપાઇઓ લૂંટવાના કામમાં પડેલા છે ત્યારે નાસી જવાનો સારો લાગ છે. તેને પકડનાર તથા હરકત કરનાર કોઈ જ નહોતું. તેણે ત્યાંથી નાસવાની તૈયારી કીધી અને પોતે ભીમદેવ દેવળદેવી તથા થોડાએક ખાનગી માણસો એટલાં કિલ્લાને પાછલે રસ્તે નીકળ્યાં અને ઘણા જલદ ઘોડા તૈયાર રાખેલા હતા તે ઉપર સવાર થઇને તેઓ પૂરવેગે દેવગઢ જવાને નીકળી પડ્યાં. રસ્તામાં દુશમનોનું એક પણ માણસ તેઓને મળ્યું નહિ તેથી તેઓ નીરાંતે ઝડપથી કૂચ કરી આગળ ચાલ્યા.

૧૧ જ્યારે બાગલણમાં સઘળી દોલત લૂંટાઇ રહી ત્યારે મુસલમાન સિપાઇઓ અલફખાંની રૂબરૂ હાજર થઈ ગયા, અને જે તકસીર કીધી હતી તેને માટે તેઓએ માફી માગી. તે વખતે મધ્યરાત્રી થઇ હતી, તોપણ અલફખાં તેઓને લઇને તુરત કિલ્લા તરફ ગયો, પણ અંદર જવાનો રસ્તો કાંઈ જડ્યો નહિ. કેટલીએક વાર આણીગમ તેણીગમ

ફર્યા પછી તેઓને એક માણસ હાથ લાગ્યો. તે તેઓને કિલ્લાની પાછળની બાજુએ લઇ ગયો ત્યાંના દરવાજા ખુલ્લા હતા તેટલા ઉપરથી અલફખાં નિરાશ થઇ ગયો, અને તેણે તુરત અનુમાન કીધું કે પક્ષીઓ પાંજરામાંથી ઊડી ગયાં. તોપણ તેઓ કિલ્લામાં પેઠા અને મોટી મોટી મશાલો સળગાવી કિલ્લામાં ખુણેખાચરે સઘળે જોઇ વળ્યા. સવાર થવા આવી પણ કરણ, દેવળદેવી કે કોઈ ત્યાં માલમ પડયું નહિ તેથી અલફખાંને ઘણી દીલગિરી તથા ગભરાટ થયો. લગભગ હાથમાં આવેલી દેવળદેવી તેણે ખોઈ. તેની સઘળી મહેનત છુટી પડી. તેણે સિપાઇઓને હજારો ગાળો દીધી. તેઓ લૂંટવામા પડવાથી તેનું કામ સઘળું બગડી ગયું. દેવળદેવી એક વાર દેવગઢમાં પહોંચી અને શંકરદેવને પરણી, એટલે સઘળું થઇ ચૂકયું. તોપ જયાં લગી આશા હોય ત્યાં લગી શ્રમ તો કરવો જોઇએ. એમ ધારી તેણે દેવગઢ તરફ જવાનો પોતાના સિપાઇઓને હુકમ કીધો. તેઓ ઘણા જલદીથી આગળ ચાલ્યા. જરી પણ આરામ લેવાને ઊભા રહ્યા નહિ. જ્યારે સાંજ પડી અને થોડું થોડું અંધારૂં સઘળે પથરાયું ત્યારે તેઓએ ક્ષિતિજમાં ધૂળઊડતી જોઈ. તે ઉપરથી તેઓએ અનુમાન કીધું કે એ જ કરણનાં માણસો હશે. તેઓ વધારે ઝડપથી દોડયા અને જેમ જેમ પાસે જતા ગયા તેમ તેમ કરણના માણસો સ્પષ્ટ દીસવાં લાગ્યાં.

૧૨. આણીગમ કરણે પણ જોયું કે દુશ્મન તો લગભગ પાસે આવી ચૂકયા. તેઓ ઘણા થાકી ગયેલા હતા તેથી

વધારે ઝડપથી જવાને અશક્તિમાન હતા, પણ તેઓને એટલો સંતોષ હતો કે હવે રાત પડવા આવી હતી. આગળ ઝાડી ઘણી ખીચોખીચ હતી તથા રસ્તા ઘણા વિકટ હતા વળી ગામડાના લોકો જેઓ આ રસ્તાના ભોમિયા હતા તેઓ મુસલમાન લોકોને ભમાવ્યા વિના રહેશે નહિ, એટલે તેઓને દેવગઢ જવાને વખત મળશે. અલફખાંએ મશાલ તૈયાર કરાવી એટલા જોરથી કૂચ કીધી કે તે છેક કરણની પાસે આવી પહોંચ્યો. આ જ વખત સમાલવાનો હતો. આ વખતે જો કાંઇ તદબીર કરવામાં ન આવે તો દેવળદેવી નિશ્ચય મુસલમાનોના હાથમાં પડે. માટે ભીમદેવ પોતાનાં માણસો સાથે દેવળદેવીને લઇને એક બાજુ તરફના રસ્તા પર નીકળી ગયો, અને અલફખાંને એકલા કરણની પાછળ જવા દીધો. એ પ્રમાણે કરણ તથા દેવળદેવી જુદાં પડ્યાં એ વાત અલફખાંને માલમ નહોતી. માટે તેણે દેવળદેવીની ઉમેદે કરણની પાછળ દોડ કીધી. રાત અંધારી હતી; ઝાડી ઘણી જ ગાઢી આવી પડી. આખી રાત મુસલમાનોએ ચાલ ચાલ કર્યા કીધું, અને જ્યારે સવાર પડી ત્યારે તેઓ એક મોટા મેદાનમાં આવ્યા એમ તેમને માલમ પડયું. ત્યાં તજવીજ કરતાં જણાયું કે દેવગઢ ત્યાંથી હવે એક મજલ દૂર રહ્યું હતું. પણ અફસોસની વાત એટલી જ કે કરણનું કાંઈ ઠામ ઠેકાણું જડયું નહિ; તેની કાંઇ નિશાની નજરે પડી નહિ. હવે તો નક્કી થયું કે કરણ દેવગઢ પહોંચ્યો હશે અથવા જલદીથી પહોંચશે, માટે પાછળ દોડવામાં કાંઈ ફળ નથી. માટે છેક નિરાશ થઈ અલફખાંએ ત્યાં

મુકામ કીધો અને તપાસ કરવાને ચોતરફ માણુસો મોકલ્યાં. આખો દહાડો વહી ગયો તોપણ કાંઈ ખબર મળી નહિ. કરણ તો દેવગઢ સહીસલામત આવી પહોંચ્યો. ભીમદેવ આડે રસ્તે પડયો હતો તે કેટલેક દૂર જઈ એક ગામમાં મુકામ કરી ત્યાં રહ્યો અને તે ઠેકાણે દુશ્મનોનો આવવાનો સંભવ નથી એવું જાણીને ત્યાં એક દહાડો થાક ખાધો. બીજે દિવસે તે ગામમાંથી આશરે બીજા સો હથિયારબંધ જુવાનો લઈ ભીમદેવની સવારી દેવનગરી તરફ જવાને નીકળી. કેટલીએક વાર સુધી મેદાનમાં ચાલ્યા પછી તેઓ એક સાંકડી ગલીમાં આવ્યા. આસપાસ બે ઊંચા પહાડ આવી રહ્યા હતા. એ નાળ ઘણી જ લાંબી હતી તેમાં આગળ જતાં થોડેક દૂર ધુમાડો નીકળતો જોયો. પહેલવહેલાં તો તેઓએ જાણ્યું કે તે ગામડું અથવા ભઠ્ઠી કે પજાવો હશે પણ જરા આગળ ચાલતાં માણસોનું એક ટોળું રસોઈ કરતું હોય એમ તેઓને લાગ્યું. તેઓની પાસે ગયા ત્યારે તેઓ મુસલમાન છે એમ માલમ પડયું. એ મુસલમાનો અલફખાંના મુસલમાનો હતા. તેઓ અલફખાંની છાવણીમાંથી છાનામાના નીકળી વેરૂળની ગુફા જોવા આવ્યા હતા તેઓએ પણ જ્યારે લશ્કર આવતું જોયું, ત્યારે સઘળું રસોઈનું કામ પડતું મુકીને જાગ્રત થઇ ગયા. સૌએ લુગડાં બાંધીને હથિયાર બાંધી દીધાં અને શું કરવું તેનો મનસુબો કરવા લાગ્યા તેઓ તો ફકત ૩૦૦ માણુસો હતાં અને સામાવાળા તો તેઓને તેથી બમણા ત્રમણા દેખાયા. કેટલાએકનો વિચાર લઢવું નહિ એમ હતો પણ કેટલાએક જુવાન

તુરકમિરજાંઓને હિંદુઓથી ડરવું, એ તો કાયરનું કામ એમ લાગ્યું; માટે "અલ્લા બેલી ને પીર મદદ" એવું કહી તેઓ હારબંધ દુશ્મનની મુલાકાત લેવાને ઊભા રહ્યા.

૧૩. આણીગમ ભીમદેવે તેને કોઈ દુશ્મન મળશે એવું ધારેલું નહોતું, તેથી તેણે લઢવાની કાંઈ તૈયારી રાખી નહોતી. તેના મનમાં કાંઈ વહેમ ભરાઈ ગયો અને તેની સઘળી હિમ્મત જતી રહી. તેના મોં ઉપરથી લોહી ઊડી ગયું અને તે છેક ઉદાસ થઈ ગયો. પોતાની તરફનાં માણસો દુશ્મન કરતાં વધારે છે તથા શૂરા રજપૂતોને ફાટા-તુટા તુરકડાઓને મારી હઠાવતાં કાંઈ વાર લાગવાની નથી એવું કહીને તેણે પોતાના માણસોને હિમ્મત આપવાનું કર્યું; પણ તેનું મોં જ તેના આ ઉત્તેજક શબ્દોને જૂઠા પાડતું હતું. તેઓએ ભીમદેવને કોઈ વાર કાયર થયેલો જોયો નહોતો અને જ્યારે તે વખતે તેઓએ તેને નિરાશ તથા હિમ્મત હારેલો દીઠો ત્યારે તેઓ સઘળાને એકદમ લાગ્યું કે આજે કાંઈ નવતરૂં કારણ છે, અને બધાનાં હાંજાં ગગડી ગયાં. તેઓએ બહારથી તો શૂરાતન દેખાડ્યું, પણ તેઓની છાતી ધડકતી હતી તથા પગ બરાબર ઉપડતા ન હતા. એવી સ્થિતિમાં તેઓ મુસલમાનોની સામે યુદ્ધ કરવાને આગળ ચાલ્યા.

૧૪. શત્રુઓ તેઓને વાસ્તે તૈયાર જ હતા. તેઓને પાસે આવતા જોઈને મુસલમાનોએ "અલ્લાહુ અકબર" ની જોરથી બૂમ પાડી. એ બૂમ રજપૂતોએ આજ પહેલાં સેંકડો વાર સાંભળી હતી, તોપણ આ વખતે તેઓનાં મન

ઉપર ઘણી જ જુદી જાતની અસર ઉત્પન્ન થઈ. બન્ને લશ્કર સામસામાં મળ્યા અને મુસલમાન લોકો થોડા હતા તોપણ કાંઇ પણ દહેશત ખાધા વિના તેઓએ ભીમદેવના માણસો ઉપર ધસારો કીધો. તીરથી વાદળ છવાઈ ગયું, ચીસાચીસથી તથા બુમાબુમથી કાન બહેર મારી ગયા. એક તરફ શિરોહીની તથા એક તરફ અરમસ્તાનની તલવાર ઉછળી રહી. જુવારની કાપણી થતી હોય તેમ સામસામેનાં માણસો કપાયાં. તે વખત "અલ્લાહુ અકબર"ની બીજી ચીસ સંભળાઈ, અને મુસલમાનોએ વધારે જુસ્સાથી હુમલો કીધો. તેની સામે હિંદુઓથી ટકાયું નહિ. તેઓમાં ભંગાણ પડયું. ઘણાખરા જુદી જુદી દીશાઓ તરફ નાસવા લાગ્યા. દેવળદેવીના ઘોડાને એક તીર એવા તો જોશથી વાગ્યું કે તે તુરત મરણ પામ્યો તથા તે પોતે બેહોશ થઇ જમીન ઉપર પડી. તેને લઈ જવાને વાસ્તે તેની દાસીઓ ચોતરફ વિંટળાઇ વળી. એટલામાં મુસલમાન સિપાઇઓએ આવીને તેને ઘેરી લીધી.

૧૫. આટલી મુદત થયાં જેને માટે લઢતા હતા તે હાથમાં આવી એવું જાણી મુસલમાનોએ ઘણા રાજી થઇને આ ખુશ ખબર અલફખાને કહેવાને એક કાસદ મોકલ્યો. તેઓ પણ દેવળદેવીને એક ઘોડા પર બેસાડી મોટી છાવણી તરફ તાકીદથી લઈ ચાલ્યા. અલફખાંને આ સમાચાર સાંભળીને તથા થોડી વાર પછી દેવળદેવીને નજરે જોઇને અતિશય હર્ષ થયો. તેણે પરમેશ્વરના શુકરાના કીધા; પોતાની પાસે જેટલા પૈસા હતા તેટલા તે માણસોમાં

વહેંચી દીધા, અને ત્યાંથી છાવણી ઉઠાવીને દેવળદેવીને સાથે લઈ ગૂજરાત જવાને નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું

કરણનો અન્ત

૧. જ્યારે કરણે દેવગઢમાં સાંભળ્યું કે ભીમદેવનું લશ્કર કપાઇ ગયું તથા દેવળદેવી મુસલ્માનોના હાથમાં પકડાઈ ત્યારે જે દુઃખ તેને થયું તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. તેણે કેટલાએક દહાડા સુધી તો અન્ન ચાખ્યું નહિ તથા પાણીનું ટીપુ પણ ઓઠે અડકાડયું નહિ. જે બનાવ અટકાવવાને માટે તેણે આટલું કષ્ટ સહ્યું, જેને માટે તે આટલી મુદત સુધી લઢાઈ લઢયો તથા બેહદ સંકટ વેઠયું, જેને વાસ્તે તેણે પોતાનો પ્રાણ જોખમમાં નાખ્યો તથા પોતાનાં ઘણાંએક વહાલાં માણસોને પોતાની નજર આગળ મરતાં દીઠાં, તે જ બનાવ આખરે બન્યો એ કાંઈ થોડી સંતાપ ઉપજાવનારી વાત ન હતી. જે અમૂલ્ય રત્ન તેણે મહા જતનથી ઘરમાં રાખી મૂકયું, જેને જોવાથી તેને અતિ આનંદ થતો તથા જે વડે તેને આટલા મહાભારત દુઃખમાં પણ જીવવું ગમતું હતું તે રત્ન તેના હાથમાંથી જતું રહ્યું અને તે કોના હાથમાં પડયું ? પોતાના ઊંચા કુળનું અભિમાન રાખી તેણે દેવગઢના રાજા સાથે સંબંધ કરવા ના કહેલી, તથા મ્લેચ્છ લોકોના હાથમાં જાય એ ભયથી જ શંકરદેવને

પોતાનો જમાઈ કરવાને છેલ્લે તેણે ઘણી આનાકાની સાથે કબુલ કરેલું તે સઘળું વ્યર્થ ગયું. તેને જે મોટામાં મોટી દહેશત હતી તે જ આડે આવી. હવે જીવવું શા સારૂ? જીવવું કોને વાસ્તે? અને શું કરવા? તેણે આપઘાત કરવાને ઘણીએક વાર પ્રયત્ન કીધા, પણ તેને સઘળી વખત કોઇએ રોકયો. તેને દેવગઢના રાજા રામદેવે ઘણો દિલાસો તથા ધીરજ આપી; તેને અન્ન ખવડાવ્યું તથા કેટલીએક તદબીરથી તેનું મન પોતાની છોકરી ઉપરથી કઢાવ્યું; પણ તે વખતથી તેની અક્કલને નુકશાન લાગ્યું. તે ઉદાસીની પેઠે આખો દહાડો જરા પણ હસ્યો નહિ. આવી અવસ્થામાં તે કેટલીએક મુદ્દત સુધી દેવગઢમાં રહ્યો; પણ એટલામાં મલેક કાપુરનું લશ્કર શહેર આગળ આવ્યું અને તેને ઘેરો ઘાલ્યો. રામદેવ શંકરદેવને કિલ્લામાં રાખી પોતે ઘણાં-એક નજરાણાં લઇ મલેક કાફુર પાસે ગયો, અને તેને શરણ થયો. ત્યાં તેને રાયારાયનો ઇલકાબ મળ્યો. દિલ્હીના પાદશાહે તેને તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું એટલુંજ નહિ પણ તેમાં વધારો કરી આપ્યો. તેને નવસારી પરગણું ઇનામ દાખલ આપ્યું અને તેને ઘેર જવાને લાખ તનખા ખરચને માટે આપ્યા.

૨. એ સઘળો બનાવ જ્યારે બન્યો ત્યારે કરણ ગુસ્સે થઇને તથા રામદેવ ઉપર કંટાળી જઈને દેવગઢથી ચૂપકીથી નાસી ગયો અને પાંચ વર્ષ સુધી આખા ગૂજરાતમાં જુદા જુદા વેશ લઇને ભટકયો. છેલ્લે તે મોઢેરા ગામમાં આવી પહોંચ્યો અને ત્યાંના દહેરાની એક ધર્મશાળામાં

તેણે ઉતારો કીધો. અહીં જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે દેવળદેવી તેને વિસરી જઇ પોતાની મા સાથે ઘણા આનંદમાં રહેતી હતી, અને તેણે પાદશાહના શાહજાદા ખિઝરખાં સાથે લગ્ન કીધું હતું, ત્યારે તેના અંતઃકરણમાં સખ્ત ઘા લાગ્યો અને તે બેશુદ્ધ થઈ ભોંય ઉપર પડ્યો. થોડી વાર પછી જ્યારે તેને ભાન આવ્યું ત્યારે તેની આંખ લાલચોળ તથા ચહેરો ગાંડા જેવો થઇ ગયો. તે દુષ્ટ ચંડાળ છોકરી તેના બાપના કીધેલા ઉપકાર ભૂલી જાય અને તેને કોઇ વાર પણ સંભારે નહિ એ કાંઈ જેવું તેવું દુઃખ નહોતું. જેને વાસ્તે તેના આવા હાલ થયા હતા અને તે વનવન ભટકતો હતો, તે સુખમાં પાદશાહના મહેલમાં રહે અને જરા પણ ઉદ્વેગ ધરે નહિ, વળી તેની મા સાથે વટલી જાય અને છેલ્લે તેને ભૂલી જઇને તેના બાપનું રાજ્ય લેનાર, તેના ઘરનું સુખ હરનાર, તેને આટલી બધી વિપત્તિમાં નાંખનારના જ છોકરા સાથે પરણે એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નહોતી. એ કેટલોક વખત ધર્મશાળામાં પડી રહ્યો પણ તેના મનમાં કાંઈ સ્થિરતા નહોતી. તે તક જોતો હતો. તેને એક ઘડી પણ ચેન પડતું નહોતું. તેનું ક્ષત્રિયનું લોહી શરીરમાં ઉકળ્યાંજ કરતું હતું. તેનો હાથ તલવાર પકડવાને ઘણો આતુર હતો. તેના શત્રુ મુસલમાન લોકોના ઉપર વેર લેવાને તે ટાંપી રહ્યો હતો. તેને રાત્રે જરા પણ નિદ્રા આવતી નહોતી. તે ઊંઘમાંથી વખતે વખતે ચમકી ઊઠતો હતો, અને 'લાવ મારી તલવાર' અથવા 'આ દુષ્ટ લોકોના કાપી ટુકડા કરી નાંખો' એવી તરેહની ચીસ પાડી ઊઠતો. તેને સ્વપ્નાં

પણ એ જ બાબતનાં આવતાં; અને તેમાં તે મુસલમાન સાથે યુદ્ધ કરતો હતો. મનની આવી સ્થિતિમાં તે એક દહાડો ધર્મશાળામાંથી જતો રહ્યો.

૩. આ વખતે આખા હિંદુસ્તાનના રાજાઓ અલાઉદ્દીનનું નામ સાંભળીને થરથર કાંપતા હતા. તેણે તથા તેના સરદારોએ સઘળે એવો ત્રાસ બેસાડયો હતો કે બાદશાહની સામા કોઈની માથું ઉપાડવાની હિમ્મત ચાલતી નહોતી. મલેક કાપુરે દક્ષિણમાંના કેટલાએક રાજાઓ ઉપર ખંડણી બેસાડી હતી. તે તેઓ ચૂપકીથી તથા વગર હરકતે આપ્યા જતા હતા. દેવગઢના રાજા રામદેવની જે અવસ્થા થઇ તે ઉપર બતાવ્યું છે. તેણે મરતા સુધી ખંડણી આપ્યાં કીધી, પણ તેના મૂઆ પછી તેની ગાદી ઉપર શંકરદેવ બેઠો. તે અને તેનો ભાઈ ભીમદેવ બન્ને ઘણા શૂરા અને પરાક્રમી હતા તથા આ ખંડણી આપવી એ તેઓને કડવું ઝેર જેવું લાગતું હતું. ક્ષત્રિય થઈ તાબેદારીમાં પડી રહેવું તેના કરતાં તો મરવું સારૂં, એવો તેનો અભિપ્રાય હતો. તેની આસપાસ જે સામંતો હતા તે પણ એ જ મતના હતા માટે લઢવાની સઘળી તૈયારી કરી તેણે ખંડણી આપવાની બંધ કીધી.

૪. મલેક કાફુરે જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તેણે તે પાછી લેવાની શરૂ કરવાનું બાદશાહને વચન આપ્યું. કાફુરની વાત સાંભળીને બાદશાહ ઘણો ખુશ થયો અને તુરત એક મોટું લશ્કર તૈયાર કીધું. ઇ. સ. ૧૩૧૨માં મલેક કાફુર દિલ્હી છોડી નીકળ્યો.

૫. એક દહાડો શંકરદેવ, ભીમદેવ તથા તેના શૂરા સરદારો દરબારમાં બેઠા હતા તે વખતે એક જાસુસ ઘણી ઝડપથી હાંફતો હાંફતો ત્યાં આવ્યો અને રાજાને પગે પડી બોલ્યો, "મહારાજ, દિલ્હીપતિ સુલતાને એક મોટું લશ્કર તૈયાર કીધું છે અને તે લઈને કાફુર આપણી તરફ આવે છે. મેં તે લશ્કર આવતું જોયું, તે મહારાજને ખબર કરવાને આવ્યો છું, માટે સાવચેત રહેવું અને તૈયારી કરવી હોય તો કરી મૂકવી."

૬ આ વાત સાંભળીને રાજાના ચહેરા ઉપર કાંઈ પણ ફેરફાર થયો નહિ. તેને આ પ્રમાણે થશે એવી આશા જ હતી અને એમ થવાથી તે ઉલટો ખુશ દેખાયો. તે જાણતો હતો કે અત્યાર સુધી જે તેઓની હાર થઇ છે તેનું મુખ્ય કારણ તેના બાપ રામદેવની નામરદાઇ હતી. તેનો જય થશે જ એવો તેને પક્કો ભરોંસો હતો. તેણે તે જાસુસને કેટલુએક ઇનામ આપવા માંડયું, પણ તે હાથ જોડીને બોલ્યો, "મહારાજ, મેં એ કામ ઈનામને વાસ્તે કીધું નથી. હું તમારૂં શુભ ઇચ્છનાર છું. હું તમારૂં તેજ વધારે જોવાને ચાહું છું અને એ મ્લેચ્છ લોકોનો નાશ થાય એ જોવાને હું ઘણો આતુર છું. માટે મહારાજ, એક મારી વિનંતિ કબુલ રાખવી જોઇએ. મને શસ્ત્ર વાપરવાનો મહાવરો છે. હું ઘણીએક વાર એ દુષ્ટ લોકો સાથે લઢયો છું અને હજી વધારે તેઓની સાથે લઢવાની મને ઘણી હોંશ છે. એ ચંડાળ લોકોએ મારૂં ઘર પાયમાલ કીધું છે તેનું તેઓના ઉપર મારે સખ્ત વેર લેવું છે, માટે જો કૃપા

કરીને મને થોડા માણસોની સરદારી સોંપશો તો હું કેવી રીતનો માણસ છું તથા કેવી રીતે લઢી શકું છું તે હું બતાવી આપીશ. મહારાજ, કાંઈ આંચકો ખાતા ના. હું ઘરડો દેખાઉં છું, મારૂં શરીર ગળી ગયેલું છે તથા મારામાં દમ જણાતો નથી, પણ એ સઘળું મારા ઉપર પડેલી વિપત્તિને લીધે થયું છે. મારો બહારનો દેખાવ ગમે તેવો હોય તોપણ મારૂં મન હજી અશક્ત થયું નથી. મારામાંથી હજી શૂરાતન ગયું નથી. મારા અંતઃકરણનો જુસ્સો હજી હોલવાયો નથી. મેં ઘણીએક લઢાઇઓ જોઈ છે, માટે મારી અરજ જો કબુલ કરશો તો મારા ઉપર કૃપા થશે."

૭. શંકરદેવને તેનો ચહેરો જોઇને અને તેને આવું બોલતાં સાંભળીને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને તે ખરેખરો બહાદુર માણસ હશે એમ જાણીને તેને એક હજાર સવારની સરદારી આપી. પછી તેણે લઢાઈ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. પોતાના રાજ્યમાંથી લઢનારાં માણસો એકઠાં કીધાં, લઢવાનાં શસ્ત્રો તૈયાર કીધાં, શહેરનો કોટ સમરાવ્યો, શહેરમાં ઘણુંએક અનાજ એકઠું કીધું અને રોજ રોજ સિપાઇઓને હિમ્મત આપવાને તથા શૂર ચઢાવવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પણ એ સિપાઇઓએ મુસલમાનોના હાથથી ઘણીએકવાર માર ખાધેલો હતો. તેઓએ મ્લેચ્છ લોકો ઉપર કોઈ દહાડો પણ જય મેળવ્યો ન હતો. માટે તેઓ ઘણા ત્રાસ પામી ગયા હતા. આવતી લઢાઈના વિચારથી તેઓ છેક કાયર થઇ ગયા હતા. પોતાનું મોત નક્કી આવ્યું

એમ તેઓની ખાત્રી હતી, માટે કેટલાએક સિપાઇઓની લઢવાની બીલકુલ ખુશી ન હતી. પણ જ્યારે રાજાએ તેઓને લઢવ.ને બોલાવ્યા ત્યારે તેઓને આવ્યા વિના ચાલ્યું નહિં. તેઓ આવ્યા તો ખરા, પણ લઢાઇનો જલદી જ અંત આણવો એવો તેઓનો નિશ્ચય હતો. તેઓમાંથી એક સિપાઇ આગળ આવી બોલ્યો કે રાજાને ઠાર મારવો એટલે લઢાઈનું બી બળી જશે અને મલેક કાફુર આવે ત્યારે નવા રાજા પાસે ધારા પ્રમાણે ખંડણી અપાવવી, એટલે લઢાઈનું કારણ રહેશે નહિ. સિપાઇની આ વાત સાંભળી પહેલાં તો કેટલાએક ચમકયા; કેટલાએક તો સ્થિર ઊભા રહ્યા; કેટલાએકે તે વાત તેઓને પસંદ પડી હોય તેમ ખુશી બતાવી અને કેટલાએક તે દુષ્ટ વાત સાંભળીને એવા તો ગુસ્સે થયા કે તેઓ તે સિપાઇનું માથું કાપીનાખવા જતા હતા, પણ બીજા બધાએ તેમ કરતાં તેમને રોકયા. સઘળાઓ વિચાર કરવા લાગ્યા અને કાંઈ પણ ઠરાવ કીધા વિના પોતપોતાને ઘેર જતા રહ્યા.

૮. બીજે દહાડે સઘળું લશ્કર ધારા પ્રમાણે દરબાર આગળના ચોગાનમાં એકઠું થયું. તેઓ માહોમાંહે જુદી જુદી જાતની યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગ્યા. કેટલાએક પોતાના ઘોડાને કાવો ફેરવતા હતા, કેટલાએક તેઓને આગળ પાછળ દોડતા શીખવતા હતા, કેટલાએક બુઠ્ઠા ભાલાવડે જૂઠું યુદ્ધ કરતા હતા, કેટલાક તલવારના પટા ફેરવતા હતા અને કેટલાએક નિશાન માંડીને તે ઉપર તીર મારવાનો મહાવરો કરતા હતા. એ પ્રમાણે ત્યાં કામ ચાલી રહ્યું હતું તે વખતે શંકરદેવ રાજા પોતે એકલો, પગે ચાલતો

ત્યાં આવ્યો. તેની પાછળ પાછળ તેનો નવો રાખેલો સરદાર ચાલ્યા જ કરતો હતો. રાજાને જોઇને આગલી રાત્રે કીધેલો વિચાર તેઓને યાદ આવ્યો. પણ જ્યારે તેઓની નિમકહલાલી ઉપર પકકો ભરોંસો રાખી તેને આવતો જોયો ત્યારે તેઓના મનમાંથી સઘળો ગુસ્સો નરમ પડી ગયો, અને તેની સાથે મરવું અથવા જીવવું એવી સૌને પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈ. પણ એ પ્રમાણેની અસર સઘળાને સરખી થઈ નહિ. કેટલાએક નામરદો હતા તેઓને રાજાને આવતો જોઈને વધારે બળતું લાગ્યું અને ધારેલો વિચાર અમલમાં લાવવાનો વખત પાસે આવ્યો, એમ જાણી ઘણી ખુશી થઇ. સિપાઇ-ઓમાં ધારા પ્રમાણે કામ ચાલ્યું. એટલો જ તફાવત દેખાયો કે તેઓ સઘળાનાં મન આકુળવ્યાકુળ દેખાયાં. તેઓ નિશાન વારે વારે ચૂકી જતા હતા. સિપાઇઓથી રાજાની સામું નજર ઠેરવીને જોઇ શકાતું નહોતું અને રાજાએ છેવટ જતી વખત થોડુંએક ભાષણ કીધું ત્યાર હમેશની પેઠે તેઓ સઘળા જયનાદ પાડી ઊઠયા નહિ. જેઓના મનમાં શૂર ચઢયું તેઓ તો બોલી ઊઠયા, પણ કેટલાએક મૂંગા રહ્યા અને નીચું જોઈ ગયા. રાજાને એ સઘળું જોઇને નવાઈ જેવું તો લાગ્યું, પણ કાંઈ બોલ્યા વગર તથા તે ઉપર કાંઈ ટીકા કીધા સિવાય તેણે પાછા ફરવાની તૈયારી કીધી. પણ એટલામાં એક સિપાઈ કાંઇ જાહેર કરવા આવતો હોય એમ ધીમેથી રાજાની પાસે આવ્યો. તેણે કેટલાંએક કારણો બતાવી પાછા ઘેર જવાની રજા માગી; અને રાજા જવાબ દેવા જાય છે એટલામાં એક કટાર તે ચંડાળ સિપાઇએ

રાજાના પેટમાં મારી. સારા ભાગ્યે તે વખતે શિયાળાના દહાડા હતા તેથી રાજાએ અંદરથી રૂદાર ડગલો પહેરેલો હતો, તેથી ઘા બરોબર લાગ્યો નહિ, પણ તેના આંચકાથી તે ભોંય ઉપર પડયો. લશ્કરમાં હાહાકાર થઇ ગયો, પણ તેઓમાંના કેટલાએક આશ્ચર્યતાથી* અને કેટલાએક દુષ્ટ ભાવથી જડભરત જેવા ઊભા રહ્યા, અને તેથી તે ખૂનીને બીજો ઘા મારવાનો વખત મળ્યો. ભોંય ઉપર પડેલા રાજા ઉપર બીજો કારી ઘા પડે છે અને તેના આવર્દાનો અંત આવે છે, એટલામાં પાછળથી તલવારનો ઝળકાટ થયો અને તે જ ક્ષણે તે ખૂનીનું માથું ભોંય ઉપર ગબડયું અને 'વાહ! વાહ!' 'શાબાશ' 'શાબાશ' એ અવાજ એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ઊઠ્યો. રાજા પણ ચમકીને બેઠો થયો અને જુએ છે તો પેલો નવો સરદાર હાથમાં તલવાર લઇને ઊભો છે, અને તેનો શત્રુ જમીન ઉપર તડફડતો પડયો છે આ સઘળું એટલી તો ત્વરાથી બન્યું કે શંકરદેવના મનને એક સ્વપ્ન જેવું લાગ્યું. તે જીવથી બચ્યો. અને તેનો બચાવનાર કોણ? જે તેને ઘરડો ચીમળાઇ ગયેલો દેખાતો હતો તે હમણાં જુદી જ તરેહનો લાગ્યો. તેનું રૂપ એટલું તો બદલાઇ ગયું હતું કે તે આ પૃથ્વી ઉપરનો કોઈ માણસ નહિ, પણ પરલોકથી તેનો જીવ બચાવવાને જ અર્થે આવ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું.

૯. તે દહાડેથી રાજા નિરાશ થઇ ગયો. તેની બધી

* 'આશ્ચર્યતા' એ ખોટો શબ્દ પ્રયોગ છે. 'આશ્ચર્યથી' એટલું જ જોઇએ.

હિમ્મત જતી રહી અને મલેક કાફુર આવે તેને ખંડણી આપવાનું તેને મન થયું. પણ હવે તેનો સલાહકાર જુદો હતો. જેણે તેનો જીવ બચાવ્યો તે તે દહાડાથી તેનો ઘણો માનીતો થઈ પડયો હતો. તેણે તેને પોતાથી ઉતરતો જ હોદ્દો આપ્યો હતો. તેની પાસે નિરંતર રહેતો હતો અને તેના ઉપર રાજાનો એટલો બધો પ્યાર બંધાઇ ગયો હતો તથા તેના વિચાર તથા મસલતને તે એટલું બધું માન આપતો હતો કે તેને પૂછયા સિવાય તે કાંઈ પણ કામ કરતો નહિ આ નવો માનીતો પુરુષ રાજાને લઢાઇ કરવાને નિરંતર બોધ કર્યા કરતો હતો. ક્ષત્રિય થઇને મ્લેચ્છને ખંડણી આપવી એ કરતાં મરવું સારૂં, એમ તેના મનમાં રાત દહાડો ઉતાર્યા કરતો હતો, અને તેથી રાજાની હિમ્મત ટકી રહી હતી. એક અઠવાડિયું ગયા પછી એક સવારે શહેરમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો. ગામડાનાં લોકો શહેરમાં દોડતાં આવ્યાં, અને તેઓ ખબર લાવ્યા કે મુસલમાનોનું એક ભારે લશ્કર આવે છે. શંકરદેવે આ ખબર સાંભળતાં જ સઘળાં માણસોને એકઠાં કીધાં. પોતે બખતર તથા શસ્ત્ર સજી પોતાના કુટુંબની રજા લઇને નીકળ્યો. ભીમદેવ પણ તેની સાથે જ હતો અને પેલો નવો રાખેલો સરદાર અને હમણાં તો રાજાનો માનીતો નનામો પુરુષ પણ રાજાની પાસે હતો. રાજા લશ્કર સહિત શહેરથી કેટલેક દૂર જઇ એક સારી જગાએ ઉભો રહ્યો.

૧૦. મુસલમાનોના લશ્કરને પણ આવતાં કાંઈ વાર લાગી નહિ. તેઓએ જ્યારે રાજાનું લશ્કર લઢાઇ કરવાને

ગોઠવાયલું જોયું ત્યારે તેઓને ઘણો જ આનંદ થયો, અને હવે થોડી વારમાં તે લશ્કરના કડકેકડકા કરી નાખીશું, એ ખુશીથી તેઓએ એક મોટી ચીસ પાડી. તેના જવાબમાં રજપૂતોએ પણ કિકિયારી કીધી, પણ તેમાં શત્રુના જેટલો જુસ્સો જણાયો નહિ. રાજાનો ચંદ્ર સારો નથી એ પ્રમાણે વહેમ સઘળે પથરાઇ રહ્યો હતો, અને તેથી તેઓમાં લઢવા માટે જરાએ હોંસ નહોતી. થોડીવારમાં મુસલમાન લશ્કરે હુમલો કીધો. "અલ્લાહુ અકબર" એ બુમ સઘળે પથરાઈ ગઇ. તેઓએ પહેલવહેલાં જ તેઓનો જુસ્સો બતાવ્યો, પણ રજપૂત તથા મરાઠા હજી એવા બાયલા થઇ ગયા નહોતા કે પહેલા જ સપાટામાં હારે. તેઓએ ઘણી ધીરજથી લઢાઇ કરીને મુસલમાનોને પાછા હઠાવ્યા. રજપૂત સૈન્યમાં પણ રણસંગ્રામનાં વાજીંત્ર વાગી રહ્યાં હતાં, તેઓના ઘોડા ખંખારતા હતા, માણસોમાં ખૂન ભરાઇ ગયું હતું અને ઘણો શોરબકોર થઇ રહ્યો હતો. બીજી વાર મુસલમાન લોકોએ હુમલો કીધો અને આ વેળા તેઓએ ધસારો ઘણા જોરથી કીધો. પણ રજપૂતો એક પથ્થરના કોટની પેઠે ઊભા રહ્યા હતા તેને ભેદીને તેઓથી પાર જવાયું નહિ. તીરથી વાદળ છવાઈ ગયું. તલવારનો ઝળકાટ થઇ રહ્યો અને તેઓ જ્યારે એકએકની સાથે અથડાતી ત્યારે વીજળીની પેઠે ચમકારા થતા હતા. ભાલા લશ્કરમાં ઉછળતા હતા અને ક્ષણે ક્ષણે ઘણાએક અભાગિયા માણસો ભોંય ઉપર પડતા હતા. સઘળા રજપૂત સિપાઇઓ પહેલા નિરાશ થયેલા જણાતા હતા તોપણ આ યુદ્ધપ્રસંગે તેઓ સિંહની

પેઠે લઢ્યા. તેઓએ પોતાનું નામ સાર્થક કીધું. તે સઘળા- ઓમાં ત્રણ માણસોનું શૂરાતન વધારે દેખાઇ આવતું હતું. એક તો **શંકરદેવ રાજા**, જેણે બહાદુરીનાં અનેક ચમત્કારિક કામો કીધાં. તેને મારવાના ઘણાએક માણસોએ પ્રયત્ન કીધા, પણ તે સઘળા નિષ્ફળ ગયા અને તેઓએ પોતાનો જીવ ખોયો. બીજો **ભીમદેવ**; તેણે પણ આ લઢાઈમાં મહેનત કરવામાં કાંઈ કસર રાખી નહિ. પોતાનુ શરીર અમર હોય એમ તે અગાડી ઊભો રહ્યો હતો. તેના ઉપર તીરનો વરસાદ વરસતો હતો અને તે શી રીતે જીવતો રહ્યો એ જ આશ્ચર્યકારક હતું. પણ સઘળાથી પેલા રાજાના નવા સરદારની બહાદુરી જોવાલાયક હતી. તેનો આ વખતને વાસ્તે જ નવો અવતાર થયો હોય એમ જણાતું હતું. તેનું શરીર જે પહેલાં અશક્ત દેખાતું હતું તેમાં હમણાં જાણે રાક્ષસે પ્રવેશ કીધો હોય એટલું તેનામાં બળ આવ્યું હતું. તે દુશ્મનના લશ્કરમાં ઘણો જ સંહાર કરતો જતો હતો અને રાજાની હમેશાં પાસે રહીને તેણે તેનો કેટલીએક વાર જીવ ઉગાર્યો હતો. તેના શરીરમાં કેટલાએક ઘા વાગ્યા હતા; પણ તેના જુસ્સાના આવેશમાં તેને કાંઈ જણાતું નહોતું. મરવું એ જ ઠરાવ કરીને તે લઢતો હતો. પોતાના સરદારોને તથા રાજાને યુદ્ધ કરતા જોઇને સિપાઈ- ઓને પણ ઘણું શૂર ચઢયું હતું. અને તેઓ મરણિયા થઇને કતલ કર્યા જતા હતા.

૧૧. મુસલમાન સિપાઇઓએ આગળથી એવું ધાર્યું નહોતું કે હિંદુઓ આટલી બહાદુરીથી લઢશે. તેઓ સહેલથી

ફતેહ મેળવવાનું ધારતા હતા, માટે તેઓનો આગ્રહ જોઇને તેઓ ઘણા નાઉમેદ અને જરા નાહિમ્મત થયા. જેમ જેમ તેઓની હિમ્મત ઓછી થતી ગઇ તેમ તેમ હિંદુઓનો જુસ્સો વધતો ગયો, અને તેઓએ એવા જોરથી એક ધસારો કીધો કે મુસલમાનો ગભરાયા અને તેઓમાં એકાએક ત્રાસ પેઠાથી સઘળા નાસવા લાગ્યા. મલેક કાપુરે તેઓને અટકાવવાને ઘણી મહેનત કીધી, પણ તે સઘળી વ્યર્થ ગઇ. જ્યારે તેઓ એક કોશ સુધી ગયા, ત્યારે તેઓને કાપુરે ઘણી મુશ્કેલીથી અટકાવ્યા અને તેઓની નામરદાઈ ઉપર ઘણા ઠોક પાડયા. પણ સિપાઈઓની હવે લઢવાની હિમ્મત રહી નહિ. તે વખતે મલેક કાફુરે એક નવી તદબીર કીધી. તેણે તેઓના ધર્મના વિચાર જાગ્રત કીધા અને એક કુરાન ફાડી નાંખીને તેની જુદી જુદી આયતો નિશાન ઉપર ચોઢી અને એ પ્રમાણે ખુદાતાલાના રક્ષણ નીચે છીએ, અને હવે કોઇ પણ શત્રુ આપણી આગળ ટકી શકશે નહિ એવું પોતાના માણસોને સમજાવીને તેણે તેઓને નવી હિમ્મત આપી. આ ઉપાય સફળ થયો. તેની ધારેલી અસર થઈ. સિપાઇઓને પાછું શૂર ચઢયું અને તેઓ પાછા ચાલ્યા. જ્યારે તેઓ હિંદુઓ પાસે આવ્યા, ત્યારે મલેક કાફુરે નીચા વળીને રસ્તા ઉપરથી થોડીએક ધૂળ લીધી, અને એક આયત ભણી હિંદુઓની તરફ ફેંકી તે બોલ્યો, " દુશ્મન પાયમાલ હોજો." એટલું બસ થયું. મુસલમાનોએ ત્યાર પછી એવો તો ધસારો કીધો તથા એવા જોરથી લઢયા કે હિંદુઓથી ટકાયું નહિ. તેઓની હાર તુટવા માંડી અને થોડીવારમાં તેઓમાંનાં

એટલાં તો માણસ કપાઇ ગયાં કે તેઓના મનમાં ત્રાસ પેસી ગયો, અને તેઓએ પાછાં પગલાં ભરવા માંડયાં. તે વખતે શંકરદેવે નીકળીને બૂમ પાડી કે ' નાસશે તે બાયલો, હીચકારો તથા તેની સાત પેઢીને એબ લગાડનાર સમજવો; માટે આ ઠેકાણે મરવું કે જીતવું. ' પણ હવે તો માર ઘણો સખ્ત પડવા લાગ્યો. ઘણા સરદારો પડયા. સિપાઈ-ઓનો તો મરવાનો સુમાર ન રહ્યો. મલેક કાફુરનો વિચાર રાજાને મારવો અથવા જીવતો પકડવો એવો હતો, અને તે કારણથી રાજાના ઉપર ઘણાએક હુમલા થતા હતા. પણ તેણે પોતાની તથા પોતાના માનીતા સરદારની બહા-દુરીથી એ સઘળાને હઠાવ્યા. તેની તરફના કેટલાએક સિપાઇઓએ નાસવા માંડયું અને તેનો ચેપ બીજાઓને લાગ્યો. લશ્કરમાં ભંગાણ પડી ગયું. શંકરદેવ તેઓની ફરીથી વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો પણ કાંઇ ફાવ્યું નહિ. સઘળી તરફથી સિપાઇઓ નાસવા લાગ્યા તે વખતે બે ત્રણ પઠાણો આગળ ધસ્યા અને તેઓએ રાજાને પકડયો; પણ એટલામાં પાછળથી એક તલવારનો ઘા પડયો, અને એક પઠાણનું માથું હેઠે ભોય ઉપર ગબડયું. પણ તે અરસામાં બીજા પઠાણે પાછળ ફરી એક ભાલાના ઘાથી તેના સોબતીના મારનારને ભોંકી દીધો અને તેનો અંત આણ્યો. એ પ્રમાણે રાજા જીવતો પકડાયો; ભીમદેવ ઘાયલ થઈ ભોંય ઉપર પડયો. બધું લશ્કર નાસવા લાગ્યું; અને રાજાનો માનીતો શૂરો સરદાર પઠાણના ભાલાના ઘાથી જમીન ઉપર તડફડતો પડયો.

૧૨. પણ તેનાં તડફડિયાં થોડી જ વાર રહ્યાં. થોડી વારમાં આ ઘાયલ થયેલા તથા કોચાઈ ગયેલા શરીરમાંથી તેનો અમર વસનાર ઊડી ગયો અને તેના સર્વશક્તિમાન પેદા કરનારની હજુરમાં ઊભો રહ્યો. એ પ્રમાણે ગુર્જર દેશના છેલ્લા રજપૂત રાજા કરણ વાઘેલાનો અંત આવ્યો. વનરાજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ અને એવા શૂરા રજપૂત રાજાઓની ગાદીએ બેસનાર કરણ રાજા એ પ્રમાણે માર્યો ગયો, અને તેની સાથે ગૂજરાતનું રજપૂત રાજ્ય ડૂબી ગયું તે ફરીથી પાછું ઠેકાણે આવ્યું નહિ. વાંચનારાઓ, આ કરણના શબ ઉપર થોડા થોડા આંસુ પાડો. તેના મોત પછી ગૂજરાત રંડાયું; તે પારકા દેશના મ્લેચ્છ લોકોના હાથમાં ગયું; તેના ઉપર પરદેશી જંગલી લોકોનો જુલમ પડવા લાગ્યો. મહમ્મદ બેગડા અને એવા બીજા અમદાવાદના પાદશાહોએ તેની ઘણી ખરાબી કીધી. મરેઠા લોકોએ તેની ઉપર અતિશય લુંટફાટ કીધી, દેશમાં નાના ખંડિયા રાજાઓ થઈ ગયા અને એ પ્રમાણે ગૂજરાતની છેક દુર્દશા થઈ. ગૂજરાતનું સ્વતંત્ર રજપૂત રાજ્ય આ પ્રમાણે લય*

* લય અને ક્ષય બે શબ્દો એક જ અર્થના હોય એમ ઘણીવાર વપરાય છે; પણ બેના અર્થમાં ભેદ છે. સાકર પાણીમા ઓગળે ત્યારે સાકરનો પાણીમાં લય થયો છે એમ કહેવાય, પણ ક્ષય થયો છે એમ ન કહેવાય; ચિત્ત કોઇ એક જ વસ્તુને એક સરખી રીતે જોયા કરે, તો ચિત્તનો એ વસ્તુમાં લય થયો છે એમ કહેવાય. લય પામવું એટલે કોઇ બીજી વસ્તુમાં સમાઇને—એમાં લીન થઇને-રહેવું; ક્ષય પામવું એટલે નાશ પામવું. આ રીતે ગૂજરાતનું સ્વતંત્ર રજપૂત રાજ્ય 'લય' પામ્યું, નહિ પણ 'ક્ષય' પામ્યું કહેવું જોઇએ.

પામ્યું; ગૂજરાતના મહિમાનો વખત પૂરો થયો, તેની ઠેકાણે ઠેકાણે ભાંગીતુટી નિશાની માત્ર રહી ગઇ છે. હજી સિદ્ધપુરની રુદ્રમાળા, પાટણનું સહસ્રલિંગ તળાવ અને બીજી ઇમારતો એ ગયેલા દહાડાની સાક્ષી પૂરે છે તથા રજપૂતોની એક વાર થયલી ચઢતી કળા દેખાડી આપે છે. પણ એ વાત બન્યાને આજે લાંબી મુદત થઇ છે. કરણ વાઘેલાના મોત પછી આજે સાડા પાંચસે વર્ષ વહી ગયાં છે. તે વખતના અને હમણાંના રજપૂતોમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે. તે રજપૂતો ને મુસલમાનો અને મરેઠાઓ ક્યાં ગયા? તેઓની હમણાંની અવસ્થા જુઓ. હમણાં એ અફીણી, નિર્બળ અક્કલહીન રજપૂતો તે વખતના શૂરા જોરાવર ને બુદ્ધિમાન રજપૂતોના વંશના છે એમ કોણ માનશે? હમણાંના ભૂખે મરતા, અશક્ત, અજ્ઞાન મુસલમાનો તે વખતના મુસલમાનોની ઓલાદના છે એ માનવું પણ કઠણ પડશે નહિ? અને મરેઠાઓનું પણ નામ જ રહી ગયું છે. તેઓ સઘળા પશ્ચિમ તરફના ગૌર વર્ણના માણસોના હાથ નીચે દબાઇ ગયા છે. ભાટ, ચારણ અને બીજા રાજ્યદરબારને લગતા લોકો પણ પહાડ અને જંગલમાં ભટકતા માલમ પડે છે. ઇંગ્રેજના એક છત્ર નીચે સઘળું ગૂર્જરાત આવી રહ્યું છે. પણ પરમેશ્વરની ઇચ્છાથી એ પ્રાંત પાછો મોટો થશે; પાછું કોઇ જુદી જ રીતનું નામ કાઢશે; અને વિદ્યા, કળા અને સુધારો સઘળે પથરાઇને આ રળિયામણો પ્રાંત ઇશ્વરની વાડી, લક્ષ્મીનું ધામ તથા સદ્‌ગુણનું સ્થાન થઈ પડશે અસ્તુ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનાં પ્રકાશનો

પુરાતત્ત્વમંદિર ગ્રંથાવલી:— રૂ. આ. પા.

૧ **આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા**— છીંટની પટ્ટી કિં. ૨–૦–૦
ચામડાની પટ્ટી કિં. ૨–૮–૦

૨ **પ્રાચીન સાહિત્ય**—(શ્રી. રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના પુસ્તકનો અનુવાદ) કિં. ૦-૧૨-૦

૩ **બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ**—લે૦ અ૦ ધર્માનંદ કોસમ્બી કિ. ૨–૮–૦

૪ **આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ**—લે૦ ઋગ્વેદી કિ. ૩–૮–૦

૫ **પાલી પાઠાવલી**—સં૦ મુનિ જીનવિજયજી કિ. ૦-૧૪-૦

૬ **પ્રાકૃત કથા સંગ્રહ**—સં૦ મુનિ જીનવિજયજી કિ. ૦-૧૨-૦

૭ **ઉપનિષત્ પાઠાવલી**—સં૦ શ્રી. દ. બા. કાલેલકર કિ. ૦-૧૨-૦

૮ **અભિધમ્મત્થસંગહો**—(બૌધ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાથમિક ગ્રંથ) સં૦ અ૦ ધર્માનંદ કોસમ્બી કિ. ૨–૦–૦

૯ **અભિધાનપ્પદીપિકા** (પાલિ ભાષાનો શબ્દકોષ) કિ. ૫–૦–૦

૧૦ **ધમ્મપદ**—સં૦ અ૦ ધર્માનંદ કોસમ્બી કિ. ૧-૦-૦

પાઠ્ય પુસ્તકમાળા:—

કુમાર મંદિરો માટે:—

ક્રમાંક

૪,૫ **ચાલણગાડી નાની**—(બાળપોથી સચિત્ર) કિ. ૦–૪–૦
" **મોટી**—(બીજી આવૃત્તિ) કિ. ૦–૩–૦

૧૧ **ચણીબોર**—(બાળકવિતાઓનો સંગ્રહ ત્રીજી આવૃત્તિ)
ભાગ-૧ ૦-૧-૩ ભાગ-૨ ૦-૨-૦ ભાગ-૩ ૦-૩-૦
ત્રણે ભાગ સાથે કિ. ૦-૫-૦

૧૨ **રાયણ**—(ચણીબોર શીખી આગળ વધેલાઓ માટે બીજી આવૃત્તિ બે ભાગમાં.)

૧૫,૧૭ **વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા—પહેલી ચોપડી**
(ત્રીજી આવૃત્તિ) કિ. ૦-૩-૦
બીજી ચોપડી (સુધારેલી-બીજી આવૃત્તિ) કિ. ૦-૪-૦
ત્રીજી ચોપડી કિ. ૦-૬-૬

કુમાર અને વિનય મંદિરો માટે:—

૧૬ **ઐતિહાસિક વાર્તામાળા**—મોગલવંશ
(બીજી આવૃત્તિ) કિ. ૦-૧૨-૦

૨૨ **સંક્ષિપ્ત કરણઘેલો** (બીજી આવૃત્તિ) કિ. ૦-૧૨-૦

૨૩ **પાઠસંચય ભાગ ૧** લે-સં૦ શ્રી. નરહરિ દ્વા. પરીખ કિ. ૦-૧૩-૦

૧૮ Poetical Selection for Vinita Examination કિ. ૦-૮-૦

વિનય મંદિરો માટે:—

૨૪ **હિંદી તવારીખ** (તુર્ક અને પઠાણ સમયનો ઇતિહાસ) (ત્રીજી આવૃત્તિ) લે૦ શ્રી નાજુકલાલ નં. ચોકશી કિ. ૦-૧૧-૦

૨૫ **બ્રિટીશ રાજ્યતંત્ર અને આપણી મહાસભા**—
લે૦ શ્રી. ચુનીલાલ બે. ભટ્ટ કિ. ૦-૧૦-૦

પ્રાકૃતિક ભૂગોળ-લે૦ શ્રી. છોટાલાલ બા. પુરાણી (છપાયછે)

અધ્યાપકો માટે:—

૧ **સ્વતંત્ર બાળશિક્ષણ**—(ડૉ. મૉન્ટેસોરી વિષે શ્રી. ગિરિજાશંકર બધેકાનું વ્યાખ્યાન) કિ. ૦–૩–૦

૨ **બાળવાર્તાઓ પર વ્યાખ્યાનો**—વ્યાખ્યાતા શ્રી ગિરિજાશંકર બધેકા તથા શ્રી. દ. બા. કાલેલકર કિ. ૦ ૩ ૦

૭ **गणितकी परिभाषा**—કર્તા શ્રી. હરિહર પ્રા. ભટ્ટ કિ. ૦–૪–૦

કુમાર મંદિરો માટે અભ્યાસક્રમ કિં. ૦–૮–૦

વિનય મંદિરો માટે અભ્યાસક્રમ કિં. ૦–૪–૦

મહાવિદ્યાલયનું બોધપત્ર સં. ૧૯૮૦(અભ્યાસક્રમ)કિ. ૦–૫–૬

,, ,, સં. ૧૯૮૦–૮૧ ,, કિં. ૦–૮–૦

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું વિજ્ઞાપક (કેલેન્ડર) સં. ૧૯૮૦–૮૧ કિં ૧–૮–૦

ગુજરાતી તથા હિંદી સારા પુસ્તકોની એક યાદી વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે; કિંમત અનુક્રમે ૦–૧–૦ અને ૦–૦–૬

વેપારીઓ તથા શિક્ષણવિષયક સંસ્થાઓને તેમજ સામટા પુસ્તકો ખરીદ કરનારને નિયમ મુજબ યોગ્ય વળતર કાપી આપવામા આવે છે.